

त्यौत्सर्गिकठक् तच्च धनुषठक् दसुसुक्तानात्कः ततः सेनाङ्गत्वा
त्कृतैकवद्भावः तेनान्वितावनुगतौ ॥ ४० ॥

तावित्यादि । ततोवचनानन्तरं तौ खरदूषणौ निर्ययतुः
निर्गतौ चतुर्दश सहस्राणि परिमाणमस्य चतुर्दशसहस्रं विका
रसंघेत्यादिना तदस्य परिमाणमित्यर्थे णः सुपञ्चाखादित्वा
त्परपदे वृद्धिः चतुर्दशसहस्रं बलं यद्योः तौ तथा परश्वधैः प
रशुभिर्युध्यन्ते पारश्वधिका धनुर्भिर्युध्यन्ते धानुष्काः शक्तिभिर्यु
ध्यन्ते शाक्तीकाः प्रास्यन्ति तमिति प्रासोलगुडः कर्षणि घञ् प्रा
सैर्युध्यन्ते प्रासिकाः एभिरन्वितौ अनुगतौ ढधेकादिति षिक
कण्णीकाः ॥ ४० ॥

अथ सम्यततोभीमान् विशिखैरामलक्ष्मणौ । वज्र
मूर्द्धादिमूर्द्धाश्च त्रिमूर्द्धाश्चाहतां मृधे ॥ ४१ ॥

अथा । अथैतस्मिन्प्रस्तावे रामलक्ष्मणौ मृधे संपाप्ते विशिखैः
शरैरहतां हतवनौ हन्तिः परस्मैपदी तस्मात्तद्धि तसस्त्वाम्
तस्य हिले अनुदान्तेत्यादिना अनुनासिकसोपः कान् राक्षसान्
विशेषणोपादानात् विशेष्यप्रतिपत्तिः प्रकृतत्वादा सम्यततोऽभि
पततः वज्रमूर्द्धावज्रशिरसः तथा दिमूर्द्धास्त्रिमूर्द्धाश्च द्विचिभ्यां
समूर्द्धादिति समासान्तः षः अतएव भीमान् भयानकान् त्रिमू
र्द्धाश्चेत्यत्र नञ्प्रत्ययप्रधानिति रुः पूर्वस्य त्वनुनासिकः विसर्जनीय
स्य षः चुत्वम् ॥ ४१ ॥

अथेत्यादि । निर्गमानन्तरं सम्यततः सङ्गच्छतः संमुखमागच्छ
तो राक्षसान् अर्थात् रामलक्ष्मणौ मृधे युद्धे विशिखैर्भ्याणौरा

ज्ञतां वनतमाद्यनिमामिति नस्य खोपः वज्रमूद्गावज्रमस्तुकान्
एवं विमूर्द्धान् चिमूर्द्धान् विचेमूर्द्धान् इति षः खोर्लोपोताविति नस्य
खोपः वज्रशब्दोविपुस्तार्थस्तुष्टादिसंख्यार्थकोवा अतएव भी
मान् भयङ्करान् ॥ ४१ ॥

तैर्वृत्करुग्रसंभुग्रक्षुषभिन्नविपन्नकैः । निमग्नोद्विग्न
संक्षीणैः पमे दीनैश्च मेदिनी ॥ ४२ ॥

तट्ट । तैः राक्षसैर्मैदिनी पमे पूरिता प्रापूरण इत्यस्यात्कर्ष
णि लिट् टुक्कैः द्विकैः रुग्णैः भग्नहस्तपादैः सम्भुग्नैः वक्तीकृतदेहैः
क्षुषैः सन्निष्टशरीरैः भिन्नैः विदारितैः विपन्नकैः नष्टैः अनुकम्पा
यां कन् निमग्नैः परिभूतैः उद्विग्नैर्भीतैः संक्षीणैर्लज्जितैः वयम
योदशीन्द्रशां प्राप्ता इति दीनैः हा मातः हा भ्रातरित्येवम्भाव
माणैः तच्च दृष्टिहजिमुजिमस्त्रिविभिभोनिष्टाया मोदितस्येति
नत्वम् चोः कुरिति कुः क्षुदिभिदिप्रदिभ्योरदाभ्यामिति दस्य
च नः संक्षीण इति नुदविदेत्यादिना दीङ्क्षये इत्यस्य स्वादय
भोदित इत्यादितस्येति नत्वम् ॥ ४२ ॥

तैरित्यादि । तैराक्षसैर्मैदिनी पमे परिता पृलिपूर्त्ता कर्षणि ठो
कीट्टकैः टुक्कैः द्विकैः टुक्कैः कङ्क्षेति कस्य नत्वं कङ्क्ष चस्य कले तन्नि
मिप्तस्य ग्रस्य सत्वे स्यादेः खोलोपः ग्रहस्तपाद्योरिति जिः रुग्णैर्भग्न
हस्तपादैः रुजोग्नौभङ्गे भोदित्वात् खल्वाद्योरिति कस्य नः कस्य
गलविधानं भग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारमित्यत्र व्याख्यातं संभुग्नैर्ब
कीकृतैः भुजोग्नौवक्रणैः पूर्ववत् क्षुषैः सन्निष्टदेहैः क्षुद्रिरसंयेषधे

ह्यन्तत्वात् सखाद्योरिति कस्य दस्य च नः शुर्वोऽदान्तेत्यादिना
पूर्वस्य णत्वे दुभिरिति परस्य नस्य णत्वं भिन्नैर्विदारितैः विपन्नकै
र्मृतैः विपूर्वपदिर्मरणे वर्त्तते स्वार्थे कुत्सायां वा कः निमग्नैर्भी
त्या गुप्तैः रुधिरप्रवाहे मग्नैर्वा उद्विग्नैर्भीतैः आविजीभयचलन
योः संझीषैः योद्धुमसामर्थ्यात् लज्जितैः झीलिलज्जायां झीघ्राचौ
न्देति कस्य नः दीनैः सुतादिदुःखान्वितैः औदीड्यचये ॥ ४२ ॥

केचिद्वेपथुमासेदुरन्ये दवथुमुत्तमं । सरक्तं वमथुं
केचिद्भाजथुं न च केचन ॥ ४३ ॥

केचित् । तेषामध्ये केचित् वेपथुं कम्पम् टुवपृकम्पने आसेदुः
प्राप्ताः अन्ये दवथुमुपतापमुत्तममहान्तं टुदुउपतापे केचिदम
थुच्छर्दनं सरक्तं सम्रोणितं टुवमुउद्गिरणे भाजथुं शोभां नैव के
चन न केचिदपि टुभाजृदीप्तौ सर्वत्र द्वितोऽयुच् ॥ ४३ ॥

केचिदित्यादि । तेषां मध्ये केचिद्राक्षसा वेपथुं कम्पं आसेदुः
प्रापुः वपद्भृङ्चलने अन्ये दवथुं उपतापं उत्तमं महान्तं आसे
दुः टुदुउपतापे केचित् वमथुं रक्तेन सह कर्दिमासेदुः टुवमउ
द्गिरणे केचन भाजथुं दीप्तिं नासेदुः टुभाजृद्दीप्तौ सर्वत्र द्वितो
ऽयुर्भावे इति अयुः ॥ ४३ ॥

मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्मा दिशमिव दाहवतीं
मराबुदन्यन् । रघुतनयमुपाययौ त्रिमूर्द्धौ विषभृदि
बोग्रमुखं पतत्रिराजं ॥ ४४ ॥

मृग । अथैतस्मिन् राक्षसविध्वंसनप्रस्तावे त्रिमूर्द्धः त्रिभि-
 रानाम राक्षसः रघुतनयमुपाययौ उपागतः मृगयुमिव लुब्ध-
 कमिव मृगान् यातीति मृगयुः मृगव्यादयश्चेत्यौणादिककुप्रत्य-
 यान्तः दक्षिणेश्चा दक्षिणे ईर्ष्यं व्रणं यस्येति दक्षिणेश्चा लुब्धयो-
 गद्वयनिष् यथा मृगोलुब्धकव्रणितदक्षिणाङ्गः तमेव मरणा-
 योपयाति दिशमिव दाहवतीं यथा दिशन्दावाग्नियुताम्बरौ नि-
 र्जले देशे मृग उदन्यन् उदकपानाभिलाष उपयाति उदकमि-
 ष्कति सुपश्नात्मन इति क्वच् उदकस्योदन्भावः अशनायेत्यादि-
 ना निपातितम् तदन्ताल्लट् शतृप्रत्ययः विषभृदिव यथा विष-
 धरः सर्प उयमुखभोषणमुखम्यतत्रिराजं गरुडमुपयाति तद-
 क्षमिति राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ ४४ ॥

मृगयुमित्यादि । अथ रक्षोवधानन्तरं त्रिमूर्द्धस्त्रिभिरानाम
 राक्षसो रघुतनयं रामं उपाययौ उपागतः यथा दक्षिणेश्चा व्या-
 धेन व्रणितदक्षिणाङ्गोऽसृगस्तमेव मृगयुं व्याधं याति तदत् मृगं
 यातीति मृगयुर्निपातनात् दक्षिणेऽङ्गे ईर्ष्यं व्याधघातव्रणं यस्य स
 दक्षिणेश्चा दक्षिणादीर्ष्यादन् व्याधव्रणितदक्षिणाङ्गे मृगेदति पर-
 स्तुचं स्वमते ईर्ष्यन् शब्दोऽप्यस्ति किम्वा दक्षिणे ईर्ष्यं व्रणं यस्येति
 धर्मादनित्यस्य योगविभागादन् लुब्धकयोगस्त्वभिधानात् व्रणो-
 ऽस्त्रियामीर्ष्यमहरित्यमरः यथा वा उदकपानाभिलाषी मृगो
 मरौ निर्जलेदेशे दाहवतीं दिशं उपयाति उदकं पातुमिच्छती-
 ति धनोदकाशनेति क्ये डनङ् शतृः यथा वा विषभृत् सर्प उयमु-
 खं भोषणवदनं पतत्रिराजं गरुडं उपयाति ॥ ४४ ॥

शितविशिखनिष्कत्तकटस्त्रवक्त्रः चित्तिभृदिव चित्ति
कम्पकीर्णशृङ्गः । भयमुपनिदधे स राक्षसानामखिल
कुलक्षयपूर्वलिङ्गतुल्यः ॥ ४५ ॥

इति भट्टिकाव्ये चतुर्थः सर्गः ॥

शित । त्रिमूर्द्धोराक्षसानाम्भयमुपनिदधे उपनिहितवान् की
दृशः शितविशिखेस्त्रीक्ष्णविशिखैः निष्कत्तानि क्षिप्तानि कटस्थानि
सर्वाणि वक्त्राणि मुखानि यस्य सः चित्तिभृदिव भूधरदिव कीदृशः
चित्तिकम्पकीर्णशृङ्गः चित्तेर्भूमेः कम्पेन कीर्णानि क्षिप्तानि शृङ्गा
नि यस्य चित्तिभृतः अखिलस्य सर्वस्य कुलस्य क्षये विनाशे यत्
पूर्वलिङ्गत्वेन तुल्यः अभावप्यखिलराक्षसक्षयस्य पूर्वलिङ्गतुल्यः
॥ ४५ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायाञ्जयमङ्गलाख्यायाप्रकीर्णकाण्डे राम
प्रवासश्चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

शितेत्यादि । शितविशिखेस्त्रीक्ष्णवाणैर्निष्कत्तानि क्षिप्तानि कटस्था
नि सर्वाणि वक्त्राणि मुखानि यस्य स त्रिमूर्द्धोराक्षसानां भयमुप
निदधे उपनिहितवान् चित्तिभृदिव पर्वत इव चित्तिकम्पात्कीर्णा
नि विक्षिप्तानि शृङ्गाणि यस्य स तथा त्रिमूर्द्धः किंभूतः अखिलकुल
क्षयपूर्वलिङ्गतुल्यः अखिलस्य कुलस्य क्षयः तस्य यत्पूर्वलिङ्गं
पूर्वचिह्नं भाविक्षयस्य चकृत्पातस्तत्तुल्यः केचित्तु अखिलकुल
स्य क्षये पूर्वलिङ्गं आदिचिह्नं त्रिमूर्द्धसादृशः पर्वत इत्याहुः
॥ ४५ ॥

इति सद्यगौराङ्गमल्लिकात्मजश्रीभरतसेनकृतायां भट्टि
टीकायां मुग्धवोधिन्यां प्रकीर्णकाण्डे त्रिमूर्द्धवधोनाम चतुर्थः
सर्गः ॥ ४ ॥

निराकरिष्णू वर्त्तिष्णू वर्द्धिष्णू परितोरणं । उत्प
तिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ ॥ १ ॥

निरा । खरदूषणौ रणपरितः समन्तात् अभित इत्यादि
ना द्वितीया चेरतुः भानौ निराकरिष्णू शत्रुनिराकरणशीलौ
वर्त्तिष्णू अभिमुखं वर्त्तनशीलौ न पलायनशीलौ वर्द्धिष्णू मायया
महाप्राणोद्भावनशीलौ उत्पतिष्णू नभउत्पतनशीलौ सहिष्णू
शस्त्रप्रहारसहनशीलौ सर्व्वचालकुषीत्यादिना इष्णुश्च ॥ १ ॥

निराकरिष्णू इत्यादि । खरदूषणौ रणं परितः सर्व्वतस्चेरतुः
चरगत्या ठी धिक्स्वमयेति परितोयोगे द्वितीया निराकरिष्णू श
त्रुनिराकरणशीलौ वर्त्तिष्णू वर्त्तनशीलौ अर्थात् प्रतियोद्धुसंमु
खे रणं परित इति वा अनुषञ्जनीयं वर्द्धिष्णू मायया वर्द्धनशीलौ
उत्पतिष्णू आकाशादुत्पतनशीलौ सहिष्णू प्रतियोद्धुशस्त्रघाता
दिसहनशीलौ सर्व्वत्र जिभ्राजभूषहेत्यादिना कर्त्तरीणुः शीला
र्थता तु ढधेकृत्ययेति सूत्रे शीलार्थं तृन्नित्युक्तं किन्तु तृणविधायक
सूत्रे शीलार्थता नोक्ता अतएव तृणादयः कतिचित् प्रत्ययाः शी
लार्थेऽपि भवन्तीति सूचनात् किम्वा अभिधानाद्वीलार्थतानुक्ताव
पि न क्षतिः निराकुरुतः शत्रूनित्यादिवाक्यं विधेयं ॥ १ ॥

तौ खड्गमुषलप्रासचक्रवाणगदाकरौ । अकार्ष्टा
मायुधच्छायं रजःसन्तमसे रणे ॥ २ ॥

ताव । रणे रणभूमौ रजःसन्तमसे खड्गतन्तमः सन्तमसं अथ

समन्त्रेभ्यस्तमसद्वत्यश्च रजसा सन्तमसं अस्मिन् इति रजः सन्त
मसन्तस्मिन् रजसा कृतान्धकारे तौ खरदूषणौ आयुधहाय
मायुधवाज्जल्यमकार्ण्टम् कृतवन्तौ आयुधानांच्छायेति हाया
वाज्जल्य इति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वं खडादीनाम्बाणानान्दन्दैकवद्भाव
कृत्वा पश्चात्तेन सहिता गदेति शाकपार्थिवादित्वात्सः अन्यथा स
मुदायस्य जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावेन नपुंसकलिङ्गता स्यात्
वाणगदमिति खड्गमुषलप्रासचक्रवाणगदाः करे येषामिति समा
से प्रहरणार्थेभ्य इत्यादिना करशब्दस्य परनिपातः ॥ २ ॥

तावित्यादि । खरदूषणौ रणे युद्धे आयुधानां वह्मनां हाया
मकार्ण्टा कृतवन्तौ रणपदं रणभूमिवाचकमित्यन्ये सप्तमः
सन्तमसं समवान्धात्तमसद्वति अः रजसा सन्तमसं यत्र रणे आ
युधानां वाज्जल्यात् हायाशब्दस्य नपुंसकत्वमभिधानात् कीदृशौ
खडादयः करे ययोस्तौ अकार्ण्टामिति कञ्ज्यांसि व्रजवदेति त्रिः
॥ २ ॥

अथ तीक्ष्णायसैर्वाणैरभिमर्म्भं रघूत्तमौ । व्याधं
व्याधममूढौ तौ यमसाच्चक्रतुर्दिषौ ॥ ३ ॥

अथ । अथैतस्मिन् संग्रामे रघूत्तमौ रामलक्ष्मणौ कर्तृभूतौ
कर्म्मभूतौ दिषाविति सत्सूदिषेत्यादिना क्षिप् यमसाच्चक्रतुः यमा
धीनौ कृतवन्तौ तदधीनवचनद्वति सतिः तीक्ष्णायसैर्वाणैः तीक्ष्ण-
मायसम्प्लवं येषामिति व्याधं व्याधं विद्धा विद्धा आभीक्ष्ण्येणमुल्
तच्च समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति वर्तते अभीक्ष्णेदे भवत इति

द्विर्बचनं अधिमर्मेति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः अमूढौ सावधानौ
रामलक्ष्मणौ मर्मवेधमेवाह ॥ ३ ॥

अथेत्यादि । तयोर्विक्रमानन्तरं रघूत्तमौ कर्तृभूतौ तीक्ष्णाय
सैखीक्षणफलैर्व्यापैरधिमर्म जीवितस्थाने व्याधं व्याधं विद्धा विद्धा-
तौ द्वौ खरदूषणौ कर्मभूतौ यमसात् यमाधीनौ चक्रतुः
रघूत्तमौ किम्भूतौ अमूढौ रणपण्डितौ किम्वा खरदूषणौ अमू-
ढौ अस्त्रवर्षेऽप्यसम्भ्रान्तौ मर्मवेधे सावधानौ वा रणपण्डितावपि
वा तीक्ष्णमायसमयोविकारः फलं यत्र मर्मं विध्यतीति कारका-
र्थेऽव्ययीभावः व्यध्याताडे इत्यस्मात् चणम्वाभीक्ष्ण्ये इति चणम्
आभीक्ष्ण्ये द्वित्वं लोकतः सिद्धं कात्स्न्यायत्योः सम्पद्यकादावित्य-
धीनत्वे चसात् किम्वा देयचाचेति देयेऽर्थे चकारात् चसात् वा
सुसित्यादिना द्विषः कृप् ॥ ३ ॥

हतबन्धुर्जगामासौ ततः शर्पणखा वनात् । पारे
समुद्रं लङ्कायां वसन्तं रावणं पतिं ॥ ४ ॥

हत । असौ शर्पणखा हतबन्धुः व्यापादितधातृदया ततोवना
दण्डकारण्यात् रावणमपतिं प्रभुं शरणञ्जगाम गतवती पारे
समुद्रं समुद्रस्य पार इति पारेमध्येषावेत्यव्ययीभावः तत्सन्नि-
योगेन पूर्वपदस्यैकारान्तत्वमप्यस्यात्सप्तमी नाव्ययीभावादित्यम्भा-
वः समुद्रस्य पारे स्थितायां लङ्कायां वसन्तं रावणमिति ॥ ४ ॥

हतबन्धुरित्यादि । असौ शर्पणखा हतबन्धुः सती परेण व्यापा-
दितधातृदया सती ततोवनात् दण्डकारण्यात् रावणं पतिं प्रभुं
जगाम पारे समुद्रं समुद्रपारे स्थितायां वसन्तं पारे समुद्रमित्यु-

व्यथीभाव एतच्च निपातनात् चीप्नोर्व्येति सप्तम्यामः प्रतीति
पाठे रावणं प्रति लचीकृत्य ज्ञगाम ॥ ४ ॥

संप्राप्य राक्षससभं चक्रन्द क्रोधविक्कला । नामग्रा
हमरोदीत् सा भ्रातरौ रावणान्तिके ॥ ५ ॥

सम्या । सा शूर्पणखा राक्षससभं संप्राप्य डौकिला राक्षसानां
सभेति सभाराजेत्यादिना नपुंसकता चक्रन्द क्रन्दनङ्कृतवती
क्रोधविक्कला क्रोधविवशा भ्रातरौ खरदूषणावरोदीत् रोदित
वती नामग्राहनाम गृहीत्वा भ्रातरौ खरदूषणाविति नास्मा दि
श्रियहोरिति एमुल् अत्र नामग्रहणविशिष्टाया रोदनक्रियाया
व्याप्तुमिष्टत्वादितिः सकर्मकः रावणान्तिके रावणसमीपे सप्तम्य
धिकरणे चेति चकारादूरान्तिकार्थेभ्य इति सप्तमी तयोः किञ्चा
तमिति रावणेन पृष्टाह ॥ ५ ॥

संप्राप्येत्यादि । सा शूर्पणखा राक्षससभं संप्राप्य चक्रन्द राक्ष
सानां सभा राक्षससभं क्लीवलमभिधानात् क्रोधेन विक्कला व्या
कुला सती भ्रातरौ खरदूषणौ नामग्राहं नाम गृहीत्वा रावण
स्यान्तिके समीपे अरोदीत् रुदेर्या व्या रुदाद्यसिधेरितिम्पूर्व
क्रन्दनमुक्तं अत्र नामग्रहणमुक्तमिति भेदः असुविमोचनमात्रे
रुदिरकर्मकः मन्दयुक्तक्रन्दने तु सकर्मकः इति प्राञ्चः भ्रातरौ
चक्रन्द आजुहाव क्रदिआङ्गाने नामग्राहमरोदीदित्यन्वय इति
केचित् नामग्राहमिति नास्मिग्रहणमभिधानात् किन्ना हा खर

दूषणेति नास्मोयाहोयहणं यचेति वा रोदनक्रियाया विभेषसं
याहोघञन्तः ॥ ५ ॥

दण्डकामध्यवात्तां यौ वीर रक्षःप्रकाण्डकौ । नृ
भ्यांसंख्येऽकृषातां तौ सभृत्यौ भूमिवर्द्धनौ ॥ ६ ॥

दण्ड । हे वीर दण्डकात् दण्डकारण्यसन्निवेशात् अथवा
त्ताम् अधुषितवनौ वसनिवासदत्यस्मालुङ् हलन्तलक्षणा वृ
द्धिः सः खेत्यादिना धातुसकारस्य तत्वम् झलोझलीति सिचो लो
पः रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्तौ राक्षसौ प्रशंसावचनैश्चेति सः ततः
स्वार्थे कन् स्वार्थिकाश्च प्रकृतितोलिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्त इति नपुं
सको न भवति अन्यथा रूढिशब्दाः प्रशंसावचना आविष्टलिङ्ग
त्वादन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्त्रलिङ्गोपादानादेव समानाधिक
रणाः स्युः यथा गोप्रकाण्डमिति तौ नृभ्यामनुव्याभ्यां संख्ये युद्धे
भूमिवर्द्धनावकृषाताम् कृतौ कर्मणिलुङ् अचिण्वद्भावे रूपम् व
र्द्धेत इति वर्द्धनौ कृत्यल्युटोवज्जलमिति कर्त्तरि ल्युट् भूमेर्वर्द्ध
नाविति सः भस्मीकृतशरीरस्य भूमौ लीयमानत्वात् सभृत्यौ नैका
किना ॥ ६ ॥

दण्डकामित्यादि । एवंप्रकारेणारोदीदित्यन्वयः वीरेति
सोपालम्भसम्बोधनं यौ रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्तराक्षसौ दण्डका
मध्यवात्तां सभृत्यौ तौ नृभ्यां मनुव्याभ्यां संख्ये संयामे भूमिवर्द्धनौ
अकृषातां कृजः कर्मणि णी इ गुडुर्कडीति किलान्न गुणः श्वस्त
चितिवर्द्धन इति चिकाण्डशेषः अरखी दण्डकाशब्दः स्त्रीलिङ्गः

कायोध्यायाः पुनरुपगमोदण्डकायां वने व इति भवभूतिः दण्ड
कानिति पाठे दण्डकारण्यसन्निवेशानित्यर्थः केचित्तु दण्डकाशब्दः
स्त्रीलिङ्गवचनान्त एव इत्युक्त्वा दण्डका इति असन्तपठन्ति
अथवात्तामिति अधिपूर्वाद्दसेष्टीतां व्यासिः सत्यरे इति सत्यतः
अनिम्त्वात् त्रिः रचसां मध्ये प्रकाण्डकौ प्रशस्तौ एकार्थत्वात्
कर्त्तृधारयोवा समासे विशेषणमपि परं स्यात् प्रशंसावचनैवेति
परसूत्रं यद्यपि प्रकाण्डभृदुतल्लजावित्यमरेणोक्तं दृश्यते च गो
प्रकाण्डमित्यादावजहल्लिङ्गता तथापि कप्रत्यये सति स्वार्थिकाः
प्रकृतितोलिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति न्यायात् पुंस्त्वं वस्तुतस्तु
पुंलिङ्गाऽपि प्रकाण्डशब्दोऽस्ति निगडाक्रीडनलप्रकाण्डकाण्डा
इति पुनपुंसकवर्गे हेमचन्द्रः उद्धप्रकाण्डौ द्वौ प्रशंसायामिति
हलायुधः भूमिं वर्द्धयत इति नन्दादित्वादनः ॥ ६ ॥

विग्रहस्तव शक्रेण वृहस्पतिपुरोधसा । सार्द्धं कुमार
रसेनान्या शून्यश्चासीति कोनयः ॥ ७ ॥

विग्रह । वृहस्पतिः पुरोधा मन्त्री यस्य शक्रस्य तेन कार्येषु पुरा
धीयत इति पुरोधाः पुरःपूर्वाद्वाजः सर्वधातुभ्य असुन् तथा
कुमारः कार्त्तिकेयः सेनानीर्यस्य सेनाम्रयतीति सखूदिषित्या
दिना किप् तेन शक्रेण सह सार्द्धं तव विग्रह आसीत् इदानीं
क्षार्थनिपुणाभावात् शून्यश्चासि तासस्त्रोर्लोप इति सकारलोपः
तस्मात्कोनयः नय एव न भवतीत्यर्थः तदेव दर्शयन्नाह ॥ ७ ॥

विग्रहइत्यादि । शक्येण शार्द्धं तव विग्रहाविरोधस्यापि त्वं
 भूयः कार्यकार्यविचाररहित एवासि इति कोनयः न कापि
 नीतिसवेत्यर्थः किम्भूतेन दृहस्यतिपुरोधसा दृहतां देवानां गुह्य
 तात्पतिः दृहस्यतिर्भनीषादितान्निपातः स पुरोधाः पुरोहितो
 यस्य कुमारः कार्त्तिकेयः सेनानीः सेनापतिर्यस्य सेनां नयतीति
 किप् कथाद्यनेकाद्य इति यत्वं लोपोऽस्त्वसेरिति अस्तेऽसौ स
 लोपः ॥ ७ ॥

यद्यहं नाथ नायासं विनसा हतवान्भवा । नाया
 स्यस्वमिदं सर्वं प्रमाद्यं चारदुर्वलः ॥ ८ ॥

यदी । विनसा विगता नाया यस्याः नासैव नासिकेति केण इति
 ब्रह्मले रूपम् तस्या नसादेशस्य विधीर्यमानत्वात् अत्र सम्भव
 एव नास्ति विनसेति पाठान्तरम् तत्र विगता चासौ नासिका
 च विनासिका तत इत्यभूतलक्षणाथान्तृतीयायां पद्दन्त्रोमा
 सदस्यादिना नसादेशः विगतया नासिकयोपलक्षितेत्यर्थः विग
 ता नासिका अस्या इति वक्तव्येहिणा व्याख्येने अञ्नासिकेत्या
 दिना अञ् नसादेशस्य प्राप्नोतः तस्य संज्ञाविषयत्वात् उपसर्गा
 चेत्यसंज्ञायां विधीयमानो न भवति वेर्योवक्तव्यइति आदेशो
 बाधकः हे नाथ यद्यहं विनसा हतवान्भवा नायास्यन्नायाताम
 विषयम् तदा तदिदं सर्वं भूजोर्ध्वधराषादिदस्य नायास्यः न ज्ञा
 ताऽभविष्यः क्रियातिपत्तौ लिङ् अज्ञाने कारणमाह प्रमाद्यन्
 विषयेषु प्रमादङ्गकम् चारदुर्वलः चारहीनः चाराहि सचूरा
 ज्ञाह्यार्थाकार्यज्ञानज्ञान लोको चरसीति चरः पचाद्यच् चर सच
 चारः प्रज्ञादित्यादयः ॥ ८ ॥

बदीत्यादि । हे नास विनसा हतवान्भवा च सती यद्यहं नाग्रा
खं तदा तमिदं सर्वं पूर्वोक्तं नास्माखः याज्ञाभ्यां ध्वर्षासम्भवे यी
अज्ञाने हेतुमाह प्रमाद्यन् विषयेषु अनवधानतां गच्छन् यन्यो
ग्रमादीति ग्रमादित्वाद्दीर्घः प्रमादोऽनवधानता चारेण दुर्व्यसो
होनः राजा चरैर्जगत्कृत्स्नं प्राप्नुयाल्लोकसकनैरिति हि शास्त्रं
विनसा इति विनसा नासा नासिका यस्याः सा विनसा केचित्तु वि
गतया नासिकया उपलक्षिता त्रिष्वेषणे तृतीया पाददन्तेति नसा
देश इत्याहुः बन्धुरेव बान्धवः चर एव चारः स्वार्थे ण्यः ॥ ८ ॥

करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्यं किन्तु कृतं परैः । अप
कारे कृतेऽप्यज्ञो विजिगीषुर्नवा भवान् ॥ ९ ॥

करि । परैः शत्रुभिरपचयचिकीर्षया करिष्यमाणकार्यं वि
ज्ञेयम् किन्तु कृतमेव यत्तदवश्यमेव विज्ञेयमित्यर्थः तन्मुनः परै
रपकृतोऽपि अज्ञोऽविदितस्वरूपः अतोविजिगीषुर्नवा भवान्
सुप्ता न राज्ञं सम्भावयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

करिष्यमाणमित्यादि । परैः शत्रुभिः करिष्यमाणमपि कार्यं
विज्ञेयं अर्थाज्जिगीषुणा किन्तु कृतं तदवश्यमेव विज्ञेयमित्यर्थः
परैः कृतेऽपि अपकारे भवान् अज्ञः अतो भवान् नवा विजिगीषुः
जेर्गिः सनद्योरिति गिः जानातीति ज्ञः कृगृज्ञाप्रोति कः उल्लेखी
त्यादिना आकारलोपः आदन्तात् उनेष्टसिद्धौ कृगृज्ञा इत्यत्र
ज्ञायहणेन हनजनादित्यस्य उपपदस्यैव विषयः कृगृज्ञा इत्य
स्य तु उपपदेऽनुपपदे च विषय इति ज्ञापितं वाच्यम् आक्षेपे
प्रश्ने वा ॥ ९ ॥

वृतस्त्वं पात्रेसमितैः खट्वाकूटः प्रमादवान् । पान
शौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥ १० ॥

वृतः । अत्यन्तङ्गामिनीति अवारपारेत्यादिना खः तस्य भा
वोऽत्यन्तीनत्वं नैवात्यन्तीनामत्यन्तगामिनीं श्रियन्नेता न प्राप
यशीलः तृप्तिरिति ताक्षिलिकसृण् नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः यद्यपि
महोदयं राज्यप्राप्तवानसि तथापि न चिरकालमित्यर्थः यत
स्वमुन्मनाः भ्रान्तचित्तः यतः पानशौण्डः पाने प्रसक्तः सप्तमी
शौण्डैरिति सः अतएव प्रमादवान् अतोऽपि खट्वाकूटः उत्पथप्र
स्थितः खट्वाचेप इति द्वितीया सः तत एव पात्रेसमितैः भोजन
एव सन्निहितैः अनुजीविभिर्वृतः पात्रेसमितादयश्चेति चेपे सः
॥ १० ॥

वृतइत्यादि । त्वं श्रियं अत्यन्तीनत्वं अत्यन्तगामित्वं न नेता न
प्रापयिष्यसि नीजादिकर्मकात् तृण् ढघेकृत्यव्येत्यादौ शीलार्थे तृ
णवर्जनात् न षी अत्यन्तशब्दात् ढघेकादिति तङ्गामिन्यर्थे षीनः
तत्त्वत्वजात्याख्यइतिपुम्बत् हेतुमाह पात्रेसमितैर्भोजनपात्र एव
समितैः सन्निहितैः कार्यान्तराचमैरनुजीविभिर्वृतोवेष्टितः अत्रा
चेपे समासे विभक्त्यलोपश्चाभिधानात् खट्वाकूटः विपथप्रस्थितः
क्तेन चेपे खट्वाया द्वितीया तत्पुरुष इति परे स्वमते समासे सति
मण्डपादिवत् स्वभावादर्थान्तरे वृत्तिः प्रमादवान् अनवधान
तायुक्तः यतः पानशौण्डः पाने प्रसक्तः अतएव उन्मना उद्गा
तचित्तः ॥ १० ॥

अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमसुत्वत आश्रमान्। अत्तुं
महेन्द्रियं भागमेति दुश्च्यवनोऽधुना ॥ ११ ॥

अध्व। त्वय्येवभूतेऽधुना दुश्च्यवन इन्द्रः आश्रमानैति आग
इति आङ्पूर्वस्त्रेणः एत्येधत्पूट्स्त्रिति वृद्धिः सोमसुत्वतः सोमं
सुनोतीति सोमसुज इति क्तिप् सोमसुतः सन्ति येष्वाश्रमेष्विति
मतुप् तसौ मत्वर्थ इति भत्वे तकारस्य जस्त्वस्य भवति झयइति
मतोर्व्वलम् किमर्थमेतीत्याह अत्तुम्भक्षयितुमहेन्द्रियभागं महे
न्द्रोदेवता अस्मेति महेन्द्राद्वाणौ चेति घः क अध्वरेषु यज्ञेषु
अग्निचित्वत्सु अग्निक्षितवन्तोऽग्निक्षितः आहिताग्नयः अग्नौ चेरिति
क्तिप् ते सन्ति येष्विति पूर्व्ववन्मतुप् ॥ ११ ॥

अध्वरेष्वित्यादि। तवैव प्रमादात् अधुना इदानीं दुश्च्यवन
इन्द्रः अध्वरेषु यज्ञेषु महेन्द्रियं महेन्द्रदेवतं भागं अत्तुं भक्षयि
त्तुं आश्रमानैति आगच्छति स भागोराक्षसयाश्च एवासीदिति
भावः कीदृशेषु अग्निचित्वत्सु अग्निं क्षितवान् अग्निचिन्मुनिः चासु
सिति चेः क्तिप् स्वस्यतन्पिति ततोऽस्त्वर्थे मोक्षमस्यपादतुः नहं
तसाविति पदत्वनिषेधात् न चपोऽवेजव कीदृशान् सोमसुत्वतः
सोमं सुतवान् सोमसुत्यजमानः तद्युक्तान् पूर्व्ववत् किवादि सो
मोक्ततासवनं सन्धानं महेन्द्रोदेवता अस्मेति विकारसंघेत्यादि
ना इयः ॥ ११ ॥

आमिचीयं दधि क्षीरं पुरोडाशं तथौषधं। हविर्ह
यङ्गवीनञ्च नाप्युपगन्ति राक्षसाः ॥ १२ ॥

आमि । इमा सहितं वृतं पथ आमिचा तस्यै हितमामिचीयं
विभाषाहविरपूपादिभ्य इति ह्यतौ दधि च क्षीरस्येति विभाषा
वृत्तेत्यादिना व्यञ्जनत्वादेकवद्भावः पुरोडाशाय हितमौषधक्षी
वारतण्डुलादि पुरोडाशमपूपादित्वाद्यत् औषधिरौषधम् औ
षधेरजातावित्यण तण्डुलानामजातित्वात् स्तार्थिकाश्च प्रकृतितो
लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ता इति नपुंसकलिङ्गता हविः ह्यत इति
हविः अर्चिषुचीत्यौणादिक इम् हैयङ्गवीनं घृतं श्लो गोदोहस्य
विकार इत्यर्थे हैयङ्गवीनसंज्ञायामिति निपातनात् सप्त हियं
म्वादेषस्तानि नायुपपन्नानि राक्षसाः त्वय्युदासीने सति इदा
नीह्यार्थप्रदर्शनेन प्रोक्ताहयितुमाह ॥ १२ ॥

आमिचीयमित्यादि । अधुना राक्षसा अपि एतानि वस्तूनि न
उपपन्नानि अपिशब्दः पूर्वार्थेच्छया कानि आमिचायै हितं दधि दु
ग्धञ्च व्यञ्जनत्वे समाहार इति परः स्वमतेऽभिधानात् आमिचा
या भृतीष्णे वा क्षीरेत्याहोक्षियोगतः हितार्थे ईषः तथा पुरोडा
शाय हितं औषधं नीवारतण्डुलादि पुरोदश्यते इति पुरोडाशो
ऽन्नविकारः शिष्टकादिः निपातनात् ततोहितार्थे यः औषधिश्च
ब्दात् स्तार्थे णः औषधं कचित् स्तार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचना
न्यतिवर्त्तन्ता इति क्लीबत्वं हविर्हव्यञ्च ऊदाने चासुषिसितीम्
श्लो गोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं निपातनात् तत्तु हैयङ्गवीनं
घृतं श्लो गोदोहोद्भवं घृतमित्यमरः ॥ १२ ॥

युवजानिर्धनुष्याणिभूमिष्ठः खर्विचारिणः । रामो
यद्यद्रुद्धोदन्ति कासकल्पशिलीमुखः ॥ १३ ॥

पुत्र । युवतिः यौवनवती जाया यस्य युवजानिः जायाया निरु-
वलिषोपः स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्ययो निवर्तते धनु-
व्याणिः पाणौ धनुष्यस्य प्रहरणेत्यादिना परनिपातः भूमिष्ठः
भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठः नाकाश्चरः सुपिस्त्र इति कः अन्वाम्ने
त्यादिना षत्वम् कास्यकल्पशिलीमुखः मृत्युतुल्यशूरः रामो राक्ष-
सान् हन्ति खविचारिणः आकाशचरणशीलान् सुयजाताविति
णिनिः ॥ १२ ॥

युवजानिरित्यादि । भूमिष्ठोऽपि रामः खविचारिणोऽपि यज्ञ-
द्रुहो राक्षसान् हन्ति भूमौ तिष्ठतीति हनजनादिति डः षत्वं मनी-
षादित्वात् खे आकाशे विचरितुं शीलं येषां ते तथा सुवन्तोपपदे-
ताच्छीलेणित्ति परः स्वमते खे विचरन्तीति यहादित्वाणिन् य-
ज्ञाय द्रुह्यन्तीति क्तिप् कोटिशो रामो युवजानिः युवती जाया यस्य
स तथा वडग्रीहो जायाया इज्जानस्येति परः स्वमते जाया
समानार्थो जानिशब्दोऽस्ति जनी सीमन्तिनीवधोरित्यनुशास-
नात् जनीशब्दस्य स्वार्थिकण्ठान्तस्य जानिरिति रूपम्वा पुम्वत्
स्त्युक्तपुंस्क इति पुम्वद्भावः धनुः पाणौ यस्य स तथा षत्वविधानं
मवचजालैरित्त्व च व्याख्यातं दैषदूनः कालः कालकल्पोयमतु-
ल्य इत्यर्थः तादृशः शिलीमुखोवाको मृत्युश्च तथा त्यादेष्टोने इति
कल्पः ॥ १३ ॥

मांसान्योष्ठावलोप्यानि साधनीयानि देवताः । अ-
श्रन्ति रामाद्रक्षांसि विभ्यत्यश्रुवते दिशः ॥ १४ ॥

मांसा । ओष्ठावलोप्यानि ओष्ठाभ्याम्भेदार्हाणि शक्यानि
वा अर्हार्थे शक्यार्थे वा कृत्यः कृत्यैरधिकार्यवचन इति सः ।

साधनीयानि यच्च साधनाय हितानि तस्मै हितमिति कः साव
नीयानीति पाठान्तरम् तत्र सवनं स्नानं तद्योगात्स्वातकोऽपि
तथोच्यते तत्र भवः सावनो यज्ञः तस्मै हितानीति कः तानि मां
सानि देवता अश्रन्ति भुञ्जते न राक्षसाः रक्षांसि किन्तु रामा
दिभ्यति वानपुंसकस्तेति शत्रुर्जमभावपद्मे रूपं दिभ्योऽश्रुवते व्याप्नु
वन्ति ॥ १४ ॥

मांसानीत्यादि । इदानीं देवता मांसानि अश्रन्ति रक्षांसि
तु रामादिभ्यति दिभ्योऽश्रुवते व्याप्नुवन्ति पलायन्त इत्यर्थः कीदृ
शानि मांसानि श्रोत्रावलोप्यानि केतुं शक्यानि लुपृक्केदने तेभ्यः
शक्याह्य इति शक्यार्थे व्यण् साधनीयानि स्वर्गादेः साधनाय य
ज्ञाय हितानि सुरसतायाः साधनं घृतादि तेन संस्कृतानि वा
अश्रन्तीति अश्रभोजने श्राघोरित्यालोपः विभ्यतीति जिभीलि
भीत्या शत्रुः क्रादीरेदिः देः शत्रुर्नृन् श्रविति पचे नृणोऽभावः
अन्यन्तमिति केचित् तदा अन्तोऽदेरित्यत् अश्रूङ्गलव्याप्तिर्बह
व्योः श्रुधोरित्युव् मान्तोऽदनतः ॥ १४ ॥

कुरु बुद्धिं कुशाग्रियामनुकामीनतां त्यज । लक्ष्मीं
परम्यरीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नय ॥ १५ ॥

कुरु । कुशाग्रियाकुशाग्रमिव सूक्ष्मां कुशापाक इति इवार्थे
कः सूक्ष्मबुद्धिर्माभूदित्यर्थः अनुकामीनतान्यज यथेकगामिता
न्यज अवारपारेत्यादिना खः परम्यरीणाम्यरांश्चापरांश्च अनु
भवतीत्यर्थे परापरावस्थात् परोवरेत्यादिना खः परादेशश्च

तां लक्ष्मीकृमायातान्स्वपुत्रपौत्रीणतश्च पुत्रांश्च पौत्रांश्चानु
भवतीति खः तस्य भावः पुत्रपौत्रानुगामिनीकुर्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

कुर्वित्यादि । त्वं बुद्धिं कुशाग्र्यां कुशाग्रमिव सूक्ष्मां कुरु वि
कारसंघेति कुशाग्रादिवार्थ ईयः अनुकामीनतां कामस्य अभि
लाषस्य अनु पश्चाद्गामितां यद्येष्टाचरणं त्यज अनुकामान्तद्वा
मित्यर्थे ढधेकादितीनः परम्परीणां क्रमादायातां लक्ष्मीं पुत्र
पौत्रीणतां पुत्रपौत्राधीनतां नय प्रापय परञ्च परतरञ्च
इति द्वन्द्वे परम्परादेशे निपातनात् ततस्तदनुभवतीत्यर्थे पूर्व्येण
ईनः ॥ १५ ॥

सहायवन्त उद्युक्ता बहवो निपुणाश्च याः । श्रियमा
शासते लोलां तां हस्तेकृत्य माश्रसीः ॥ १६ ॥

सहा । याश्च श्रियन्वदीयां शौर्योपात्तां सहायवन्तः ससहा
या उद्युक्ता उत्साहवन्तो निपुणाः कुशला आशासते दहन्ति
आहुः शासुदकायामित्यादादिकस्यात्मनेपदिनो रूपम् आत्म
नेपदेष्वनंत इत्यदादेशः तां हस्तेकृत्य स्त्रीकृत्य माश्रसीः
आश्रासमाकार्षीः चञ्चलत्वात् यदाह लोलामिति क्षान्तचण
श्चञ्चला गृणीति वृद्धिप्रतिषेधः दटईटीति सिचोलोपः नित्यं
हस्ते पाणाविति गतिसंज्ञायां समासे ल्यवादेशः तां लोकातान्द
र्शयन्नाह ॥ १६ ॥

सहायवन्त इत्यादि । सहायवन्तः प्रशस्तसहाययुक्ता उद्यु
क्ता उद्योगिनो बहवो निपुणाः कर्मकुशला यां श्रियं आशासते

इच्छन्ति तां मिथं हस्तेकस्य स्त्रीकस्य मास्यपीः आश्वार्थं माका
पीः यतो लोलां चक्षुषां आङ्गः शब्दश्चायां अदादिरात्मने
पक्षी हस्तेष्वन्धः प्रसम्पन्नप्रतिरूपकोऽव्ययः स्त्रीकारे वर्तते हस्ते
पाशोप्राध्वमित्यादिना समासः व्यादनञ्जः कौचस्ये आङ्गः शब्द
स्याभिः इत्यादेः येन इत्यादौ असवर्ज्यन्ताञ्ज निः ॥ १६ ॥

लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटेव कुट्टहलात् । अन्ति
कोऽपि स्थिता पत्युश्चलेनान्यं निरीक्षते ॥ १७ ॥

लक्ष्मीः । तथैवं न मन्तव्यम् अन्यैः प्रार्थ्यमानापि न मास्यरि
त्यजतीति यतः हस्तेन व्याजेन अन्यन्निरीक्षते किमर्थं पुंयोग
माशंसुः अभिलषन्ती सनाशंसभिचउः कुट्टहलात् कोऽस्य विभे
ष इति स्नेहादन्तिके अदूरेऽपि स्थिता पत्युः दूरान्तिकाधैरित्या
दिना षष्ठी कुलटेव सन्तकीव शकन्ध्वादिषु दर्शनात्पररूपम्
युवजानिरित्युक्तस्योषित्तलोभनायाह ॥ १७ ॥

लक्ष्मीरित्यादि । लोलता दर्शयति लक्ष्मीः पत्युरन्तिके स्थिता
ऽपि सततं दूरस्था कुट्टहलात् अन्यं पुरुषं हस्तेन व्याजेन निरी
क्षते कोनापि हि द्वेष गन्तुमित्यर्थः यतः पुंयोगमाशंसुः अभिलष
न्ती एकेन पुंसा तृप्तिर्नास्तीत्यर्थः अतएव कुलटा इव असतीव कु
लान्मटति पश्चादित्यादम् मनीषादित्यमदकारलोपः सम्भिषा
शंसउरिति आपूर्वशंसैहः ॥ १७ ॥

योषिद्वन्द्वारिका तस्य दयिता संसनादिनी । दूर्वा
काण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥ १८ ॥

योषित् । योषिचासी दृन्दारिकाचेति दृन्दारिकेत्यादिना
 सा रूपेण प्रियेत्याह दयिता प्रिया प्रसक्तत्वे कारणमाह हंस
 इव गन्तुं शीलं यस्याः कर्त्तर्युपमान इति णिनिः दूर्वाकाण्डमि
 व श्यामा दूर्वास्त्वन्नदिव श्यामा न्ययोधपरिमण्डला उपमा
 नानीत्यादिना सः ॥ १८ ॥

योषिदृन्दारिकेत्यादि । प्रलोभनार्थमिदमुच्यते तस्य राम
 स्य दयिता प्रिया योषिदृन्दारिका योषितां स्त्रीणां मध्ये दृन्दा
 का रूपवती हंसवन्नदतीति हंसनादिनी कर्त्तर्युपपदाणिनिरिति
 परः स्वमते यहादित्यात् हंसनादिनीशब्दः पारिभाषिकोऽप्यस्ति
 यथा गत्या नितम्बिनी या तु हंसशीलानुगामिनी । मत्तका किल्लं
 शब्दा सा ज्ञेया हंसनादिनी । दूर्वाकाण्डमिव तत्तुल्या कृत्राङ्गी
 त्यर्थः दूर्वाकाण्डवत् श्यामवर्णेति व्याख्यानं पुराणविद्वद्भ्यं तत्र
 गौरत्नकथनात् श्यामान्ययोधपरिमण्डलाशब्दौ कृदौ यथा श्री
 ते सुखोष्णसर्वाङ्गी योषी तु सुखशीतला । तत्तकाञ्चनवर्णाभा
 सा स्त्रीश्यामेति कथ्यते । स्तनौ सुकठिनौ यस्या नितम्बे च विशा
 लता । मध्ये स्त्रीणां भवेद्या सा न्ययोधपरिमण्डला अग्निपुराणे
 स्त्रीपुष्पलक्षणाध्याये न्ययोधपरिमण्डललक्षणमुक्तं यथा प्रवा
 रितभुजस्येह मध्यभागदयान्तरं । उद्भावेन समं यच्च न्ययोध
 परिमण्डल इति केचित्तु दूर्वाकाण्डमिव न्ययोधपरिमण्डला
 न्यग्रहणद्वीति न्ययोधं अधःप्रसृतं परितोमण्डलं नितम्बमण्डल
 रूपं यस्याः दूर्वाकाण्डमपि अधः प्रसरति नापरिष्ठादित्याहुः
 अन्ये तु न्ययोधस्य वटस्य इव परिमण्डलं परिष्ठादौ नितम्बभागे
 यस्याः एकदेशधर्मीत्यपि संभुदायोपमानतादर्शनादित्याहुः ।

श्यामा अप्रसूतेति केचित् अप्रसूताङ्गनायाश्च श्यामा सोमलतौ
यथै । चिद्वताशारिवागुन्द्रा निशाकृष्णा प्रियङ्गुत्विति विश्वः
॥ १८ ॥

नास्यं पश्यति यस्तस्या निंस्ते दन्तच्छदं न वा । सं
शृणोति न चोक्तानि मिथ्याऽसौ विहितेन्द्रियः ॥ १९ ॥

नास्य । तस्या आस्यमुखं यो न पश्यति दन्तच्छदं ओष्ठच्छा
द्यते अनेनेति घः क्वादेर्वेषुपसर्गस्येति ह्रस्वः दन्तानाच्छदं न वा
निंस्ते न चुम्बति णिसिचुम्बन इत्यादादिकआत्मनेपदी ददितो
नुम् धातेः उक्तानि उदितानि न संशृणोति समोगमित्यादिना
तङ् न भवति अकर्मकादित्यधिकारात् मिथ्यासौ विहितेन्द्रियः
वृथैव तस्य वेधसा विहितानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ॥ १९ ॥

नास्यमित्यादि । यस्तस्या आस्यं मुखं न पश्यति न वा दन्तच्छदं
ओष्ठं निंस्ते चुम्बति निमिलङ् चुम्बने न वा तस्या उक्तानि भाषिता
नि संशृणोति असौ पुरुषः विहितेन्द्रियो विधात्रा कृतेन्द्रियोमि
थ्या प्रयोजनाभावात् तस्य चक्षुरादीनि मिथ्येति भावः वृथेति
क्वचित्पाठः वृथाविहितानि इन्द्रियाणि यस्य स तथा दन्ताम्क्षा
द्यन्तेऽनेनेति क्वादेस्त्वमन्कीसघेस्व इति ह्रस्वः घेस्वइत्युक्तेर्नाम्य
न्येतिक्वेति संज्ञायां चप्रत्ययोवाच्यः ओष्ठाधरौ तु रदनकृदावि
त्यमरः ॥ १९ ॥

सारोऽसाविन्द्रियार्थानां यस्यासौ तस्य नन्दयुः ।
तस्यै कान्तान्तरैः सार्द्धं मन्येऽहं धिङ्मिज्जयुं ॥ २० ॥

सारो । इन्द्रियार्थानामध्ये सारोऽसौ दयिता इन्द्रियार्थः
रूपाद्यतिशययोगात् यस्यासौ संपद्यते तस्य नन्दयुः आनन्द
श्चेतसः तस्यै श्रयणीये यस्य कान्तान्तरैरन्यस्त्रीभिः सार्द्धं निमज्ज
युं श्रयनं सर्व्वत्र द्वितोऽयुच् तस्य धिक् कुत्सितमहं मन्ये उभयत्र
सर्व्वतसारित्यादिना धिग्योगे द्वितीया तथा सार्द्धं शोभनमित्य
र्थादुक्तमवति ॥ २० ॥

सार इत्यादि । इन्द्रियस्य अर्था विषयाः सक्चन्दनवनिता
दयस्तेषां मध्ये असौ सीतैव सारः श्रेष्ठा यस्य असौ सीता विद्यते
तस्यैव नन्दयुरानन्दः कान्तान्तरैः सार्द्धं तस्यै श्रय्यायां निमज्ज
युं निमज्जनं श्रयनं धिक् तथैव सार्द्धं युज्यत इत्यहं मन्ये उभ
यत्र द्वितोऽयुर्भावे धिक् समयेति द्वितीया ॥ २० ॥

न तं पश्यामि यस्यासौ भवेन्नोदेजया मतेः । त्रैलो
क्येनापि विन्दस्वं तां क्रीत्वा सुकृती भव ॥ २१ ॥

नतम् । सर्व्वथा न तमपश्यामि जानामि जगति यस्य सम्बन्धि
न्याः मतेश्चेतसः उदेजया उत्कम्पिकाऽसौ न भवेत् चित्तचोभज
निकेत्यर्थः उदेजयतीति अनुपसर्गात्तन्मतेति कर्चरि शः हृद्योगे
कर्माणि षष्ठी तस्मात् त्रैलोक्येनापि चयश्चेते लोकाश्चेति त्रिलो
काः तएव त्रैलोक्यश्चातुर्व्वर्णादिलात्स्वार्थे व्यञ्ज स्वार्थिका अति
वर्त्तन्त इति नपुंसकत्वम् तेनापि तां क्रीत्वा लब्ध्वा विन्दस्वं सुकृती
भव पण्डितो भव आक्षोवा भव पाण्डित्यमस्य त्रैलोक्यमात्रे

आणि खोरमदीनां कथमिति विन्दतीति तेनैव सूत्रेण शः
अन्वात्रपि स्त्रियः वन्तीति चेदाह ॥ २१ ॥

नतमित्यादि । अथौ सीता यस्य मतेरुदेजया लोभजनिका न
भवेत् तं पुरुषं नाहं पश्यामि चैलोक्येनापि तां क्रीत्वा त्वं विन्दो
लाभवान् सुकृती च भव सुकृती पुण्यवान् शोभनः कृती पण्डितो
वा तत्कथयादेव तव लाभवत्त्वं पुण्यवत्त्वं पाण्डित्यञ्च सफलं अन्य
था निष्फलमिति भावः हजुकर्म हजेरुदः श इति परः स्वमते
साहिवातीत्यादिना अनेरित्यस्य नञ्मा निर्दिष्टत्वं व्यभिचारात्
शः विदुःशपञ्चौ लाभे पूर्वेषु शः मुखादित्वाद्युण् विलोक्येव चैलो
क्यं स्वार्थे षाः स्वार्थिकाः प्रकृतितोलिङ्गवचना न्यतिवर्त्तन्तेऽपीति
वाक्यात् क्रीवत् ॥ २१ ॥

नैवेन्द्राणी न रुद्राणी न मनावी न रोहिणी । वरु
णानी न चाग्रायी तस्याः सीमन्तिनी समा ॥ २२ ॥

नैव । तस्यास्तु सीतायां तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति षष्ठो न
काचित्सीमन्तिनी स्त्री तुल्यौ समा सीमन्तः केशेष्विति पररूप
त्वम् अन्येषु सीमान्तः स विद्यते यस्त इति इतिः इन्द्राणी इन्द्र
भार्या न सम्बन्ध् किमुनरन्या तस्या रुद्राणी रुद्रभार्या वरुणानी
वरुणभार्या इन्द्रवरुणेत्यादिना आनुक् मनावी मनुभार्या मनो
रौधेत्यौकारः अग्रायी अग्निभार्या वृषाकष्यग्रिकुक्षितकुक्षिदे
त्यादिना हेरिति सर्व्वेषु युयोगादाख्यायामिति ङीष् रोहिणी
चन्द्रभार्या रोहितशब्दात् वर्णादनुदात्तेत्यादिना ङीप्नकारश्च

वरुणाणी न आग्राधीत्यत्र प्रतिषेध इकः पूर्वेषु योज्यः द्वितीयः
परिच्छेदो न आग्राधीति पाठान्तरम् ॥ २२ ॥

नैवेद्यादि । काऽपि सीमन्तिनी स्त्री तस्याः सीतायाः समा
तुल्या न सर्व्वत्र नञ्सम्बन्धादिह नञ्सम्बन्ध उच्यते इन्द्राणी
इन्द्रस्य पत्नी तस्याः सभा न एष मिस्ये प्रह्लादभवेत्यादिना
पत्याईप् आनङ्च इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी पार्वती सभा न पूर्व्व
वत् ईप् आनङ्च मनानी मनोः पत्नी शतरूपा न सभा नारीषु
स्त्रीत्यादिना निघातः रोहिणी चन्द्रस्य भार्या न सभा पूर्व्वेन नि
घातः वरुणाणी वरुणस्य पत्नी न सभा ब्रह्मरुद्रेतीप् आनङ्च अ
ग्रायी अग्नेः पत्नी न सभा वृषाकप्यग्रीमीप् ऐङ्च केषिन् इन्द्रा
णी न सभा कीदृशी प्रशस्तसीमन्त्युक्ता एवं इन्द्राणां दावित्याहुः
सीमन्तः कथ्यते स्त्रीणां केशमध्ये च पङ्क्तिरिति इत्यायुधः मनी
षादित्यासाधुः तस्या इति समर्थेनेत्यादिना षष्ठी ॥ २२ ॥

प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रस्तामाश्वसिहि विभेषि किं । व्यज
नक्तञ्चरि शोभं वाचाटे रावणोद्यच्च ॥ २३ ॥

प्रत्यू । राक्षसेन्द्रो रावणः राक्षसीमप्रत्यूचे प्रतिवचनमुक्तवान्
आश्वसिहि स्नेहमयं रुदादीत्यादिना इह विभेषि किं किमर्थं
नापसक्तात् हे नक्तञ्चरि मदिषथे शोभं रोषमयं वाचाटे वज्र
भासिहि आसजाट्यौ वज्रभासिणि यस्यां रावणोऽहम् अनेना
त्तोत्कर्षमावेदयति तमेव समुदयमाह ॥ २३ ॥

प्रत्यूचेत्यादि । स राक्षसेन्द्रो रावणः सो राक्षसेन्द्रं प्रत्यूचे

प्रत्युत्तरमाह आश्विहि खेदं त्यज हृदोयइति इम् किंविभेषि
तापसकात् हे नक्तश्चरि चोभं दुःखं मधि रोषं वा त्यज हे वाचा
देवज्जनिष्ठभाषणश्रीले हि यस्मात् अहं रावणः प्रसिद्धनामानुवा
दात् उत्कर्षः सूचितः वाचोऽस्यर्थे वाग्मिवाचाटवाचालादिति नि
पातः वाचाटोवज्जगद्वागित्यमरः रवणस्य विश्रवसोऽपत्यं रा
वणः विश्रवसौ विश्रवणरवणावपत्ये इति परः स्वमते सर्वभू
तानि रावयति आक्रन्दयति रावणः नन्दादित्वादनः किम्वा
हिंसनधर्मत्वात् रावणः हिंसार्थरूपातो रनटि रवणं ततः अस्य
श्रीलं इत्यर्थे विकारसंघेत्यादिना णः अत्रापि वा नन्दादित्वा
दनः ततः स्मार्थे णः हलध्वनौ ह्रस्वधे गत्या ॥ २३ ॥

मामुपास्त दिदृक्षावान् याष्टीकव्याहृतोद्धरिः। आ
शालाभोन्मुखोदूरात् काचेणानादरेक्षितः ॥ २४ ॥

मामु। मामुपास्त सेवितवान् हरिरिन्द्रः दिदृक्षावान् द्रष्टुमि
च्छावान् आत्मदर्शनेच्छावानित्यर्थः दूरादेव याष्टिकैः वेचयाहि
भिर्याहृतोऽपसारितः कर्तृकरणेकतेति सः यष्टिः प्रहरणमे
षामिति शक्तियशोरीकक् आशालाभे किमभिधास्यतीत्युत्सुकः
उन्मुखः तत्परः सप्तमीति योगविभागात्सः अनादरेक्षितः अव
ज्ञाविलोकिताः काचेण कुदृष्ट्या कापथ्यचयोरिति कुशब्दस्य
कादेशः यदि तत्पुरुष इत्यनुवर्त्तते तदा कुक्षितमक्षमिति
वियदः अक्षशब्दस्येन्द्रियसामान्याभिधापितेऽपि ईक्षितशब्दो
पपदत्वाच्चक्षुषि वर्त्तते अथ तत्पुरुषइति नानुवर्त्तते सामान्ये

मादेशस्तदा कुक्षितमसि यत्येति वज्रभीष्टो वज्रभीष्टोपक्रमणो
रिति वज्रं काशेण मन्त्रेणार्थः ॥ २४ ॥

साक्षित्वादिति । इतिरिक्तो मासुपास्त सेवितवान् आमेष्ठी रूपं
यस्या प्रहरतीति साष्टीकः दृष्टिः नियुक्तः यद्विप्रहारकमुदघः उभे
कादिति श्लोकः तेन व्यावृत्तस्याङ्गितेऽपि दिदृक्षावान् इदं दृष्ट्वा
मासं सदाद्याया साभिमित्तं प्रमुखः काङ्क्षमुखः दूरात्समीपग
मनायोग्यत्वात् मया तु काचेण कुदृष्ट्या अनादरेणावज्ञया दीक्षि
तः अवलोकितः कुक्षितमसं काचं इन्द्रियसामान्यवाचिनोऽत्र
शब्दस्यात्र प्रकरणाच्चतुरेवार्थः कुक्षितमसि यत्येति वा यवयव
दणः षः स्वाङ्गे इति षः काचे इति कीः कादेशः जत्र अच इति इन्द्रिय
वाचकस्यादन्तस्य क्तसमासान्तस्य अचिञ्चब्दस्य च ग्राह्यं ईष
दृष्टं काचं इति वररुचिः तदा कटाक्षे तात्पर्यं कोरीमदर्थे इति
कादेशः ॥ २४ ॥

विरुग्नादसंभाराग्रः कुलिशोमम वचसि । अभिन्नं
शनघात्मानं मन्यते बलिनं वली ॥ २५ ॥

विरु । विरुग्नाणि अवसन्नानि कुण्डितानि उदयाणि महाग्नि
धारुण्याणि यस्य स कुलिशोवज्रः मम वचसि यतितः सन् वली
आत्मावमभिन्नं शतधा व्रतप्रकारं सञ्ज्ञायाविधार्थं धा बलिन
मन्यते अहो बलवानहम् येन शतधा भग्न इति तस्य देवतारूप
ज्ञात् बलमस्यैव आत्मासं बलिनं मन्यत इवेत्युपेक्ष ॥ २५ ॥

वह्न्यदित्यादि कुलिशोवञ्च आत्मानं बलिनं मन्यते कुतश्च
 त्याह मम वक्षसि व्रतधा व्रतप्रकारेण अभिन्नं केवलं विहगानि
 भग्नानि उदयाणि महानि धारायाणि यस्य तादृशः बली वस्तु
 तोबलवानपि मदस्य भक्त्या देव बलं जानाति अमुरसमूहविदा
 रणादपीदमेव तस्याधिकमुत्कर्षस्थानमित्यर्थः तस्य वतारूपत्वा
 न्नननमस्येव उत्प्रेक्षामात्रं वा मन्यत इव इत्यर्थः ६ व्याघ्राधाश्च
 प्रकारे ॥ २५ ॥

कृत्वा लङ्काद्रुमालानमहमैरावतं गजं । बन्धनेऽनु
 पयोगित्वान्नतं तृणवदत्यजं ॥ २६ ॥

कृत्वा । एवालीयतइत्यालानं अधिकरणे लुट् विभाषा ली
 यतइत्यात्म लङ्काद्रुमा आलानानि यस्यैरावताख्यस्य गजस्य त
 कृत्वा नतन्नस्यमुखन्तृणमिव मत्वा सोऽहमत्यजम् त्यक्तवान् बन्ध
 नेऽनुपयोगित्वात् प्रयोजनाभावात् ॥ २६ ॥

कृत्वेत्यादि । लङ्काद्रुम एवालानं बन्धनस्तन्मोचस्य तथाभूतं
 ऐरावतं गजं कृत्वा नतं नन्नं तं अहं दणवत् अत्यजं अथवा तं
 गजं दणवत् न अत्यजं अपि तु अत्यजमेवेति शिरश्चालने नञ्
 कुत इत्याह बन्धनेऽनुपयोगित्वात् स्वयमेव वशीभूतत्वात् अनु
 पादेयत्वादा आलीयतेऽस्मिन्नित्यालानं आधारेऽनट् मिश्रार्थ
 णौकाऽखलिलिलयस्तुवा इति पचे ऊ इरावान्समुद्रः तत्र
 जात इति ङधेकादिति णः ॥ २६ ॥

आपोपुरुषिकां पश्य मम सद्रत्नकान्तिभिः । ध्वस्ता
 न्नकारेऽपि पुरे पूर्णेन्दोः सन्निधिः सदा ॥ २७ ॥

आहो । अहोपुरुषस्य भावः मनोह्रादित्वादुञ् आहोपुरुषिका
कार्यविद्भावापि तत्साधने वृत्तिः तास्मम शूर्पणखे पश्य सद्रत्नका
न्तिभिः ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्वेन्दोः पूर्णचन्द्रस्य सन्निधिः सदा
सन्निधानम् पुनस्तेन कृत्यं रत्नप्रभाभिरेव तत्कृत्यस्य कृतत्वात्
॥ २७ ॥

आहोदत्यादि । ममाहोपुरुषिकां पश्य सद्रत्नकान्तिभिः सद्र
त्नानां प्रभाभिर्ध्वस्तान्धकारे नाशितध्वान्तेऽपि मत्पुरे सदा पूर्ण
न्दोः सन्निधिः एतेन प्रयोजनाभावेऽपि भीत्या पूर्णाभूला चन्द्रसि
ध्ति देवैरपि भीत्या नासौ पीयते चन्द्रप्रभाणि च रत्नानि मम
सन्तीति सूचितं अहमेव पुरुषोयचेति सम्भावनायामाहोपुरुषि
का निपातनात् आहोपुरुषिकादर्पाद्यास्यात्सम्भावनात्मनीत्य
मरः । अहोपुरुषस्य भाव आहोपुरुषिका इति केचित् तदा विका
रसंघेतिभावे कण् स्त्रीत्वमभिधानात् कायनाश्रीरक इति अत
इत्वं सदेति कुतः ककुहेत्यादिना निपातितं ॥ २७ ॥

हतरत्नश्रुतोद्योगो रक्षोभ्यः करदोदिवि । पूतक्र
तायोमभ्येति सत्रपः किन्न गोत्रभित् ॥ २८ ॥

हतरत्न । हतोच्चैःश्रवणादिरक्षोगोत्रमिदं नः अतएव श्रुतो
द्योगः दिवि वर्त्तमानोऽपि रक्षोभ्यः करदः राजयाज्ञं वित्तम्
यद्वन् पूतक्रतायीं वचीं पूतक्रतारैश्चक्रीषु पुंयोगादाख्यायामि
ति सत्रपः सत्रीडः किन्नाभ्येति न ढौकते ॥ २८ ॥

हतेत्यादि । गोत्रभित् इन्द्रोदिवि वर्त्तमानोऽपि सत्रपः सत्तज्जः

यन् पूतकताधीं स्वमाय्यामपि नाभ्येति नाभिमुखीन गच्छति
अपि तु तथैव सचपले हेतुमाह मघो हतैरन्नः हतं रत्नं यस्य
व तथा मलितोद्योगः राक्षसैः कहरः करं राजयाज्ञभागं
हृदातीति डः पूतकतोरिन्द्रेण पत्नी पूतकताधीं वृषाकष्यमि
दत्यादिना ईप् ऐङ्च गोचान् पर्वतान् येभिनत्ति खोऽतिवली
यान् इति साभिप्रायं पदं ॥ २८ ॥

अतुल्यमहसा साङ्गं रामेण मम विग्रहः । त्रपा
करस्तथाप्येष यतिष्ये तदिनिग्रहे ॥ २९ ॥

अतुः । तदेवंविधस्य मम अतुल्यमहसा अतुल्यतेजसा रामेण
सह विग्रहस्तथाकरः कृजोहेलित्यादिना टः तथापि लप्प्राथ
मया एष च यतिष्ये तदिनिग्रहे विविधनिग्रहविषये तस्य यतिष्ये
यत्नं करिष्यामि वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानबदेति विकल्पेन
लटो विधानात् लङुदाहतः ॥ २९ ॥

अतुल्येत्यादि । यद्यपि अतुल्यमहसा असहृष्टतेजसा रामेण
साङ्गं मम विग्रहस्तथाकरः तथापि तस्य विविधनिग्रहे एषोऽहं
यतिष्ये यत्नं करिष्ये लप्प्राथम्येति शेषः त्रपां लज्जां करोतीति
लङुकुटः निग्रह इति विषयसप्तमी निमित्तमात्रेऽपि सप्तमी लोको
पचारादित्यन्ये ॥ २९ ॥

उत्पत्य ख दशग्रीवो मनोयीयी शितास्त्रभृत् । समु
द्रसविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥ ३० ॥

उत्थ । उत्थीवृत्तमाकाशमुत्पद्य मारीचमग्नि चक्रमे वच
मारीचोराचसंज्ञेन गत इत्यर्थः अनुपसर्गादिति क्रमेणैव मनो
वदाशु यातुं शीलमस्येति कर्त्तर्यपमान इति णिनि, त्रिताकभृत्
गृहीततीक्ष्णचन्द्रहासः समुद्रस्य सविधे समीपे आवासोऽयस्य
मारीचस्य सह विधेन सविधमिति व्युत्पत्तिमात्रं शब्दस्तत्समीप
वाची ॥ ३० ॥

उत्थेत्यादि । एवमुक्त्वा दशमीवोराचस्य समाकाशं उत्पद्य
मारीचं प्रति लक्ष्मीकृत्य चक्रमे गतः वागेरिति मंदितीयानिमि
त्तकस्य प्रतिशब्दस्य गित्वाभावात् मन इव शीघ्रं यातीति मनो
यायीति कर्त्तर्यपमाने उपपदे णिजिति परः स्तमते गोचादि
त्वाणिन् व्याघ्रस्यासौ आचेति वाक्यं कुर्वता कश्चिदुपमानव्यञ्ज
कशब्दाभावेऽप्युपमानं गम्यते इति सूचितं तेन मन इव यायीत्य
र्थोगम्यते श्रितं तीक्ष्णमस्त्रं विभर्त्तीति क्विप् समुद्रस्य सविधे समी
पे आवासो यस्य तं । सदेवाऽभ्याससविधसमर्थ्यादसवेष्टवदित्य
मरः ॥ ३० ॥

सम्यत्वं तत्सनीडेऽसौ तं वृत्तान्तमश्रियवत् । यस्तु
नाथ श्रुतार्थेन तेनागादि दशाननः ॥ ३१ ॥

सम्य । असौ दशमीवः तत्सनीडे मारीचस्य समीपे अत्रापि सह
नीडेनेति व्युत्पत्तिमात्रम् समीप्य यात्रा तं वृत्तान्तं प्रपश्यन्ना
कथितमश्रियवत् आवितवान् प्रपणोतेत्यन्वस्य लुङि रूपम् तेन
मारीचेन श्रुतार्थेन यस्तुना वसनशीलेन दशाननः अगादि
उक्तः कर्माणि लुङ् ॥ ३१ ॥

संपत्येत्यादि । असौ रावणः तस्य सनीडे समीपे संपत्य संगत्य
तं मारीचं वृत्तान्तं पूर्णखोक्तं अग्निवत् आवितवान् । समीपे
निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवदित्यमरः । अथ अनन्तरं अतार्थेन
तेन मारीचेन चक्षुना भीतिन दशाननेऽगादि उक्तः कर्मणि टौ
॥ ३१ ॥

अन्तर्द्धत्स रघुव्याघ्रात्तस्मात्त्वं राक्षसेश्वर । योरणे
दुरुपस्थानो हस्तरोधं दधद्वनुः ॥ ३२ ॥

अन्त । हे राक्षसेश्वर तस्माद्रघुव्याघ्रादन्तर्द्धत्स अन्त
हिंतोभव व्यवहितो भवेति यावत् दधातेर्लोटि आभ्यस्योरि
त्याकारलोपः अभ्यासस्य दधस्तथोऽस्येति भष्भावः अन्तर्द्धौ
यमेत्यपादानसंज्ञा यस्मात्स रामः रणे दुरुपस्थानः दुःखेन
उपस्तीयते उपगम्यत इति आतोयुचेति युष् यतो हस्तरोधन्द
धद्वनुः हस्तेन रुद्धा सदैव योधनुर्धत्ते स कथन्दुरुपस्थानो न
भवति हस्तशब्दे तृतीयान्न उपपदे सप्तम्याद्धोपपीडरुधकर्ष
इति णमुल् चकारेण तृतीयायाः समुच्चितत्वात् तृतीयाप्रभृतीन्य
न्यतरस्यामिति सः तदेव दुरुपस्थानत्वं स्फुटवन्नाह ॥ ३२ ॥

अन्तरित्यादि । हे राक्षसेश्वर तस्माद्रघुव्याघ्रात्त्वं अन्तर्द्ध
त्स स यथा न पश्यति तथा व्यवहितोभव अन्तःपूर्वधाजोगीस्त्रः
ह्लादीरेदिः सभखयेत्यादिना खेर्द्धस्त्रः धस्य दश्च समान्तस्येति
दस्य धः आद्योराज्ञोप्यदत्यालोपः सप्तम्यस्योरिति धस्य तः यतो
ऽपाद्येत्यादिना अन्तर्द्धौ पञ्चमी हेतुमाह योरामोदुरुपस्थानः

दुःखेनोपस्थीयते उपगम्यते शत्रुभिः समीपगमनमवाशकं किं पुन
र्युद्धमिति भावः आतेनाऽदरिद्र इति अनः यतो हस्तरोधं सदा
धनुर्दधाति हस्तेन हृद्धा हस्तरोधं आसक्तौ द्वितीयान्ताद्गुधोष्णम्
इति परः तेन सदा स्थिरतरं धनुर्दधातीत्यर्थः केचित्तु हस्तं ह
ृद्धेत्यर्थे स्वाङ्गात् रुधेर्णम् तेनान्यकर्मिण्यतिर्हस्तस्य गम्यत इत्या
हुः स्वमते हस्तं हणद्धि कार्यान्तराद्भावर्त्तयतीति ढात् षण् धनु
र्विशेषणं ॥ ३२ ॥

भवन्तं कार्त्तवीर्योयोहीनसन्धिमचीकरत् । जि
गाय तस्य हन्तारं स रामः सार्व्वलौकिकः ॥ ३३ ॥

भव । यः कार्त्तवीर्यः कृतवीर्यस्यापत्यं सहस्रवाहुः भवन्तं
हीनसन्धिमचीकरत् हीनेन दुर्व्वलेन यः सन्धिः तन्भवन्तद्वा
रितवान् तेन हीनत्वं बलान्निर्जित्य कारित इति दुरूपस्थानमु
क्तम् हृक्कोरन्यतरस्यामिति द्विकर्त्तता तस्य कार्त्तवीर्यस्य योह
न्ता परशुरामः कृतयोगे कर्मणि षष्ठी तेन हि तस्याग्निहोत्रधे
नुमपहत्य गहतः परशुना वाहुसहस्रश्चिह्नम् तस्य हन्तारं
सरामो जिगाय जितवान् जयतेर्लिटि धातुञ्कारस्य संलिटोर्जे
रिति कुत्वम् सार्व्वलौकिकं सर्व्वलोके विदितं लोकसर्व्वलोकाभ्यां
ठञ् अनुश्रुतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः सार्व्वलौकिक इति पाठा
न्तरम् तच्च राम इति योज्यम् ॥ ३३ ॥

भवेत्यादि । दुरूपस्थानत्वं स्फुटोक्तुर्व्वम्वाह यः कार्त्तवीर्योऽङ्गु
नोभवन्तं हीनसन्धिं भग्नसन्धिं अचीकरत् कृतवान् कर्मः स्वार्थे

भिः सुर्भोजिर्मा इत्यस्य योगमिभागात् कश्चिदुरादेरन्यथाह
 पि स्वार्थे जिर्मा भवतीति बोध्यं तेन रामोरान्यमकारयदित्या
 द्विप्रयोगाः यदा हीनजनैश्च सह सन्धिं सन्धानं मिलनं कारय्य
 सान्ध्यवद्भवात् भवता हीनजनोऽप्यामित्यर्थः घोऽज्जो जेरिति
 अथोच्चकर्तुः कर्माता कववीरस्यापद्यं कर्त्तव्यैः गर्गादित्वात्
 ऋषः तस्य कर्त्तव्यैः हृत्कारं परमुरामं स रामोजिमाय जे
 र्गिः सन्धोः सार्वलोकिकं सकलचचियनाशेन सर्व्वलोकविदि
 तम् प्रथमान्तपाठे रामविशेषणं तत्र विदितइत्यर्थे ढधेकादिति
 प्लिकः प्लित्तेमिरिति सुभगादित्वात् ङभयपदे वृद्धिः ॥ ३३ ॥

यमास्यदृश्यरी तस्य ताडका वेत्ति विक्रमं । प्रूरम्भ
 न्योरणाञ्चारं निरस्तः सिंह नर्दिना ॥ ३४ ॥

यम । तस्य रामस्य विक्रमस्ताडका वेत्ति ज्ञातवती वर्त्तमान
 सामीप्य इति भूते छट् कीदृशी यमास्यदृश्यरी तच्छरताडिता
 यममुखं दृष्टवती स्मृत्यर्थः दृष्टेः कनिप् वनोरचेति ङीष्प्रैौ
 अक्षरमपि प्रूरमन्यः प्रूरमात्मानमन्यमानः आत्ममाने खस्य
 सिंहनर्दिना रामेण सिंहद्वयमर्दतीति कर्त्तव्युपमान इति प्लिनिः
 रसाक्षिरसः बहिष्कृत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यमास्येत्यादि । तस्य रामस्य विक्रमं ताडका वेत्ति जानाति
 अहस्य वेद्य सा किंभूता यमास्यदृश्यरी यममुखं दृष्टवती स्मृतेति
 प्रावन् चासुसिति दृष्टेः कनिप् नचखसादनइति ईप् रङ्च अहं
 किंभूतः प्रूरमन्यः आत्मानं प्रूरं मन्यमानः मन्यात्सार्थे इति

खण्डं शिञ्जात् रत्ने दिवसुतुदेत्यादिना यन् तेन सिंहनर्दिना र
णात् निरस्तः निराकृतः सिंह इव नर्दतीति मनोधायीतिवत्
वेत्तीति लोकात्तरस्या ताडका इदानीमपि जानातीत्यभिप्रा
येण वर्त्तमाने की वर्त्तमानसामीप्ये भूतेऽपि कीत्यन्ये रणादिति
हेतौ पञ्चमी रणभूमेः सकाशात् वहिष्कृत इति वा ॥ ३४ ॥

न त्वं तेनान्वभाविष्ठा नान्वभावि त्वयाऽप्यसौ । अनु
भूतोमया चासौ तेन चान्वभविष्यहं ॥ ३५ ॥

नत्वमित्यादि । तेन रामेण त्वन्नान्वभाविष्ठाः त्वमनेन नानु
भूतः कर्मणि लुङ् धासि स्थितिजित्यादिना चिष्वदिट् घुस्वं नान्व
भावि त्वयाऽप्यसौ नानुभूतः येनैवमुच्यते अत्र चिष्वाभावकर्मणो
रिति चिष् अनुभूतोमया चासौ चशब्दः पुनरित्यर्थे मया पुनर
भावानुभूतः न शक्योजेतुमिति तेन रामेण चान्वभविष्यहमनु
भूतोऽहम् तेन सह योद्धमश्म इति अत्र चिष्वङ्गावो न कृतः
किन्तु लुङि उत्तमपुरुषैकवचने बलादिलक्षण इट् तेन वृद्धभा
वात् गुणएवेति ॥ ३५ ॥

नत्वमित्यादि । तदवचने कोयहः मत्प्रसिद्धैव सदूरीभविष्य
ति इत्याशङ्काधामिदमुत्तरं तेन रामेण त्वं न अन्वभाविष्ठा
न अनुभूतः कथं लत्तोऽस्य भयं स्यात् अनुपूर्वोभूधातुः सक
र्मकः कर्मणि धासु हनयहडश्च इति पक्षे मिष् त्वयापि असौ
रामो न अन्वभावि न अनुभूतः तेन नवावशा न युक्ता कर्मणि
टो तन् असौ मया अनुभूतः तवापि तत्त्वज्ञोऽहमिति मदचनं

गृह्येति भावः तैमाध्यहमन्वभविषि अनुभूतः तेन भङ्गमन्वर्थं
पराजितस्य मम हस्तेनेन तस्याविज्ञाप्रसङ्गात् कर्मणि टी इण
मिथारेभावपक्षे इम् ॥ ३५ ॥

अध्यङ् शस्त्रभृता रामोन्यच्चस्तं प्राप्य मदिधाः । सक
न्याशुल्कमभनञ्चिषिलायां मखे धनुः ॥ ३६ ॥

अध्यङ् । शस्त्रभृतामध्ये रामोऽध्यङ् अधिकः अध्यञ्च्येत्या
धिक्ये वर्त्तते इति अतिमित्यादिना किञ् तस्मिन् लुप्ते अनुदा म
कलोपे उगिदचामिति नुम् तस्यानुस्मरणपरमवर्णने कृते च हल्
आदिसंयोगान्कलोपो नकारस्य किन्त्ययस्यकुरिति कुत्वेन
ङकारः तन्माह्वस्याप्य मदिधा न्यञ्चो हीनाः निश्चयेऽचाच्चा
भावे वर्त्तते न्यञ्च इति पूर्ववत् किन् अनुनासिकलोपः नुम् हल्
पोनास्ति अहल्त्वात् कुलञ्च नास्ति अपदसंज्ञत्वात् योमिषिला
यासहद्वनुरभनक् भगवान् सोऽस्मादपि कारणात् शस्त्रभृताम
ध्यङ् भञ्जेर्लङि आत्रलोपः हल्ञादिलोपः कुलञ्च कन्याशु
ल्कङ् न्यामूल्यन्तद्धि यो रौद्रन्वनुरारोपितमुष्करोति तस्मै
कन्या दीयत इति सूचीकृत्य सापितम् ॥ ३६ ॥

अध्यङित्यादि । शस्त्रभृतां मध्ये रामोऽध्यङ् आधिक्येन पूजि
तः कर्मणि किप् हसुङलोपोऽणाविति प्राप्तनलोपस्य नेदित्पूजा
र्थाञ्चोरिति प्रतिषेधः विष्प्रत्ययोवा चङिति अञ्चोः पृथक् ग्रह
णात् लुप् प्राक्कङ् चोर्नुः जपेजमनोः स्यान्तस्य लुप् अध्यङ् अ
धिकोवा अधिपूर्वोऽस्त्वितिराधिक्ये वर्त्तते तं प्राप्य मदिधा मत्त

कारकाः पुरुषा न्यस्तः निगन्तोऽभिरक्षते न्यस्तानि सभोग्यस्तन्मो
ति न्यस्तो होना इत्यर्थः कुत इत्यत्र सरसोमिच्छित्वां ससे
यश्च धनुरभनक् भगवान् भञ्जेथी रुधादित्वात् नण् नणो नलो
प्यः हसद्वादिसेरिति दिलोपः कङिति कङ् कन्याशुलकं कन्या
पणं धनुरारोपे सति कन्या देवेति मूलेन स्थापितं ॥ ३६ ॥

संवित्तः सहयुधानौ तच्छक्तिं खरदूषणौ । यज्वा
नश्च ससुत्वानोयानगीपीनखेषु सः ॥ ३७ ॥

संवि । नाहमेव रामशक्तिमवैमि अपितु खरदूषणावपि सं
वित्तः ज्ञातवन्तौ वर्तमानसामीप्यइति भूते षट् सकर्मकात्मात्
सभोग्यस्तीत्यादिना तङ् न भवति तनाकर्षकादिति वर्तते सह
युधानौ सह तेन युद्धवन्तौ सहचेति युधिः कनिष् यज्जानसा
दिताग्रश्चः ससुत्वानः योजनवाजिशक्तिः सुयजीङ्कनिष् संवि
इत्येति वचनविपरिणामेन बोध्यम् जानमोपीत् अरचीत्
मखेषु सरामः सुडि रूपन्तया मखद्रुहोराचवाः यतिरामश्च
शक्तिं ज्ञातवन्तः ॥ ३७ ॥

संवित्तइत्यादि । न केवलमहमेव वेत्ति खरदूषणावपि
तश्च शक्तिं संवित्तः ज्ञातवन्तौ ताडका वेत्तोतिवत् त्री सहयु
धानौ तेन सह युद्धवन्तौ वासुपिति कनिष् यज्जानसादिताग्र
श्च निदन्ति पूर्वेष कनिष् वाङ्मयाश्च जिः ससुत्वानः सुत्वभिः
कृतसोमपानैः सहिताः पूर्वेष कनिष् खल्वतनपितीति तन् तेषां
ज्ञाने हेतुमाह मखेषु यक्षेषु यज्जानगीपीत् अरचीत् तेषां यज्ञे

राक्षसहननात् तेऽपि जानन्तीत्यर्थः गुपूरुषणे वारिदिति आद्यो
ऽभावः पचे न्यासिः वेमूदिति पचे इम् ॥ ३७ ॥

सुखजातः सुरापीतो नृजग्धोमाल्यधारयः । अधि
लङ्गं स्त्रियोदीव्य मारव्या बलिविग्रहं ॥ ३८ ॥

सुख । यतएवन्दरूपस्थानः स तस्मादलिना रामेण विग्रह
मारव्याः माकार्षीः रभेराङ्पूर्वात् माङ्ङि लुङ् यास् स्रलोस्र
लीति सिञ्जलोपः स्रस्रस्तयोर्धोधः स्रलाञ्जश्रस्रशि किङ्कार्यमि
त्याह अधिलङ्गं लङ्कायामधि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः स्त्रियोदीव्य
क्रीड लोटि रूपम् दिवःकर्मचैति कर्मसंज्ञायां वाम्शसोरि
तीयङ् क्रीडश्चः सुखजातः जातं सुखमस्तेति वङ्ङीहिः कृता
सवपानत्वात् यदाह सुरापीतः पीतमदिरः नृजग्धः भुक्तमानुषः
निष्ठायामदोजग्धिः पूर्ववद्धत्वम् एषु वाहिताग्न्यादिदर्शनात्प
रनिपातः माल्यधारयतीति माल्यधारयः अनुपसर्गात् लिम्मे
त्यादिना शः ॥ ३८ ॥

सुखेत्यादि । रामोदुरूपस्थान एव अतस्तेन बलिना सह
विग्रहं युद्धं मारव्याः माकार्षीः आङ्ङ्रभेष्टी यास् स्रस्रस्त्रा
दिति सिञ्जलोपः ढभान्तयोरिति यस्त्र धः अधिलङ्गं लङ्कायामधि
कृत्य स्त्रियोदीव्य स्त्रीभिः क्रीड कारकार्येऽव्ययीभावः दिवसुतु
देत्यादिना दिवः श्यन् व्यनश्तयोति र्घः हेलीपः दिवोर्धेवेति
करणे द्वितीया क्रीडश्चः सुखं जातमस्य सुरा पीता येन ना मनु
ष्योजग्धोभक्षितोयेन स तथा एषु अग्न्याहितादित्वात् ता

मस्य परनिपात इति परः स्वमते पूर्वपरनिपातयोर्विवक्षा
धीनत्वं दैर्घ्यं चोऽन्वय इत्युक्तेः जग्धोऽदोयपि चेति जग्धादेशः
माख्यानि धारयतीति साहिसातीति शः ॥ ३८ ॥

तं भीतङ्कारमाकुश्य रावणः प्रत्यभाषत । यातया
मं विजितवान् सरामं यदि किन्ततः ॥ ३९ ॥

तभी । तस्मारीचमूर्ध्वोक्तमिराकुर्वन् रावणः प्रत्यभाषत प्रत्युक्त
वान् लङि रूपम् भीतङ्कारमाकुश्य भीतङ्गत्वा भीतोऽसीति कर्म
स्थाक्रोशे कृञ् खमुञ् यातयामङ्गतवयसं यदि विजितवान् रा
मोदाशरथिः किन्ततः किं तापसः शूरः ॥ ३९ ॥

तमित्यादि । भीतङ्कारं त्वं भीतोऽसीत्युक्त्वा आकुश्य तं मारीचं
रावणः प्रत्यभाषत प्रत्युक्ते भीतंकारमिति कर्मण्यक्रोशे कृञो
भाषणार्थे क्त्वा चणम् खिदचेति परः स्वमते तमाकुश्य प्रत्य
भाषत तं किम्भूतं भीतं भययुक्तं पुनः किम्भूतं कारं धोरणे दुरूप
स्थान इत्यादेर्विज्ञापयितारं कृकङ्विज्ञाने इत्यस्मात् ज्यन्तात्
कभावेऽसीति कर्त्तरि धञ् किम्वा चणमेत्यस्य योगविभागात्
आक्रोशे चणम् मगीषादित्वात् पूर्वपदस्य दीकान्तत्वं किं प्रत्य
भाषतेत्याह स राघवो यातयामं दृढं रामं जामदग्न्यं विजित
वान् ततः किं नहि दृढजयेन शैथ्यं ज्ञायते । यातयामस्तु जीर्णे
स्मात् परित्यक्तोज्झितेऽपि चेति विश्वः ॥ ३९ ॥

अघानि ताडका तेन लज्जाभयविभूषणा । स्त्रीज
ने यदि तच्छास्त्रं भिक्षोक्तं सुद्रमानसं ॥ ४० ॥

अघा । तेन रामेण ताडका अघानि व्यापादिता हन्तेः क
र्माणि सुक् लज्जा भयं च विभूषणं यस्याः स्त्रीलाज शौर्यम् एवं
विधाया अनेन रामेण यदि गर्ह्यमपि हननं स्त्रीजने स्थाप्यं स्थाप
नीयम् कृत्यानाङ्गत्तरिवेति तृतीया तं धिक् तं लोकं सुद्रमानसं
हीनमानसम् ॥ ४० ॥

अघानीत्यादि । लज्जा भयञ्च विभूषणं यस्याः सा ताडका
तेन रामेण अघानि मारिता हन्तेः कर्माणि टी रतनार्थगिणौ
खेर्होघोजितिचेति घलं स्त्रीजने तत्कर्मा यदि स्थापनीयं तदा
सुद्रमानसं हीनचित्तं लोकं धिक् धिक् समयेति द्वौ ॥ ४० ॥

यद्देहेमर्हि ममसौ शरैर्भीरुमभास्यत् । कुमह्वयञ्च
कीरामो भवन्तं पौरुषं न तत् ॥ ४१ ॥

यद्दे । असौ रामोयङ्गवन्तभीरुं शरैरभास्यत् भासितवान्
पुगात्मनेपदै न भवतः भवहेतोर्भावात् अत्र हि शरैर्भी
भवम् नतु रामात् तत् किमौरुषगुरुवकारः किमसौ पुवादिना
दण् मेहेनर्दिनङ्गेहएवचर्दिनं पात्रे समितादित्वात्सः कुमह्वयञ्च
के कुत्सिता वज्राणः कुमह्वयः कुपापार्थ इति चः कुमह्वयञ्च
न्यतरस्यामिति समासान्तष्टच् तेषाङ्कुत्सितो यज्ञः तस्मिन्वति

कुसायाङ्गम् तेन शूरसन्ध्याऽहं रणात्तेन निरस्तः इत्युक्तं ल
युक्तम् ॥ ४१ ॥

यद्गदत्यादि । असौ रामः कुब्रह्मवक्त्रके यद्भवत्तं शरैरभा
ययत् अत्रासयत् तदपि न पौरुषं कथमित्याह भीरुं भयशीलं
अतएव गेहेनर्हिमं स्वगृहएव नर्हतीति पहादित्वालिन् पाथै
समितादित्वात् ज्ञेये समासेविभक्त्यसौपञ्चेति परः अभावयदि
ति भिवोऽप्यन्तात् षी क्षिभ्योर्षाङ्ग्ये औ मञ्चेत्यस्य भीर्भीष
वेत्यस्य च नात्र विषयः यतः शरैश्च एवात्र भयं विवक्षितं नस्तु
प्रयोजकात्कर्तुः कुत्सितो ब्रह्मा ब्राह्मणः कुब्रह्मः देशब्रह्मणः
कुमहज्ज्ञान्मुनेति पञ्चे षः तस्मै कुत्सितोऽयम् इति निष्पाद्यं विष्णो
रसंधेत्यादिना कः अतएव प्रयोजनभावात्तत्र सप्तधा एषस्तथा
न गच्छन्ति पुरुषस्य भावः कर्म वेति पूर्व्वेण णः ॥ ४१ ॥

चिरकालोषितं जीर्णं कीटनिष्कुषितं धनुः । किं
चित्रं यदि रामेण भग्नं क्षत्रियकान्तिके ॥ ४२ ॥

चिर । यदि रामेण क्षत्रियकान्तिके कुत्सितक्षत्रियसमीपे
भग्नधनुः किन्तु चित्रमासुर्यं क्षत्रिया जनकादयः तस्मै कुत्सया
ङ्गम् क्षत्रियकस्थान्तिके दूरान्तिकार्थयोगे षष्ठीसमासं विधातुं
पञ्चात्मसप्तमधिकरणे चेति चकाराह दूरान्तिकार्थेभ्यश्चेति सप्तमी
किमिति न चित्रमित्याह चिरकालमुषितमिति कालाध्वनेति
ति द्वितीया विधाय अत्यन्तसंयोगेचेति द्वितीयाः और्णव्यं

रकालोषितत्वात् जृष्वयोहानौ निष्ठा अतर्द्भातोः रकोहलि
चेति दीर्घः रदाभ्यामिति निष्ठानत्वम् कीटैर्घुणैर्निष्कुषितञ्चा
दितं निरःकुष इत्यनुवर्त्तमाने इह निष्ठायांमितीदृ ॥ ४२ ॥

चिरेत्यादि। चञ्चिकान्तिके कुत्सितानां चञ्चियाणां जन
कादीनां निकटे यदि रामेण धनुर्भग्नं तदपि किञ्चित् कथं न
चिचमित्याह चिरकालोषितं चिरकालं व्याप्य स्थितं सदाध्मादि
व्याप्ताविति द्वितीया तथा समासः ततएव जीर्णं जृजरायां हानौ
क्तः अदिरणावितोर् अर्थनस्तथीति दीर्घः सूज्जाद्योदिति नका
रः कीटैर्घुणैर्निष्कुषितं अन्नःखादितं नेमडोत्यादौ निष्कुषवर्ज
मात् इम् पलविधानं गवाक्षजालैरभिनिष्यतन्त्य इत्यत्र व्याख्या
तं ईदृशधनुर्भग्नज्ञापयेव चञ्चियाणां कुत्सा ॥ ४२ ॥

वनतापसके वीरौ विपक्षे गलितादरौ । किञ्चित्
यदि सावज्ञौ ममृतुः खरदूषणौ ॥ ४३ ॥

वन। वने तापसेवनतापसः कुत्सायां कन् तस्मिन् तापसके
रामे सावज्ञत्वाद्गलितादरौ विपक्षे किमयं करिष्यतीत्यब्रूथे
व बोधितवन्तौ खरदूषणौ यदि ममृतुः मृतौ कोदोषः कि
ञ्चित् क्षिपतेर्षुङ्गलिङ्गोऽयेति नियमात् लिङ्गात्मनेपदञ्च भवति
॥ ४३ ॥

वनेत्यादि। खरदूषणौ यदि ममृतुः तदापि किञ्चित् नैवा
अर्थमित्यर्थः तपःशीलस्तापसः वने कुत्सितस्तापसे वनतापसके
रामस्तस्मिन् विपक्षे किमयं करिष्यतीति मत्वा गलितादरौ

वीरावपि सावज्ञौ विपक्षादराभावात् युद्धेऽपि सावहेसौ मृक
ह्रीक्येममिति निबन्धात् नवशःपमे इति जितोऽन्यत्वात् याः पर
सौपदं ॥ ४३ ॥

त्वञ्च भीरुः सुदुर्वुद्धे नित्यञ्च रणकाम्यसि । गुणा
स्वापङ्गुषेऽस्माकं सौषि शत्रून् नः सदा ॥ ४४ ॥

त्वञ्च । हे दुर्वुद्धे त्वम्युनः भीरुश्च भवसि नित्यञ्च रणकाम्यसि
आत्मनोऽनिशं रणमिहसि आत्मैकायाङ्काम्यश्च अस्माकञ्च सतो
गुणानपङ्गुषे अपनयसि ऋङ् अपनये आदादिकः कृत्वात्तङ्
शत्रून् नोऽस्माकं सौषि सौतेः उतोवृद्धिर्लुकि हलि ॥ ४४ ॥

त्वञ्चेत्यादि । हे दुर्वुद्धे मारीच त्वं भीरुश्च भवसि रणकाम्यसि
च आत्मनोरणमिच्छसि च लेःकाम्यकस्वेच्छायां भीरोर्दुद्धेऽ
नुचितैव युद्धे पराजयोऽवश्यं एवमस्माकं गुणास्वापङ्गुषे शौर्या
दीन् अपनयसि ऋङ् लचौर्ये सदा नोऽस्माकं शत्रून् सौषि युञ्ज
सुतो रपिङ्गुसुतोऽदेर्निः ॥ ४४ ॥

शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वां करोमि क्षितिवर्द्धनं । कार
यिष्यामि वा कृत्यं विजिघृक्षुर्व्यनौकसौ ४५ ॥

शीर्ष । यतएवमिधस्मन्दुष्टः अतोऽहं त्वामौदित्याया इत्या
ष्टमिकलक्षणेन त्वादेशः शीर्षक्षेपं शीर्षक्षेदाहं शीर्षक्षेदाद्यत्

चितिवर्द्धनकरामि शिरश्चित्वा व्यापादयामीत्यर्थः अथवा कृत्यं
 करणीयं विभाषाकृत्योरिति कथं कारयिष्यामि च क्रौरिति
 द्विकर्मकता विजिघृक्षुः विग्रहीतुमिच्छुः सनिग्रहगुहास्यतीट् प्रति
 षेधः रुदविदेत्यादिना सनः कित्त्वे ग्रहिज्जेत्यादिना सम्प्रसारणम्
 द्वाढः एकाशो वशोभष् षढोः कस्मिन्नौकसौ रामलक्ष्मणौ वन
 मेकोकृष्टं ययोः नलोकेति कर्मणि षष्ठाः प्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

शीर्षेत्यादि । अतः कारणात् अस्मद्गुणपङ्गवात् श्चुस्तव
 नाच्च शीर्षच्छेद्यं शीर्षच्छेदार्हं त्वं चितिवर्द्धनं मृतं करोमि शिर
 श्चित्वा मारयामीत्यर्थः शीर्षकेदमर्हतीत्यर्थं ढधेकादिति यः
 किम्वा छिदोऽध्यप् शीर्षे केद्यः शीर्षे केद्यं यसेति वा विग्रहः अथवा
 कृत्यं कार्यं त्वं कारयिष्यामि यदि जीवनेकास्ति तदा मत्कृत्यं
 कुर्वितिभावः कृत्यपट्टजेति पठे कथं घोऽजौजेरिति प्रघोज्य
 कर्तुः पठे कर्मत्वं वनमेव ओकोययोस्तौ रामलक्ष्मणौ विग्रहीतुं
 धाधयितुं अभिभवितुं वा इच्छुरहं ग्रहेः सन् नेमुगुहग्रह इति
 इमं निषेधः ग्रहस्वप्नप्रच्छाजिः ॥ ४५ ॥

तमुद्यतनिशातासिं प्रत्यवाच जिजीविषुः । मारी
 चोऽनुनयस्तासादभ्यमित्यो भवामि ते ॥ ४६ ॥

तमु । तं रावणं एवमुक्तवन्तं निशात इति शाक्योरन्यतरस्यामि
 तीत्वाभावपक्षे रूपं उद्यतः उत्थापितः निशातस्तीक्ष्णोऽसिर्येन
 तस्मारीचस्तासात् प्रत्यवाच वचनमुक्तवान् अभ्यमित्यभिभवामि

ते अमित्रस्य अभिमुखमभ्यमित्रस्य अभिमुखेऽप्यधीभावः अभ्यमित्र
सङ्गङ्गासीत्यभिमुखे अभ्यमित्राच्छेति चकाराद्यत्वेति यत्
त्वदमित्राभिमुखङ्गङ्गासीत्यर्थः अनुनयन् अनुकूलयन् किमर्थं
जिजीविषुः जीवितुमिहः ॥ ४६ ॥

तमित्यादि । मारीचोजिजीविषुर्जीवितुमिहः सन् ज्ञात्वा
अनुनयन् तं रावणं प्रत्युवाच चापहेतुमाह उद्यत उत्थापितो
निशातस्तीक्ष्णोऽभिर्येन तं निशातेति काशोर्वेति श्यतेः पक्षे न हिः
किं प्रत्युवाचेत्याह अहं तेतव अभ्यमित्यः शत्रुभिमुखगामी भवामि
अमित्रस्य अभिमुखं अभ्यमित्रं अभिमुखेऽप्यधीभावः अभ्यमित्र
शब्दादिदं गच्छतीत्यर्थे विकारसंघेति यः ॥ ४६ ॥

हरामि रामसौमित्रो मृगोभूत्वा मृगद्युवौ । उद्यो
गमभ्यमित्रिणो यथेष्टं त्वञ्च सन्तनु ॥ ४७ ॥

हरा । अहमृगोभूत्वा रामसौमित्रो हरामि देशान्तरम्
प्रयामि आखेटकाभिरतत्वात् यदाह मृगद्युवौ मृगैर्दीव्यत
इति किप् श्चोः शृङ्गनाभिके चेति चकारात् कौ च ऊट् यथा
द्रेष्टः उवङ् मृगद्युताविति प्राठान्तरम् तत्र युअभिगमने मृ
गान् द्यौति अभिगच्छतीति किप् लङ् यथेष्टं यथारुचि तमु
द्योगं सन्तनु विस्तारदुर्वित्यर्थः तनोतेर्लोटि उतश्रेति हेतुक
अभ्यमित्रिणः अमित्रस्य अभिमुखसङ्गङ्गासी अभ्यमित्राच्छेति चका
राद्यत्वेति खः ॥ ४७ ॥

हरेत्यादि । उपायं दर्शयन्नाह अहं मृगेभूत्वा रामसौ
मित्रि हरामि अन्यत्र नयामि यतस्तौ मृगद्युवौ मृगयारसिकौ
मृगैर्दीव्यत इति किपि क्रोःभूटाविति वस्रोट् धोरियुवचि मृग
द्युताविति पाठे द्युलभिसर्पणे इत्यस्मात् किपि स्वस्यतन्पितीति
तन् मृगाभिगामिनावित्यर्थः ततस्त्वमपि अभ्यमित्रिणोयथेष्ट
मुद्योगं सन्तनु तनदुज्ज्विस्तारे हेर्लोपोऽस्योभोश्चेति हिजोपः
अभ्यमित्रिण इति अभ्यमित्यवत् ॥ ४७ ॥

ततश्चित्रियमाणोऽसौ हेमरत्नमयोमृगः । यथा
मुखीनः सीतायाः पुञ्जवे वज्र लोभयन् ॥ ४८ ॥

ततः । उक्तानन्तरमसौ मारीचो मायामृगीभूतः सन् हेम
रत्नमयः रत्नञ्च हेमचेति विगृह्य मयश्चैतयोर्भाषायामिति वि
कारे मयट् निर्मलत्वात् सीताया अयतो यथामुखीनः प्रति
विम्बाअथ इव भूत्वा पुञ्जवे भ्रमतिस्म इवशब्दलोपोद्गृह्यः यथा
मुखन्दर्शनमिति यथामुखसमुखस्य दर्शनः खः वज्र लोभयन्
सुष्ठु स्पृहाञ्जनयन् यतश्चित्रियमाणः आश्चर्य्यभवन् हेमरत्न
मयत्वात् नमोवरिवदत्यादिना क्यच् चिचङ्आश्चर्य्ये ङकार
स्यात्मनेपदार्थत्वात् शानच् अवयवकृतं लिङ्गं समुदायस्य भव
तीति ॥ ४८ ॥

तत इत्यादि । ततोवचनानन्तरं असौ मारीचो मायया हेम
रत्नमयोमृगः सन् सीतायायथामुखीनोऽयतः स्थायी भूत्वा वज्र

लोभयन् चक्षुःस्पृहां जनयन् पुत्रुवे भ्रमतिस्त्र मुङ्गतां ठी चिचं
करोतीति चिचीयमाणः चिचङ्आस्यर्थे कण्ठादित्वात् क्यः
ङित्वादात्मनेपदं हेम रत्नञ्च प्रसृतं यचेति प्रसृतार्थे मचट्
वाङ्मत्यात् विकारद्वयके मुखस्य सदृशं यथामुखं दर्पणादिस्त्र
प्रतिबिम्बमुच्यते सादृश्येऽव्ययीभावः मृगस्य रत्नमयत्वेन स्वच्छ
तया यथा मुखं दृश्यतेऽचेति विकारसंघेत्यादिना तदच दृश्यते
इत्यर्थे ईनः वस्तुतस्तु उपचारात् यथामुखीनशब्देऽभिमुखमात्रेऽ
पि वर्तते सीताभिमुखोभूतेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तेनादुद्युषयद्रामं मृगेण मृगलोचना । मैथिली
विपुलोरस्कं प्रावुवूर्धुमृगाजिनं ॥ ४९ ॥

तेना । तेन मृगेण मैथिली सीता राममदुद्युषयत् क्रीडितु
मिच्छन्त्ययुक्तवती युद्धतामयमिति इवन्तस्य दिवेः सनीवन्तेत्या
दिना यदा नेट् तदा चङ्गोऽभूट् द्विर्वचनम् तस्मात्सनन्तण्य
न्तात् लङि रूपम् मृगलोचना मृगस्य लोचने इव लोचने
यस्याः मध्यपदलोपी सः विपुलोरस्कं विस्तीर्णवचस्त्रलमुरःप्र
भृतिभ्यः कप् किमर्थमदुद्युषयत् मृगाजिनमृगचर्म प्रावुवूर्धुः प्राव
रितुमिच्छुः प्राङ्पूर्वस्य दृढ इट् सनिवेत्यनिट्पक्षे अज्ञानगमा
सनीति दीर्घः उदोऽप्यपूर्वस्येत्युलम् रपरत्वं वैरुपधायादीर्घं
इकः द्विर्वचनम् इण्कोरिति षत्वम् रेफस्येण्यहणेन ग्रहणाद्
न्योऽपि वकार आद्यग्रहणेन युद्धते ॥ ४९ ॥

तेनेत्यादि। मैथिली मृगाजिनं मृगस्य चर्म मावुवृषुः प्र
 वरीतुं परिधातुमिच्छुः सती तेन मृगेण रामं च दुष्ययन् कीदृ
 तुमिच्छामकारयत् द्विवेः सन् भृङ्गसिखूमूर्णभरदरिद्रेत्यादि
 चा पक्षेऽनिम्पूर्णान्विमीति गुणाभावे द्वेः प्रूटाविति वस्य ऊत्वं
 ततोदित्वं जिःप्रेरणे दिवेरकर्षकत्वात् घोज्ञानेति प्रथोच्यक
 र्त्तुः कर्तृत्वं सा कीदृशी मृगस्येव लोचने यस्याः सा तथा
 रामं कीदृशं विपुलं प्रकीर्णमुरोवत्स्थलं यस्य तं उरःप्रभृ
 तितः कोवज्जघ्नीहविति परः स्वमते स्वार्थे कः प्रावुवृषुरिति वृज
 वरणे सन् घौऽञ्जनिङ्गमां स्याद्यृदूदुरिति पक्षेऽनिम् दन्त्योऽप्य
 स्माप्योऽप्यकार्यत्वात् चदिरणावूर्त्तौऽप्यदिति उरु र्यनचतयो
 ति घः ॥ ४६ ॥

योगक्षेमकरं कृत्वा सीताया लक्ष्मणं ततः। मृग
 स्थानपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥ ५० ॥

योग। ततोदुष्यपानन्तरं रामोजगाम योगक्षेमौ शरीर
 स्थितिपालने करोतीति कञ्जोऽहेत्व्यादिना हेतौ टः यद्वणवता
 तदन्तविधेरभावात् क्षेमप्रियमद्रेणचेत्यण्यच्चौ न भवतः सी
 तायाः स्थितिपालनहेतुभूतं लक्ष्मणकृत्वा रामः मृगस्थानपदी
 अन्वेष्टा अनुपद्यन्वेष्टेति निपातनात्साधुः गजविक्रमः गजगमन
 मिव गमनं यस्येत्यर्थः ॥ ५० ॥

योगेत्यादि। ततोऽनन्तरं लक्ष्मणं ज्ञानक्या योगक्षेमकरं

कृत्वा गजविक्रमो हस्तिपराक्रमो हस्तिगमनतुल्यगमनो वा रामो
मृगस्यानुपदी सन् जगाम फलपुष्पादौ रलब्धस्य बाधनं योगं
शरीरादेर्लब्धस्य पालनं चेमः तौ करोतीति स्रकुष्टः अनुपदं
यातीति बाहुल्यात् इन् अनुपदमनुगमनं विद्यतेऽस्येति नैका
जादिति इन् अन्वेष्ट्यनुपदादिनिति परसूत्रं ॥ ५० ॥

स्थायं स्थायं कचिद्यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं कचित् ।
वीक्षमाणो मृगं रामश्चित्रवृत्तिं विसिन्धिये ॥ ५१ ॥

स्थायम् । मृगश्चित्रवृत्तिमद्भुतशरीरचेष्टं वीक्षमाणो रामो
विसिन्धिये विस्मितः झिडोडित्वादात्मनेपदं षोपदेशत्वाच्चाभ्या
से णः परस्य सस्य षः चित्रवृत्तितां दर्शयन्नाह स्थायं स्थायं स्थित्वा
स्थित्वा कचित्प्रदेशे यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा कचित्प्रदेशे उत्सुत्यो
त्सुत्य स्थितम् आभोक्ष्ये णमुति क्वाच्लेणमुलौ दिव्यचमच्च
॥ ५१ ॥

स्थायमित्यादि । मृगं वीक्षमाणो रामो विसिन्धिये विस्मितः
झिडोडित्वा रूपं षोपदेशत्वात् खेरित्वात् पत्वं अध्वोरितीयः विसिन्धिये
हेतुमाह चित्रवृत्तिं आश्चर्य्यचेष्टं चित्रवृत्तित्वं दर्शयति स्थित्वा
स्थित्वा कचित् गच्छन्तं चण्वाभीक्ष्णपूर्वकाले इति चणम् आ
भीक्ष्णे दित्वं लोकतः सिद्धमिति स्मारं स्मारं नमसीत्युदाहरणेन
ज्ञापितं कचित् क्रान्त्वा क्रान्त्वा उत्सुत्य उत्सुत्य स्थितं क्रमोर्घो
वेति पञ्चे दीर्घः ॥ ५१ ॥

चिरं क्लिशित्वा मर्माविद्रामोविलुभितस्रवं । शब्दा
यमानमव्याप्तीत् भयदं क्षणदाचरं ॥ ५२ ॥

चिरम् । रामः क्षणदाचरस्मारीचमव्याप्तीत् विद्ववान् व्यधे
र्लुङि हलन्लक्षणाद्विः मर्माविद्रामः मर्माणि विध्यतीति क्लिप्
नद्विद्वतीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वं चिरं क्लिशित्वा महान्तङ्का
लमायस्य अत्यन्तसंयोगे द्वितीया क्लिशः क्लानिष्ठयोरिति विक
ल्पेनेट् तत्र रलोव्युपधादिति कित्त्विकल्पे मृडमृदेत्यादिना
क्त्वं विलुभितस्रवं व्याकुलितगमनं लुभोविमोहने इतीट् विमो
हने व्याकुलीकरणम् शब्दायमानं शब्दकुर्व्वाणं शब्दवैरेति
क्वङ् भयदक्षिणाचरं शब्दविशेषणं वा ॥ ५२ ॥

चिरमित्यादि । रामश्चिरकालं क्लिशित्वा आन्तोभूत्वा
भयदायकं क्षणदाचरं तं राक्षसं अव्याप्तीत् व्यधौताडे टी
पूक्लिशुदितइम् इति क्लिशेः पचे इम् सेमचुधेत्यादौ क्लिशवर्ज
नात् न गुणः मर्माणि विध्यतीति क्लिप्जिः वीरुहोधङ्काविति
दीर्घनिर्देशात् कचित् क्लिवन्ते पूर्वपददीर्घत्वं स्यादिति सूचितं
आङ्पूर्वस्य रूपं वा मर्मावित् मर्माज्ञोवा वेत्तेरूपं विलुभितस्रवं
मर्माताडनात् व्याकुलगतिं लुभश्चविमोहने विमोहने व्याकुलीक
रणं बुधवसपूजेत्यादिना इम् शब्दायमानं शब्दं कुर्व्वाणं शब्द
सुखकष्टादेरिति क्वः भयदमिति मृगस्य शब्दक्रियाया वा विश्ले
षणं ॥ ५२ ॥

श्रुत्वा विस्फूर्जयुप्रख्यं निनादं परिदेविनी । मत्वा
कष्टश्रितं रामं सौमित्रिं गन्तुमैजिहत् ॥ ५३ ॥

श्रुता । विस्फूर्ज्युप्रख्यं वज्रनिर्घोषतुल्यं दुःश्रास्फूर्जोवज्रनिर्घोषे
द्वितीऽद्युष् निनादं शब्दं नौगदनदेति विकल्पनात् पक्षे वज्रश्रुता
मैथिली कष्टश्रितं छद्मप्राप्तं रामं द्वितीयाश्रितेत्यादिना सः
मत्वा बुद्ध्वा छद्मप्राप्तिन रामेण मृतमिति परिदेविनी परिदेवन
शीला ब्रह्ममाणा समृचानुद्धेत्यादिना घिनुष् सौमित्रिङ्ग
न्तुमैजिहत् ईहाङ्कारितवती ईहेर्षन्तात् सुडि दिव्यैश्चनेचीति
स्थानिवद्भावाद्भावेर्द्वितीयस्येति द्विशब्दस्य दिव्यैश्चनम् अभ्यास
कार्यञ्च ॥ ५३ ॥

मुख्येत्यादि । विस्फूर्ज्युप्रख्यं वज्रनिर्घोषतुल्यं निनादं श्रुता
कष्टश्रितं कष्टं प्राप्तं रामं मत्वा परिदेविनी परिदेवनशीला
अर्थात् सीता सौमित्रिं गन्तुं ऐजिहत् चेष्टामकारयत् ईहङ्चे
छद्मो जिःश्रणे अडि ईदित्वास्फूर्जोवज्रनिर्घोषे दीर्घवानि
त्येके द्वितीऽद्युभीवे ॥ ५३ ॥

एष प्रावृषिजान्मोहनादी भ्राता विरोति ते । शौ
तेयं कुरु सौमित्रे भयात्त्रायस्व राघवं ॥ ५४ ॥

एष । एष ते भ्राता रौति उतोऽद्विरित्यौकारः प्रावृषि
जातः प्रावृषिजः सप्तम्याञ्जनैर्दः प्रावृडित्यादिना सप्तम्या अलुक्
सचाभोदयेति विशेषणमिति सः तदजदतीति कर्त्तव्युपमाने
बिनिः तस्मात्सौमित्रे ज्ञातेयं ज्ञातिभावनैर्त्कर्षवा कुरु कपिश
त्यौठक् तेन भयात्त्रायस्व राघवं ॥ ५४ ॥

एष इत्यादि । हे सौमित्रे एष ते तव भ्राता विरौति शब्दा
यते हलध्वनौ रपिङ्गस्युतोऽहेर्निः प्रावृषि वर्षाकाले जातः प्रावृ
षिजः हनजनादिति उः सरसिजमित्युदाहरता कचित् समासे
विभक्तेरलुगिति सूचितं अभोददातीति अभोदः पूर्ववत् उः
प्रावृषिजस्यासौ अभोदोमेघस्येति सदव नदतीति यहादित्वा
लित्त्वं ज्ञातेयं ज्ञातिकर्म कुरु किन्नदित्याह भयाद्राघवं चाय
स्य विकारसंघेत्यादिना कर्मण्यर्थे ज्ञातेः श्लेषः ॥ ५४ ॥

रामसंघुषितं नैतन्मृगस्यैव विवक्षिषोः । रामस्य
नितसङ्गाशः खान इत्यवदत्स तां ॥ ५५ ॥

रामः । रामसंघुषितं रामशब्दितमेतन्न भवति घुषिरवि
शब्दार्थः तस्य निष्ठायां हव्यमन्त्रेत्यादिना विकल्पेनेट् मृगस्य
विवक्षिषोः क्लृप्तितुमिकोः वक्षुगत्तौ भौवादिकः तस्यानेकार्थ
त्वात् प्रलम्बनइति चौरादिकस्याप्यन्तस्य वा प्रयोगः येषामनि
त्यप्यन्ताश्रुतादयइति दर्शनं तेषां मतेनात्रापि सिध्यति एष
खानो ध्वानः खनहोर्वेति पक्षे घञ् कीदृशः रामस्यनितसङ्गा
शः रामशब्दानुकारीति तां सीतां एवमवदत् उक्तवान् सल
क्षणः ॥ ५५ ॥

रामेत्यादि । सलक्षणस्तां सीता इत्यवदत् किन्नदित्याह
एतन्न रामसंघुषितं घुषरवे विवक्षिषोर्वक्ष्यितुं क्लृप्तितुमिको
मृगस्यैव एष खानः शब्दः रामस्यनिततुल्यः वक्षकङ्क्षने
किन्त्वात् चौरादिकः वक्षनं प्रलम्बनं शुभोभिर्वेति व्यभावपक्षे

रूपमिदं केचित्तु वक्ष्यगत्या चोरादिकोधातो रनेकार्थत्वात् प्रस
 भनेऽपि वर्त्तत इत्याहुः स्वनशब्दे भावे तौ स्वनितं घञि स्नानः
 ॥ ५५ ॥

आप्यानस्कन्धकण्ठासं रुषितं सहितुं रणे । प्रोर्षु
 वन्तं दिशोवाणैः काकुत्स्थं भीरु कः क्षमः ॥ ५६ ॥

आप्या । यैड् वृद्धौ अस्मादाङ्पूर्वात्संयोगादेरातोधातो
 र्यण्वत इति निष्ठातोऽनः आप्यायीट् वृद्धावित्यस्य वा रूपम्
 ओदितश्चेति निष्ठानलं पीभावस्तु आङ्पूर्वस्य लन्धूधभोरिति वच
 नात् इह न भवति आप्यानस्कन्ध इति आप्यानं स्तूलं स्कन्ध
 कण्ठासं यस्य काकुत्स्थस्य वाङ्शिरोऽसः तस्य पश्चिमीभागः
 स्कन्धः तं रुषितं कुङ्कं रणे संग्रामे सहितुं हे भीरु कातरे कः क्षमः
 शक्तः अपि तु न कोऽपीत्यर्थः क्षमः शक्नोत्यर्थत्वात् तदुपपदे शक
 धृषेत्यादिना तुमुन् तीषसहेत्यादिना वेट् ककुत्स्थस्यापत्यं का
 कुत्स्थः शिवादिभ्योऽण् कस्मान्न क्षम इत्याह प्रोर्षुवन्तन्दिशोवाणैः
 यतः सर्वा दिशः वाणैः क्वादयन्तं ऊर्णोतेः शतरि उवङ् क्षमत
 इति क्षमः पचाद्यच् ॥ ५६ ॥

आप्यानेत्यादि । हे भीरु कातरस्वभावे रणे रुषितं कुङ्कन्तं का
 कुत्स्थं रामं सहितुं अभिभवितुं कः क्षमः शक्तः न कोऽपीत्यर्थः
 वेमसहस्रभद्रेत्यादिना उभयत्र पक्षे इम् क्षमः पचादित्यादन्
 ककुत्स्थस्यापत्यं इति शिवादित्यात् णः आप्यानं स्तूलं स्कन्धक
 ण्ठासं यस्य तं आप्यायीट् वृद्धौ ओदितत्वात् सन्वाद्येति कस्य
 नकारः ज्योर्लोपो हस्यये इति यलोपः आङोऽन्धूधभोरिति निय

मातृमयादेशः यैरुत्तरावित्यस्य रूपं न संशयमस्ति । तस्यै
दिग्धः प्रोक्तवान् आच्छादयन् ॥ ५६ ॥

देहं विभक्तुरस्ताम्रौ मृगः प्राणैर्दिदेविषन् । ज्वाघु
कठिनाङ्गुष्ठं राममायाम्मूर्धया ॥ ५७ ॥

देहम् । एष मृगो राममायात् आगतवान् यातेर्लङ्ङि रूपम्
किमर्थं देहं शरीरं अस्ताम्रौ अस्ते अग्रावित्र विभक्तुः भ्रष्टुमिच्छुः
भ्रस्तेः सनीवन्तर्द्धेत्यनेकभावपक्षे स्तेः संयोगो गद्योरित्यनेन सलो
पे पल्लवलोपस्य रूपम् प्राणैर्दिदेविषन् क्रीडितुमिच्छन् दिवः
कर्त्तुं चेति शकारात् करणसंज्ञा सनीवन्तोतीद् पक्षे रूपम् ज्वाघा
मुखेन घृष्टौ निघृष्टौ ततएव कठिनौ अङ्गुष्ठौ सव्यापसव्यकर्षणा
स्यस्य घुषिरविशब्दनदति निष्ठायामनिट् मुमूर्षयः मर्तुमिच्छया
मृङ्ः सनि उदोऽप्यपूर्वस्थेत्युलम् अः प्रत्ययात् ॥ ५७ ॥

देहमित्यादि । एष मृगो मुमूर्षया मर्तुमिच्छया राममा
यात् आगच्छत् प्रापयषि षी मृङ्ः सनि चोऽग्ननिष्क्रमामिति ।
दीर्घे ऋदिरणविति उर् रामस्य अस्त्रमग्निरिव तत्र स्वदेहं
भ्रष्टुमिच्छुः भ्रस्तेः सनि भ्रस्तेऽत्रिष्वयूर्ध्वभरदति इमोऽभावपक्षे
स्यादेः सेलोपः शङ्काजिति षङ् षठोः कः च प्राणैर्दिदेविषन्
क्रीडितुमिच्छन् इवन्तन्मात् पूर्व्वेण यत्ते इम् ज्वाघुष्टो धनुर्गुण
निष्पिष्टः कठिनाङ्गुष्ठो यस्य तं रामं घुषशब्दे चुम्बकादित्यदिना
निघातः निघातात् निष्पेषणार्थोऽपि गम्यते गुणनिष्पेषेऽङ्गुष्ठका
ठिन्यं युक्तं निघातोऽपि शब्दार्थ एव इति चेत् ज्वाघा घृष्टः शब्दित
सुप्रसिद्धः कठिनाङ्गुष्ठो यस्येति ॥ ५७ ॥

शत्रून् भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत कः । मास्र
भैषीस्त्वयाद्यैव ह्यनार्योद्गच्छते प्रतिः ॥ ५८ ॥

शत्रून् । तं रामं शत्रून् भीषयमाणं भीतान् कुर्वाणं मियोहे
तुभ्येषुक् भीस्त्वोर्हेतुमयदति तङ् विस्मापयेत कः कुभितचित्त
कुर्यात् नैवेत्यर्थः । नित्यं स्मयतिरिति शावात्मन् अर्भीत्यादिना
पुक् निमित्तणि निमोणे वा लिङ् पूर्ववदात्मनेपदं तस्मान्मास्र
भैषीः माभूर्भीता स्तोत्तरेलङ्चेति चकारात् लुङ् सिचि
वृद्धिः त्वया अद्यैव कृतार्थः पूर्णमनोरथः पतिर्द्रक्ष्यते दृशेः कर्म
णि लट् ॥ ५८ ॥

शत्रून् इत्यादि । शत्रून् भीषयमाणं भीतान् कुर्वाणं रामं को
विस्मापयेत कुभितहृदयं कुर्यात् न कोऽपीत्यर्थः स्मिभ्योर्धाङ्गर्थे
मञ्चेति स्मिधातिरिकार आ मञ्च भीभीष्वेति भिद्यः पचे भीषा
देशः तस्मान् त्वं मा भैषीः भयं न कुरु मास्तेनघोषाविति टी
प्रजब्रहेति विः माषीणे अमानमाभावः त्वया अद्यैव कृतार्थः
कृतकृत्यः पतिर्द्रक्ष्यते दृशः कर्मणि तो बर्द्धोऽकिञ्चबदति रैफः
॥ ५८ ॥

यायास्त्वमिति कामीमे गन्तुमुत्सहसे न च । इच्छुः
कामयितुं त्वं मामित्यसौ जगदे तथा ॥ ५९ ॥

याया । तदन्वेषणाय यायास्त्वमिति कामोऽभिलाषः काम
प्रवेदने कश्चिति इत्यकचित्युपपदे लिङ् न च गन्तुमुत्सहसे शक

धृषेति तुमुन् तस्माच्चूनमाङ्गामयितुमिहः एषणशीलः समान
कर्त्तृकेषु तुमुन् विन्दुरिहुरिति निपातनात्साधुः इत्येवमसौ ल
क्षणो जगदे गदितस्तथा सीतया ॥ ५८ ॥

यायाइत्यादि। त्वं रामान्वेषणाय यायादति मे मम
कामोऽभिलाषः कामोक्तोऽकचितीति स्त्री नतु गन्तुं उत्सहसे
तस्मात्त्वं मां कामयितुं इच्छुः इच्छतीति इच्छुः विन्दिहूदति
निपातः कमच्छतो गुपूधूषेति कमेर्जिङ् इत्यसौ लक्षणस्तथा
सीतया जगदे कर्माणि ङी ॥ ५८ ॥

मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवद्योरधूत्तमः। निर
गात् शत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति शपन् वशी ॥ ६० ॥

मृषो। माङ्गामयितुमिहुरित्येतन्मृषोद्यम् मृषावादं राज
सूयेत्यादिना भावे क्यप् यजादित्वात्सम्भारणं प्रवदन्तीं तां सी
तां रघूत्तमो लक्षणः शपन् शत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति शपन्मयहन्
भौवादिकोऽत्र शपिर्न दैवादिकः निरगात् निर्गतः तस्मादुटजा
दित्यर्थात् कथं मृषोद्यमित्याह वशी वशनं वशः दन्द्रियसंघ
मनं वशिरणोरूपसंख्यानमित्यप् सयस्यास्ति सवशी जितेन्द्रियः
अतएव सत्यवद्यः अवितथवादी शत्रुहस्तं यास्यसीति सत्यं वद
तीति ह्यत्यस्युटोवज्जलमिति कर्त्तरि यत् वदः सुपि क्यप्चेति चका
राद्यत् भावे वा यतं विधायाच् अर्शआदित्वात् ॥ ६० ॥

मृषोद्यमित्यादि। त्वं शत्रुहस्तं यास्यसीति तां सीतां शपन्
शपं प्रयच्छन् रघूत्तमो लक्षणोनिरगात् निर्गतः इण्गता

गाव्यां भूष्येति सेलुक् इच्छुः कामयितुं मामिति मृषोद्यं मिथ्या
वादं प्रवदन्तीं मृषोपपदं वदेनित्यं क्यप् लेब्धदः क्यप्यावित्य न
न्तरं मृषोद्यं नित्यमित्युक्तं ग्रहस्वपाद्योरिति जिः सत्यं वदतीति
कृद्धोः कभावदत्युक्तेः कर्त्तरि यः सत्यवद्यः लेब्धदः क्यप्याविति
भावे ये सत्यं वद्यं विद्यते अस्तेति अर्शआदित्वादद्वा सत्यं वद्यं
अस्तेति वज्रग्रीहिर्व्या यदा वदनं वत् वदस्त्वैर्ये क्तिप् विकारसंघे
त्यादिना तत्र साधावर्थे यः सत्यस्य करणे साधुरित्यर्थः वशी
जितेन्द्रियः वशदन्द्रियसंयमः सोऽस्यास्तीति नैकाजादिति इन्
अतएव सत्यवद्यः ॥ ६० ॥

कुलकं ।

गते तस्मिन् जलशुचिः शुद्धदन्नावणः शिखी । जञ्ज
पूकोऽक्षमालावान् धारयो मृदलावुनः ॥ ६१ ॥

गते । तस्मिन् लक्षणे गते सति रावणः सीतामूच इति वक्ष्य
माणेन सम्बन्धः कीदृशः जलशुचिः स्नातइत्यर्थः शुद्धदन् निर्म
लदशनः शुद्धा दन्ता यस्य अग्रान्तेत्यादिना दन्तस्य दन्तादेशः
शिखा अस्यास्तीति शिखी परिव्राजकः ग्रीष्मादित्वादिनिः जञ्ज
पूकः पायाशयत्वात् गर्हितञ्जपतीति लुपसदेति यङ् जपजमे
त्यभ्यासस्य नुक् यजजपदशां यङ् इत्युक्ः अक्षमालावान् अक्ष
सूत्रयुक्तः संसर्गे मतुप् धारयतीति धारयः अनुपसर्गादिति
शः कस्य मृदलावुनः नञिलम्बेर्नलोपस्येत्यौणादिकञ्कारे प्र
त्यये अलावूः तस्य विकारः फलमिति औरञ् तस्य फले लुक्

नपुंसकप्रसक्तम् मृत्पूर्यमलावु इति नपुंसकपदलोपी सः कृतप्रयोगे
कर्तृषि वृत्तिरकोटिविभक्ताविति तुम् ॥ ६१ ॥

गते इत्यदि । तस्मिन् लक्षणे गते सति रावणः समागम्य
सीतामूचे इति कर्तृषोक्तोक्तान्वयः कीदृशः जलशुद्धिः जलेन
शुद्धिः स्नातत्वात् शुद्धा निर्मला दन्ता यस्मैति शुद्धदन्निपा
तनात् मिश्रो शिखायुक्तः नैकाजदिति इन् पापाशयत्वात् गर्हि
तं जपतीति जङ्गमूकः गत्यर्थत् गूलुपेत्यादिना यङ् जमजप
जभेति खेनुण् जाययङन्तयजपेति ऊकः यङोलुक् अचमा
लावान् अचस्रचयुक्तः मृदलावनोधारयः धारयतीति साहि
यातिचेतीति शः डे पी मृच अलावुश्च इति समाहारदन्दे चगै
क्यवं कीवं मृत्पूर्यमलावु मृदलावु वा भवेदलावुरालावुराला
कुम्भदलावुषिति शब्दभेदः अलावुस्तुर्वीक्षितं मृत्तृतीर्थमृत्तिका
॥ ६१ ॥

कमण्डलुकपालेन शिरसा च मृजावता संवक्ष्य
लाक्षिकैर्वस्त्रेमात्राः संभाषणं देण्डवान् ॥ ६१ ॥

कम । कमण्डलुना कपालेन च जातिरप्राणिनामिति दन्दै
कवद्भावः मृजावता निर्मलेन शिरसा च उपलक्षित इत्यभूते
तृतीयं संवक्ष्य परिधाय वस्त्रात्मसाक्षादन इति मुण्डमिश्रेत्यादि
ना लिङ् लाक्षिकैर्वस्त्रे लाक्षिका रक्ते लाक्षिके चनेत्यादिना ठक्
मात्राः कमण्डलुमदिकान् सभाषणं समाचित्य रात्रीकृत्येत्यर्थः

भाष्यात्समाचयनइति पुनर्भाष्येत्यादिना चिह्नं दण्डवान्
गृहीतचिह्नदण्डः संवर्गे मतम् ॥ ६२ ॥

कमेत्यादि । कमण्डलुश्च कपालोभिलापाचयेति समाहार
इहः तेन उपलक्षितः केचित्तु कंजं पालयतीति कपालः कम
ण्डलुश्चासौ कपालश्चेति कर्मधारयः तेन उपलक्षितः परि
त्राजकोहि दक्षिणकरे मज्जलं पात्रं धारयतीति भावइत्याहुः
मृजावता मार्जनायुक्तेन त्रिरसा उपलक्षितः मृजलूपश्च द्वौ
विष्णात् भोषिचिकीत्यादिना हुः स्त्रीलिङ्गत्वञ्च विशेषणे द्वौया
लाक्षिके वस्त्रे संबन्धं परिधाय जिःकल्यादेरिति वस्त्रात् समा
च्छादने परिधाने च जिः संपूर्णस्त्वैव तदभिधानशक्तिः प्रकृत्यर्थं
परित्यागस्तु धातोः सभावात् यदुक्तं विशेषकर्मसम्बन्धात् प्रकृत
तेस्तु गतार्थतेति लाक्षणा रक्ते लाक्षिके विकारसंघेत्यादिना
तेन रक्तेऽर्थे श्लिक्तः मात्रां परिच्छेदं कमण्डलुप्रभृतिं संभाष्य
समाचित्य युगदहनार्थं राशौकृत्य भाष्यानि संचिनोतीत्यर्थे
पूर्ववत् जिः प्रकृत्यर्थत्यागः संपूर्वतानियमस्य मात्रा कर्मविभू
षणे । अक्षरावयवे वृत्ते मानेऽप्ये च परिच्छेदेइति विभः दण्ड
वान् गृहीतदण्डः ॥ ६२ ॥

अधीयन्नात्मविद्धिद्यां धारयन्मस्करिव्रतं । वदन्
वक्त्रजुलिस्फोटं भूलेपञ्च विलोकयन् ॥ ६३ ॥

अधी । मा कुर्वत कर्माणि ज्ञानिर्बः त्रेवसीत्येवहीषयन्ति
ये ते मस्करिणः परित्राजकाः तेषामेतमकाश्मसौ धारयन्

मस्करमस्करिणाविति परिव्राजके सुट् आत्मविदां योगिनां
विद्यामुपनिषदमधीयन् जपन् ईड्धार्यैरिति ईडोधारेण अल
ब्रुवति कर्त्तरि शतृप्रत्ययः अन्तरा वज्र प्रभूतं वदन् अङ्गुलिस्फोट
मुनः स्फोटिकान्दत्वा भूचेपञ्च विलोकयन् भुवावुत्तिष्ठयोत्तिष्ठय
विलोकयन् उभयत्रापि स्वाङ्गेभुवदिति णमुल् ॥ ६२ ॥

अधीत्यादि । आत्मविदां योगिनां विद्यामुपनिषदं अधी
यन् पठन् धारीडोरक्तेभ्येश्चरिति परस्मै च स्मते कचिदभि
धानात् आत्मनेपरस्मैपदिनोः परस्मैपदात्मनेपदिता मस्क
रिणः परिव्राजकस्य व्रतं धारयन् अङ्गुलीस्फोटं अङ्गुलीं स्फोट
यित्वा वज्र वदन् मितभाषितया वज्र हस्तसंज्ञयैव वदतीति भावः
भूचेपं भुवमुत्तिष्ठय विलोकयन् अजुतया कटाक्षाद्यभावदत्ता
श्रयः उभयत्र पोद्यमानात्स्वाङ्गाणमिति परः वज्र अङ्गुलेः
स्फोटो यत्र वदनक्रियायां भुवोः चेपोयत्र विलोकनक्रियायां
स्फोटचेपौ घञन्तौ ॥ ६३ ॥

सन्दिदर्शयिषुः साम निजुन्हुषुः क्षपाटतां । चक्रमा
वान् समागत्य सीतामूचे सुखाभव ॥ ६४ ॥

सन्दि ॥ इह भयस्याभूदिति साम सान्नं सन्दिदर्शयिषुः सन्द
र्शयितुमिदुः वदन् वज्रङ्गुलिस्फोटमिति योज्यं दृशेर्षन्तसन्तत्वे
रूपं क्षपाटतां राक्षसत्वनिजुन्हुषुर्निहोतुमिदुः धारयन्मस्करि
व्रतमिति योज्यम् न्हातेरज्जनगमांसनीति दीर्घः कुटिलं क

मणश्चक्रमा कमेर्नित्यं कौटिल्येगताविति यङ् नुगत इत्यभ्यासस्य
नुक् अप्रत्ययादित्यकारः अतो लोपः यस्य हलः टाप् सा घञ्सासि
चक्रमावान् कुटिलगतिमानित्यर्थः समागत्य ढौकिला सीता
मूचे किमित्याह सुखाभवेति अनुकूला भवेत्यर्थः यदहम्यार्थये
तत्र प्रतिकूला न भवेति भावः सुखप्रियादानुलोम्यदृष्टि कृष्णसि
धोगे डाच् ॥ ६४ ॥

सन्दीत्यादि । साम सान्वं संदर्शयितुमिच्छुः दृष्टेर्ज्यन्तान्
सन् चपाटतां राक्षसभावं निज्जोतुमिच्छुः शुङ्खलैर्यैः सनि
र्धोऽञ्जनिङ्गमामिति धः चक्रमावान् कुटिलगतियुक्तः अमेध्यादि
स्थलपरिजिहीर्षया चित्तकृत्यं वा कौटिल्यं गत्यर्थानुपेति यङ्
जमजपेति खेनुण् यङ्गलुक् श्रृङ्गादः ततोवतुः ईदृशः सन् समा
गम्य सुखाभव यदहं याचे तत्रानुकूला भवेति सीतामूचे सप
त्रनिष्पत्तेत्यादिना सुखादानुकूल्ये डाच् यद्यप्यत्र तीयसम्बोजे
त्यादिसूत्रात् कञीत्यनुवर्त्तते तथापि मण्डूकमुताधिकारात् चिः
कृष्णस्त्रभूततद्भावदति सूत्रात् कृष्णस्त्रित्यस्यानुवर्त्तनं बोध्यं
प्रयोगदर्शनात् वृत्तौ कञीति लिपिकरप्रमादात् वाङ्मयार्थं वा
किम्वा सुखं विद्यते यस्यादित्यर्शआदित्वात् अः ततश्चाप् ॥ ६४ ॥

सायन्तनीं तिथिप्रणयः पङ्कजानां दिवातनीं । का
न्तिं कान्त्या सदातन्या ह्येपयन्ती शुचिस्त्रिता ॥ ६५ ॥

सायम् । का त्वमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः सायन्दिनावसानन्तश्च
भवाङ्गान्तिम् यदा षोऽन्तकर्षणीत्येतस्मात् चञ्प्रत्ययान्तः तदा

सायश्चिरेति टुञ्जुसौ तुट् च मकारान्तत्वञ्च निघात्यते यदा
 सायश्चन्द्रेमकारान्तः तदाथ्यव्यवसादेव प्रत्ययागमौ स्यातां
 कस्येत्यपेक्षायां तिथिप्रश्नः चन्द्रमसः पञ्चदश कलाः तासां वृद्धि
 द्वासाभ्यां पञ्चदशतिथीः प्रणयति प्रवर्त्तयति सप्तसूद्विधेति किप्
 छपसर्माहसमाधेति षलम् एरनेकाचरति यणादेशः पङ्कजा
 नाञ्च कान्तिह्रीदृशीन्दिवातनीन्दिवाभवां कान्त्वा लदीयया स
 दातन्या सदाभवया द्वेपयन्ती लज्जयन्ती दिवातन्याः सावन्त
 न्याञ्च सदाभवत्वात् जिह्वेतेरतीत्यादिना षौ पुक् षुचिस्त्रिता
 षुभ्रहासा ॥ ६५ ॥

सायमित्यादि । का तमेकाकिनीति द्वितीयश्लोकेन सम्बन्धः
 तिथिप्रश्नश्चन्द्रस्य सायनानीं दिनावसानभवां कान्तिं तथा पङ्क
 जानां पद्मानां दिवातनीं दिनभवां कान्तिं स्वकान्त्या द्वेपयन्ती
 लज्जयन्ती कीदृश्या सदातन्या सर्वकालस्थितया चन्द्रपद्मयोस्तु
 प्रभा न सदा तिष्ठतीति लज्जाहेतुः पञ्चदशतिथीः प्रणयति प्रव
 र्त्तयतीति तिथिप्रणीचन्द्रः तस्य द्वासवृद्धिभ्यामेव ज्योतिःशास्त्रे
 तिथिनिरूपणात् चासुसिति किप् प्राम्बलोणइति षत्वं कथाद्यने
 काचइति यत्वं तिथिप्रणीर्दृश्विपञ्चिग्रामणिस्त्रिनेत्रसूडामणिर
 चिबेचभूरित्यमरः मन्मथेनार्पिता ह्याया सैव कान्तिरिति स्मृते
 ति परिभाषिता कान्तिः सीतायाः चन्द्रपद्मयोस्तु प्रोभामात्रं
 कान्तिरिति बोध्यं त्वचाद्यचिरदक्षिणेत्यादिना सायंदिवासदा
 चन्द्रेभ्यस्त्वमदृ भवार्थे षुचिस्त्रिता षुभ्रहासा स्त्रितन्वदृष्टदग्ने
 षुभ्र इति वैजयन्ती ॥ ६५ ॥

का त्वमेकाकिनी भीरु निरन्वयजने वने । चुध्यन्तो
ऽप्यघसन् व्यालास्वामयासी कथन्न वा ॥ ६६ ॥

कालम् । का त्वन्देवी मानुषी राक्षसी वेति एकाकिनी असहाया
एकादाकिनिश्चासहायदति आकिनिश् भीरु इत्यामन्वयप्र
कृतित्वात् स्त्रीणाम् निरन्वयानिरनुगमाजनायस्मिन्वने यत्र न
कथञ्चिन्मनुष्याणां सम्भवः चुध्यन्तोऽपि वुभुक्षमाणा अपि दिगा
दित्वात् यत् व्यालाहंसाव्याघ्रादयः कथं वा त्वान्नाघसन् न
भक्षितवन्तः अदेः लुङ्मनोर्घसु खदित्वाच्चेरङ् चुध्यन्तोनाथ
सन्निति पाठान्तरम् तत्र कथन्न वा अपरिचितानेवाघसन् इति
योज्यम् अपासां सतीं अविद्यमानः पालयस्यादति पालरक्षण
इति चौरादिकः पालयतीति पालः पचाद्यच् यदा प्रयोजकवि
वक्षा तदा पातेर्लुगागमे षौ वक्तव्यदति लुक् ततः पचाद्यच्
॥ ६६ ॥

का त्वमित्यादि । हे भीरु वने एकाकिनी का त्वं देवी मानुषी
अन्या वा वने किम्भूते निरन्वयजने निरन्वयानिःसम्बन्धाजना
यत्र भीरु इति सम्बोधनं भयप्रकृतित्वान्नारीणां जातिभेदस्य प्र
त्यक्षत्वाद्वा एकादाकिनसहायेऽभिधानात् चुध्यन्तोवुभुक्षमाणा
व्यालाव्याघ्रादयोहिंसाः अपासां पालकारक्षितां तां कथं ना
घसन् न भक्षितवन्तः घमुदःसन्व्यल्घञीति अदक्षां घमुलूद
नुबन्धात् शासलियुदिति ङः चुध्वुभुक्षायां दिवादः पाल
रक्षणे चौरादिकः पचादित्वादन् व्याघ्रोदुष्टगजे सर्पे आपदेना
न्यवत्सल इति मेदिनी ॥ ६६ ॥

हृदयङ्गममूर्त्तिस्त्वं सुभगम्भावुकं वनं । कुर्व्वाणा
भीममप्येतद्दाभ्यैः केन हेतुना ॥ ६७ ॥

हृद । केन हेतुना इदं वनमभ्यैः अभिगतासि वद कथय अभि
पूर्वादिषोऽलङ् मध्यमपुस्तकवचनं आडजादीनाम् आटयेति
वृद्धिः हृदयङ्गकृति या मूर्त्तिः शरीरमत्यन्तसौन्दर्यात् गमेत्येति
खच् सा एवमिधा मूर्त्तिर्यस्याः सा लक्ष्मीमप्येतदनं सुभगम्भा
वुकं मर्व्वस्यैवाप्रियं प्रियङ्गुर्व्वाणा असुभगं भूत्वा सुभगं भवतीति
कर्त्तरि भुवदति खुकञ् ॥ ६७ ॥

हृदयेत्यादि । केन हेतुना त्वं एतदनं अभ्यैः अभिगता इति
वद अभिपूर्वादिषोऽप्याः सिप् लुगङ्गोऽपः घीटीथीय्विति अम्
आदिगेचोरिति णुः भूयोऽम् त्यादयोऽर्थार्थैककैरिति तृतीया
हृदयङ्गमा मूर्त्तिर्यस्याः सा तथा लावण्यातिशयात् हृदयं गच्छ
तीति तृभृदृदृत्यादिना खः नाच्चीत्यस्य व्यभिचारो वाङ्मत्यात्
भीममप्येतदनं सुभगम्भावुकं कुर्व्वाणा प्रागप्रियं प्रियं भवतीति
भुवोऽधेखिष्णवुकञ्जाविति खुकञ् ॥ ६७ ॥

सुहृत्तं प्रियकारी त्वं कं रहस्यपतिष्ठसे । पुण्यक
च्चाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥ ६८ ॥

सुहृत्तं । सुहृत्तमुप्यकारिणं शोभनं हृतवानिति सुकर्म्मपापेत्या
दिना किप् कं रहसि विजने त्वमुपतिष्ठसे उपस्त्रियसि सङ्गतक
रणेतङ् प्रियकारी अनुकूलवर्त्तिनी सती प्रियमनुकूलङ्करोतीति

चेमप्रियमद्रेणचेति अण् टिङ्ढाणजित्यादिना ङीप् पुण्यकृत्
कृतपुण्यः तस्य पूर्ववक्त्रिप् चाटुकारः प्रियवाक्यकरः नशब्दस्रो
केत्यादिना टे प्रतिषिद्धेऽण्वेव भवति ईदृशस्ते किङ्करः दासः दिवा
विभेति टः किञ्चत्तदङ्गेषु कञ्जोच्चिधानमिति तत्स्त्रीविषये द्रष्टव्यम्
सुरतेषु शोभनरतेषु नपुंसके भावे क्तः अनुदां चेत्यादिनानुना
सिकलोपः अनेनोभयवृत्तिराख्याता ॥ ६८ ॥

सुकृतमित्यादि । त्वं प्रियकारी अनुकूलवर्त्तिनी सती कं सुकृ
तं पुण्यकारिणं पुरुषं रहसि विजने उपतिष्ठसे सङ्गच्छसि मैत्रा
ध्वसङ्गाराधदति सङ्गे मं शोभनं करोतीति चासुसिति क्तिप्
प्रियङ्करोतीति चेमप्रियमद्रात्कुर्व्या इति खाभावपक्षे ङाट्षण्
कः पुण्यकृत् ते तव सुरतेषु शोभनरतेषु किङ्करोदासः सन्
चाटुकारः प्रियवाक्यकारी पुण्यं करोतीति क्तिप् रमेर्भावे क्तः
वनतनाद्यनिमामिति मलोपः चाटु करोतीति क्क्षिदपवादवि
षयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशतइति न्यायात् स्रकुष्टइति टविषयेऽपि
ङाट्षण् किमित्यव्ययं तस्मात् कञष्टः ॥ ६८ ॥

परिपर्युद्धेरूपमाद्युलोकाच्च दुर्लभं । भावत्कं
दृष्टवत्स्वेतदस्मास्वधि सुजीवितं ॥ ६९ ॥

परि । एतद्रूपभावत्कभावत्याइदमिति भवतष्ठक्कसाविति
ठक्कसौ ठक्कसौ श्लोपसंख्यानमिति पुंवङ्गावुः दसुसुक्तान्तात्कः
दुर्लभमपरिपर्युद्धेः अपपरीवर्जनइति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
यान्दितीयायाम्राप्तायाम्बन्धनपाङ्परिभिरिति पञ्चमी अप

परिवहिरक्षवः पञ्चम्या इति विभाषा समासश्च असमासपक्षे परे
वर्जन इति निर्णयनम् उदधिं वर्जयित्वा चतुर्दधिमेखलायां भुवि
दुर्लभमायुलोकाच्च स्वर्गलोकास्तश्च यावत् दुर्लभमत्रापि पूर्वव
त्पञ्चमी तादृशं दृष्टवत्संज्ञासु अधि सुजीवितमस्माद्विषयो अधि
क्षेपेन सुजीवितम् अहो वा सुजीवितमिति अहो शब्दार्थे अधिश
ब्दे वर्तते ॥ ६८ ॥

परीत्यादि । एतत् भावत्वं भवदीयं रूपं दृष्टवत्सु अस्मासु
अधि सुजीवितं अधिकं शोभनं जीवनं विषये सप्तमी, यदा अधि
केशार्थोपाधिभ्यामिति स्वान्वय्येनाधिना च योगे सप्तमी तेनास्मा
त्स्थानिकं सुजीवितमित्यर्थः त्वामपश्यतस्तु जनस्य तस्मास्तीति
भावः भवत्याददमित्यर्थे विकारसंज्ञेति कण् पुम्वत्स्त्वुक्तपुंस्कः
स्त्रियामित्यादौ तल्लभसन्ततरादावित्यस्य तद्धितसंज्ञके लपर्थ
न्तप्रत्यये लभसन्ततरादौ चेति देवीदासचक्रवर्त्तिव्याख्यानात् पुंवत्
ये तु त्वतौभावद्वयमेव कृतयोस्तत्त्वयोरेवमित्याहुस्तन्मतेऽभि
धानात् योगविभागात् किम्वा पुम्वत्त्वेरिति पुम्वत् भवच्छब्दस्य स्त्रि
संज्ञायां पठितत्वात् पुम्वत्त्वेरित्यत्र क्लृप्त्युत्पत्त्येव स्मृत्येव
मुवर्त्तते दृष्टौ त्ये चेति यच्च दृश्यते तत्त्वविकारप्रमादात् यन्मगौ
रवादा न लिखितं तदनुवृत्तेर्दुर्निवारत्वेन स्पष्टत्वात्पुम्वत्सर्व
नास्मोवृत्तिमात्रे तयादौ चेति परस्त्रचं कीदृशं रूपं उदधेः परि
परि उदधिं वर्जयित्वा दुर्लभं दुष्प्रापं उदधिपरिहृत्वायां
वृषिण्यां दुर्लभमित्यर्थः समुद्रे लक्ष्म्या उत्पत्तिः तत्रैव तत्त्वमवो
नाम्यचेति भावः आयुलोकात् स्वर्गलोकापर्यन्तश्च दुर्लभं उभ
यत्र अग्न्यारभ्येत्यादिना पञ्चमी पर्वाद्धौ ज्ञानसीमार्थी आहु

आग्निषीलोस्त्वामेऽन्यावित्युक्तेः सर्व्ववार्थपरैर्विभाषया दिव्यम
भिधानात् ॥ ६८ ॥

प्रपीतमधुका भृङ्गैः सुदिवेवारविन्दिनी । सत्परिमल
लक्ष्मीका नापुंस्कासीति मे मतिः ॥ ७० ॥

आपी ॥ परि सर्व्वतोमार्जनमिति परिमलः कलचपञ्चेत्यधि
हात्य सृजेष्टिलोपञ्चेति कलप्रत्ययचौण्डिकः इह सुरतोपभो
गविमर्द्दः परिमलोऽभिप्रेतः तस्य लक्ष्मीः तत्कृतत्वात् सती विद्य
माना परिमलशोभा यस्याः उरःप्रभृतिभ्यः कप् सा त्वमपुंस्का
अविद्यमानभर्तृका नास्तीति मे मतिः पूर्व्ववत्कप् किमिव सुदिवेवा
रविन्दिनी यस्मिनी शोभनन्दिवा नीहाराद्यभावाद्दिवा दिवसं
यस्याः सुप्रतित्यादिवा अच् आपीतमधुका भृङ्गैः आपीतमधु
यस्याः शेषादिभावेति कप् यथेयं सत्परिमललक्ष्मीका तथात्वं
मपीति ॥ ७० ॥

प्रपीत्यादि । त्वं न अपुंस्कासि किन्तु विद्यमानभर्तृकासीति
मेमम मतिः यतः सती परिमलस्य लक्ष्मीर्यस्यास्तादृशी विम
र्द्दात्ये परिमलोगन्धे जनमनोहरदत्यमरः सुरते भोगविमर्द्द
एव परिमल इति जयमङ्गला पुंलक्ष्मीभ्यामेकवचनान्ताभ्यां कोव
ऊर्वाहाविति परः समते लक्ष्मीशब्दात् घृतः क इति कः अपुंस्केति
पुंवत्स्थुतपुंस्क इति आपकात् घृतः क इत्यस्य योगविभागेन कश्चि
दन्यथापि क इति बोध्यं स्वार्थे कोवा यथा भृङ्गैः प्रपीतं मधु यस्या

स्तादृशी सुदिवा अरविन्दिनी पद्मिनी तथा त्वमपि सत्परिमल
लक्ष्मीका शोभनं नीहारादिरक्षितं दिवा दिनं यस्याः सुपूर्वादि
वाशब्दादुज्ज्वलीहो अदिति परः स्वमते दिवाशब्दात् स्वार्थे णः
तस्यानित्यविवक्षया न ईप वृद्धिश्च यदा शोभने दिवसे इति सप्त
म्यन्तं रूपं दिवाशब्दोऽयमव्ययः ॥ ७० ॥

मिथ्यैव श्रीः श्रियमन्या श्रीमन्मन्यो मृषा हरिः । सा
चात्कृत्याभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं श्रियं श्रियः ॥ ७१ ॥

मिथ्यै । श्रियः श्रियं रूपसम्पदं हरन्तीमभिमवन्तीं त्वां
साचात्कृत्य प्रत्यक्षीकृत्य विभाषाकृतीत्यनुवर्त्तमाने साचात्प्रभृ
तीनि चेति गतिर्ब्रह्मा गतिसमाप्ते ल्यवादेशः अहमभिमन्ये किं
मिथ्या श्रीः श्रियमन्या अहमेव श्रीमान्येति मन्यमाना श्रीर्क्षिप्या
नैव श्रीः किन्तु त्वमेवेति आत्ममाने खञ् दिवादिवात् श्यन् इ च
एकाचोऽत्ययवक्षेत्यम्भावः तस्यामः प्रत्ययत्वान्मलोपाभावः
न विभक्तौतुस्मादिति वचन्यात् अचीतीयकादेशः किवन्ताधातु
त्वम् अहतीति किव्वचीत्यादिना अयतेरोणादिकः क्विप् हरि
श्चात्मानं श्रीमन्मन्यमानो मृषा न श्रीमान् यस्य त्वं स एव श्री
मानित्यहमभिमन्ये ॥ ७१ ॥

मिथ्यैवेत्यादि । श्रिया लक्षणाः श्रियं शोभां हरन्तीं अयन्तीं वा
त्वां साचात्कृत्य अहमेवमभिमन्ये श्रीर्लक्ष्मीर्मिथ्यैवात्मानं श्रियं
मन्यते हरिरपि मृषा आत्मानं श्रीमन्तं मन्यते त्वमेव श्रीस्तदीय
शोभाहरणात् तत्पतिरेव लक्ष्योपात्त श्रीमानिति भावः मन्या

स्वार्थेति खञ्जं श्रित्वात् दिवस्तुदेति यन् स्त्रित्यव्याजश्च इति
एकाजिञ्जन्तत्वात् श्रीशब्दस्य दीकान्तत्वं हस्तेपाथौप्राध्वमित्या
दिना समासपक्षे व्यादनञः कोऽप्ये साक्षादादेरभूततद्भावेकञः
कोऽप्यप् वेति परः ॥ ७१ ॥

नोदकण्डिष्यतात्यर्थं त्वामैच्छियत चेत् स्मरः । खेला
यन्ननिशं नापि सज्जुःकृत्य रतिं वसेत् ॥ ७२ ॥

नोद । स्मरभार्या रतिः सापि रूपेण निरुद्येति दर्शयति
चेत् यदि स्मरः त्वामैच्छियत दृष्टवानभविष्यत् तदा अत्यर्थज्ञो
दकण्डिष्यत रतिमप्रति भृशमुत्कण्डितोनाभविष्यत् ईदृशदर्शने
इति कठिणोक्त इति भौवादिकात् क्रियातिपत्तौ लृङ् नापि र
तिं स्वभार्या सज्जुःकृत्य सहायीकृत्य वसेत् अपितु परित्यजेत्
अत्र क्रियातिपत्तिर्न विवचिता किन्तु हेतुहेतुमद्भावः नापि
रतिं सज्जुःकृत्य वसेत् यदि त्वामीचेतेति हेतुपदमभ्युह्य हेतुम
द्भावदर्शनात् उर्यादिषु सज्जुःसहार्थेति वचनात् गतिबन्धा
खेलाद्यन् अनिशं कोऽनं सर्वदा खेलाशब्दात् कपडादित्वात्
यक् ॥ ७२ ॥

नोदेत्यादि । रतिरपि न ते तुल्येति दर्शयन्नाह स्वयं
कामसेत् यदि त्वां ऐच्छियत तदा अत्यर्थं न उदकण्डिष्यत
रतिं प्रति भृशमुत्कण्डितोनाभविष्यत् ईदृशदर्शने कठिणो
प्याने उभयत्र धर्षासम्भवे यो नापि रतिं स्वभार्या सज्जुःकृत्य

सहायीहात्य अनिघ्नं निरन्तरं खेलायन् क्रीडयन् वसेत् सो परि-
त्यजेदेव यदि त्वां पश्येत् इति हेतुपदमत्र बोध्यं भव्येवाफलहेतो-
रित्यस्य योगविभागाद्भूतेऽपि स्त्री भव्येऽपि न क्षतिः विलासार्थात्
खेलाशब्दात् कषट्वादित्वात् करोत्यर्थे कः सजुः शब्दोऽयमवयवः
सहायार्थे वर्त्तते साक्षादादित्वात् हस्तेपाणौ प्राध्वंद्वत्यादिना
समासः ॥ ७२ ॥

वल्लूयन्तीं विलोक्य त्वां स्त्री न मन्तूयतीह का ।
कान्तिं नाभिमनायेत को वा स्थाणुसमोऽपि ते ॥ ७३ ॥

वल्लु । त्वां वल्लूयन्तीं शोभमानां विलोक्य न मन्तूयति स्त्रीह
का इह जगति का स्त्री न मन्तूयेत् न कुप्येत् सर्वदा कुप्यत्येव
ईर्ष्यायुक्तत्वात् स्त्रीणाम सम्भावने लिङ् वल्लुमन्तुशब्दाभ्याङ्गपङ्का-
दित्वाद्यक् कोवा कोनाम स्थाणुसमोऽपि काष्ठतुल्योऽपि गुणदो-
षानभिज्ञत्वात् तव कान्तिं विलोक्य नाभिमनायेत पूर्वमदृष्ट-
त्वादनभिमनाः सन् अभिमनाः सचेताभवेत् पूर्ववत्तिङ् अभि-
मनसोभृशादित्वात्क्वङ् सलोपश्च महादेवतुल्योवा आस्ता-
मन्यः सोऽपि तावदभिमनायते ॥ ७३ ॥

घलिम्बत्यादि । इह जगति का स्त्री वल्लूयन्तीं शोभमानां
त्वां विलोक्य न मन्तूयति न ईर्ष्यति स्वपतिवैराग्यशङ्कया सख्य-
व कुप्यतीत्यर्थः वल्लुमन्तुभ्यां कषट्वादित्वात्क्वः सोऽज्यरे कोवा
स्थाणुसमोऽपि महादेववज्जितेन्द्रियोऽपि काष्ठवज्जीरसोऽपि वा

तव कान्तिं विलोक्य न अभिमनायेत प्रीतमना न मवेत् अपि तु
सर्वेवाभिमनायेत भृशादेक्ष्यर्थे वेति पाक्षिकोक्तः बलोपशब्दे
ऽज्यरे प्रौढासम्भावेने इति खी ॥ ७३ ॥

दुःखायते जनः सर्वः स एवैकः सुखायते । यस्या
त्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽन्तिके ॥ ७४ ॥

दुःखा ॥ स एवैको जनः सुखायते सुखं वेदयते यस्यान्तिके
समीपे न त्वमप्रतीपायसे न प्रतिकूलवर्त्तिनी भवसि उत्सुकायमा
ना उत्कायमाना सती यस्तु पुनरन्तिके उत्सुकायमाना प्रतीपा
यसे स सर्वो जनः दुःखायते दुःखं वेदयते सुखदुःखशब्दाभ्यां
सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायामिति क्यङ् उत्सुकप्रतीपशब्दाभ्याम्भृ
शादित्वात् ॥ ७४ ॥

दुःखेत्यादि । यस्यान्तिके समीपे त्वं उत्सुकायमाना उत्सु
कीभवन्ती न प्रतीपायसे न प्रतिकूलो भवसि स एवैको जनो जग
ति सुखायते सुखमनुभवति अन्यः सर्वो जनो दुःखायते दुःखमनु
भवति सुखदुःखशब्दाभ्यां शब्दसुखकष्टादेरिति वेदे श्चः केचित्तु
सुखदुःखयोस्तदाश्रयेऽपि वर्त्तमानत्वात् असुखः सुखो भवति अदुः
खो दुःखो भवति इत्यर्थे डाच् लोहितादेः पञ्चेति श्चमाङ्गः उत्सु
कप्रतीपाभ्यां भृशादित्वात् च्यर्थे श्चः केचित्तु प्रतीपशब्दात्
घान्जुकीत्यादिना आचारे श्चमाङ्गः ॥ ७४ ॥

कः पण्डितायमानस्त्वामादायामिषसन्निभा । च
स्यन् वैरायमाणेभ्यः शून्यमन्ववसदनं ॥ ७५ ॥

कःपं । पण्डितायमानः अपण्डितः कथमपि पण्डितोभवन्
भृशदित्वात्क्यङ् त्वामामिषसन्निभा सर्वजनप्रार्थनीयत्वात् आ
दाय गृहीत्वा कः शून्यं वनमन्ववसत् शून्ये वने अवसदित्यर्थः
उपान्वध्याङ्ववसदति कर्मसंज्ञा कीदृशः चस्यन् विभ्यत् वैराय
माणेभ्यः वैरकुर्वाणेभ्यः शब्दवैरेत्यादिना क्यङ् भीचार्यानामि
त्यपादानसंज्ञा ॥ ७५ ॥

कइत्यादि । कः पण्डितायमानः अपण्डितः पण्डितोभवन्
आमिषसन्निभा लोभ्यद्रव्यतुल्यां त्वां आदाय गृहीत्वा शून्यं वनं
अन्ववसत् वसतिस्म कर्मक्रियेत्यादिना डे ङं पण्डिताद्भृशदि
त्वात् क्यः वैरायमाणेभ्यः वैरं कुर्वाणेभ्यः चस्यन् शत्रुभयाभावे
एवं कर्तुमनुचितमिति भावः वैरात् शब्दादित्वात् शब्दसुखकष्टा
देरिति कृतौ क्यः घताऽपाचभीति अपादानसंज्ञा आमिषं पल
ले लोभ्ये सम्भोगोत्कारयोरपि । आमिषं सुन्दराकारे रूपादि
विषयेऽपि चेति विश्वः ॥ ७५ ॥

ओजायमाना तस्यार्थं प्रणीय जनकात्मजा । उवाच
दशमूर्धनं सादरा गङ्गदं वचः ॥ ७६ ॥

ओजा । एवमुक्तवति रावणे जनकसुता दशमूर्द्धानमुवाच
दश मूर्द्धानः शिरांसि यस्य तस्यार्थमणीय दत्ता अतिथिरयमि
ति सम्प्रदानस्य शेषत्वेन विवक्षितत्वात् षष्ठी ओजायमाना ओज
इवाचरन्ती कर्तुः कण्ड्वलोपस्य ओजोष्परमोक्षमिति वच
नात् किञ्चिन्नञ्जापरित्यागात् तेजस्विनी भवन्तीत्यर्थः किमु
वाच वचोवक्ष्यमाणं सादरा सती परिक्राजक इति गद्गदमनभि
व्यक्तमसंस्कृतत्वात् ॥ ७६ ॥

ओजेत्यादि । जनकात्मजा सादरा सती तस्य कपटपरित्रा
जकस्य अर्थं प्रणीय अतिथिवुद्धा दत्ता दशमूर्द्धानं दश मूर्द्धानो
यस्य तं रावणं गद्गदं लज्जया अन्तर्भिया वा सम्यगनभिव्यक्तं
वचोवक्ष्यमाणं उवाच ओजायमाना किञ्चिन्नञ्जापरित्यागात्
ओजस्विनीवाचरन्ती ओजःशब्दात् धर्मिप्रधानात् घान्जुकी
ति क्तः सलोपस्य भृशादित्वात् च्यर्थे वा क्तः तस्य इति सम्प्रदा
नस्य सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी प्रणीयेत्यस्य समीपे स्थापयित्वा इति
वार्थः मूलेपूजाविधावर्धः अर्घाय इदमित्यर्थे विकारसंघेति
यः ॥ ७६ ॥

महाकुलीनऐक्ष्माके वंशे दाशरथिर्म्मम । पितुः
प्रियङ्करो भर्ता चेमकारस्तपस्विना ॥ ७७ ॥

महा । यदुक्तमेतन्मम कं रहस्युपतिष्ठस इति अस्य प्रतिवचनं मम
भर्ता महाकुलीनः महाकुलस्यापत्यमिति महाकुलादञ्जना

विति खञ् किमादित्यवंशसम्भवः किं सोमवंशसम्भवोवा महाकु
लस्थापत्यमित्याह ऐच्छाके वंशे इच्छाकूष्माण्डमयमैच्छाकः दाण्डि
मायनेत्यादिना टिलोपनिपातनम् अन्ये तत्र सन्तीत्याह दाण्ड
रथिः दशरथस्थापत्यं यः समम भर्ता महाकुलीनः कीदृशः
पितुः प्रियङ्करः अनुकूलकारी तपस्विनाश्च चेमकारः चेमप्रिय
मद्रेणेति चकारात् खच् ॥ ७७ ॥

महेत्यादि । कं रहस्युपतिष्ठसे इति रावणप्रश्ने उत्तरमिदं
मम भर्ता दाशरथिः प्राधान्यात् विशेषेण महिम्ना च ज्येष्ठ
एव गम्यते दशरथस्थापत्यं इति वाङ्माद्यतइति अदन्तत्वात्
ष्णिः षिन्तीभिः ऐच्छाके वंशे महाकुलीनः इच्छाकुनामा कश्चित्
सूर्यवंशसम्भवः तस्यापत्यमिति तद्भवे वंशे इत्यर्थाद्गम्यते श्रिवा
दित्वात् ष्णः श्रीर्लोपोऽकद्रुपापङ्गोरेये इत्यत्र एयश्च अयेति
समासात् उकारलोपः ये तु कंवल्लण्येयप्रत्ययइति व्याचक्षते
तस्मते योगविभागात् महाकुले विद्यमानः ढञ्जेकादिति णीनः
महाकुलीनइति पाठे अनित्यविवक्षया न त्रिः महाकुलस्थाप
त्यमिति केचित् पितुः प्रियङ्करः प्रियङ्करोतीति चेमप्रियमद्रा
त्कर्त्वेति खः तस्य विकल्पपक्षे तपस्विनां चेमकारः कुशलकर्त्ता
डात्षण् ॥ ७७ ॥

निहन्ता वैरकाराणां सतां वज्रकरः सदा । पार
श्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥ ७८ ॥

निह । वैरकाराणां शत्रूणां वैरपूर्वात्कुभोनशब्दस्योक्तेत्यादिना टे प्रतिषिद्धे अण्येव भवति निहन्तेति हजन्तस्य प्रयोगः तत्र कर्मणि षष्ठी सतान्धर्मे स्थितानाम्बुजकरः वज्रकार्यं करोतीति दिवाविभेति टः स्त्रीविवचायान्तु किञ्चनद्वयविति करोतेरश्च आङ्परयोः खनिष्टभ्याण्डिचेत्यौणादिकः कुः परशुशब्दः तत्पर्याय एवाव्युत्पन्नः परश्वधशब्दः सप्रहरणं यस्य परश्वधाट्टञ्च तस्य परशुरामस्य सम्बन्धिन्याः शक्तेः सामर्थ्यस्थान्तकरोविनाशयिता अन्तकरोतीति पूर्ववद्वः रणे सङ्ग्रामे तत्र भवः ॥ ७८ ॥

निहेत्यादि । तथा वैरकाराणां निहन्ता ढाट्षण् कर्मणि षष्ठी सतां साधूनां सदा सर्वदा वज्रनि कार्याणि करोतीति सुकुहः रणे पारश्वधिकरामस्य जामदग्न्यस्य शक्तेः सामर्थ्यस्य अन्तकरो नाशयिता परश्वधेन परशुना प्रहरतीति णिकः परान् श्यति खण्डयतीति परशुः परश्वधश्चेति निपातनात् ॥ ७८ ॥

अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्त्ती कर्मसु सर्वदा । पितुर्नियोगाद्राजत्वं हित्वा योऽभ्यागमदनं ॥ ७९ ॥

अध्व । इष्टमेभिरिति इष्टिनोयज्वानः इष्टादिभ्यश्चेतीनिः किमिष्टवन्तः अध्वरान् कर्मणि तत्र तस्येष्विषयस्येति कर्मणि सप्तमी अध्वरेष्विष्टिनामिति कर्मणि षष्ठी ह्ययोगे पाता रचिता पूर्त्ती कर्मसु सर्वदा पृष्ठातेर्निष्ठायामुदोऽप्यपूर्वस्येत्युत्तमं न

ध्याख्येत्यादिना निष्ठानलप्रतिषेधः पूर्त्तमनेनेति पूर्ववद्दिनिः
 किमूर्त्तमिति सर्वदा आह्लादिकर्माणि पूर्ववत्सप्तमी सराजलं
 राज्यम् हिला त्यक्त्वा वनमभ्यागमत् अभिमुख्येन आगतवान्
 क्षुब्धः श्वेरडि रूपम् पितुर्निधोगात् नायोग्यत्वात् समे भर्त्तेति
 ध्याज्यम् ॥ ७८ ॥

अध्वरइत्यादि । तथा अध्वरेषु दृष्टिनां यज्वनां पाता
 रचिता पालरक्षणे दृष्टं यजनं भावे क्तः दृष्टेकतीति कर्माणि षष्ठी
 सर्वदा कर्मासु पूर्त्ती पूर्त्तं पूरणं भावे क्तः सुल्वाद्योदित्यादौ
 पूर्ववर्त्तमाना क्तस्य नः वृद्धुश्चिञ्जूर्णोरिति इमनिषेधः कर्मापादाने
 ऽपि भावे क्तः अध्वरान् दृष्टमेभिः कर्माणि पूर्त्तमनेन चेत्यर्थे
 दृष्टादेरिष्टमनेनेत्यादावर्थे कर्त्तरि वाच्ये इन्प्रत्ययोभवेदिति
 परः स्वमते क्तेनाडे इति ज्ञापकात् क्तान्तात्कर्त्तरि इन्तद्योगे
 कर्माणि सप्तमी किम्वा दृष्टपूर्त्ताभ्यां भावक्तान्ताभ्यां नैकाजादिति
 अस्यर्थे इन् अध्वरकर्माभ्यां विषये सप्तमी केचित्तु अध्वरादृष्टा
 एभिः कर्माणि पूर्त्तान्यनेन चेति कर्माक्तादिन् कर्त्तरीत्याहुः यः
 पितुराश्रया राजलं हिला त्यक्त्वा वनमभ्यागमत् समे भर्त्तेति
 ध्याज्यं ॥ ७८ ॥

पतत्रिक्रोद्युजुष्टानि रक्षांसि भयदे वने । यस्य
 बाष्पनिष्कृत्तानि श्रेणीभूतानि शेरते ॥ ८० ॥

पत ॥ यस्य बाष्पैर्निष्कृत्तानि क्षिन्नानि रक्षांसि भयदे वने दीर्घ

निद्रया शेरते समम् भर्जेति योज्यम् शेरतदति शीङ्गोऽट्
कीटशानि अश्रेणयः श्रेणयोभूतानि ऊर्ष्यादिचिडाचयेति अत्र
नानाङ्गुर्गतिप्रभृदयदति यः शौचेति दीर्घः अर्थानान्तु श्रेण्या
दयः कृतादिभिरित्ययं विषयः पतत्रिभिः कोटुभिश्च जुष्टानि
परिष्टतानि ॥ ८० ॥

पतचीत्यादि । वस्त्रं त्रैरायमायेभ्य इति वाक्ये तस्य त्रयो
मासीत्युत्तरमिदं सस्य वाक्यैः शरैर्निष्कृतानि खण्डितानि रक्षां
धि भयदे वने शेरते पतितानि सन्तीत्यर्थः समे भर्जेति समन्तः
शीङ्गः की अन्ते शीङ्गारेणुः मान्तोरम् मान्तोऽदनतः अश्रेणयः
श्रेणयोभूतानि श्रेणीभूतानि चिः कृभस्त्रभूततद्भावदति चिः
दीर्घश्च त्र्योवमाचेलोप्यदति चिलोपः पतत्रिभिः सृगादिभिः
कोटुभिः सृगास्त्रैश्च जुष्टानि परिष्टतानि अयमुक्तिरेवे ॥ ८० ॥

दीव्यमानं श्रितान् वाणानस्यमानं महागदाः ।
निग्नानं शात्रवाक्यमं कथं त्वं नावगच्छसि ॥ ८१ ॥

दीव्य । श्रितास्त्रीकृतान् वाणान् दीव्यमानङ्गेभ्युः शक्तान् च्छीर्षं
वा अनेकार्थत्वाद्वाङ्मनान्दिवेष्टाकीकृतयोवसनेत्यादिना चानश्रु
दिवादिभ्यः श्यन् महागदाः अस्यमानं छेष्टं शक्तान्कीर्त्तं वा
पूर्ववचनम् शात्रवान् शत्रून् प्रत्यादित्यदण् निग्नानं इत्तुं शक्त
ान् च्छीर्षं वा पूर्ववत्पठ्यथः हस्तेर्गमहनेत्युपधात्वोपः शोहन्ते
रिति कुलम् एवमिदं राम इत्यत्रावगच्छसि तेन कर्माणां सर्वं
शोकविदितत्वादिति भावः ॥ ८१ ॥

दीयतेत्यादि । कथं त्वं राममपि नावगच्छसि न जानासि
सर्वलोकप्रसिद्धकर्मात्वात् तथाहि शितान् वाणान् दीयमानं
तीक्ष्णैः शरैः क्रीडाशीलं विजिगीषाशीलं वा दिव्यजिगीषेच्छापण
धृतौ क्रीडागत्योः दिवोधेवेति करणे द्वितीया महतीर्गदाअस्य
मानं चेत्तुं शक्तं उत्तेपणयोग्ये वयसि वर्त्तमानं वा चेत्तुं शीलं
यस्येति वा शाचवान् निघ्नानं निहन्तुं शक्तं सर्वत्र शक्तिवयसा
च्छील्येशतः शानः हन्तेर्हन्गमित्युल्लोपे हनोऽहोऽहः शत्रुरेव
शाचवः स्वार्थे णः ॥ ८१ ॥

कुलकं ।

भ्रातरि न्यस्य यातोमां मृगाविन्मृगयामसौ । एषि
तुं प्रेषितोयातोमया तस्यानुजोवनं ॥ ८२ ॥

भ्रात । अथैवं काषावित्याह असौ रामोमांभ्रातरि न्यस्य
अर्पयित्वा मृगयामाखेटकं यातः मृगेः स्वार्थिकोऽपि अदन्त
त्वाच्च गुणो न भवति तदन्तात्कृञ्प्रचेति अधिकृत्य परिचर्या
परिसर्या मृगया टाद्यानामुपसङ्ख्यानमिति भावे प्रप्रत्ययः यक्
असोपाभावस्य टाप् मृगान्विध्यतीति मृगावित् काषौ भ्रातेति
विदाह तस्यानुजः कनिष्ठोमया प्रेषितः यन् यातोवनं अनु पश्चा
ज्जायतइति अन्येभ्योऽपि दृश्यतइति उः अनौ कर्षण्युक्तमकर्ष
ण्यपि भवति किमर्थं एषितुम् तमेव ज्ञातुम् इषुगतावित्यस्य रूपम्
ज्ञानार्थत्वात् प्रेषितइति तस्यैव रूपम् ॥ ८२ ॥

भ्रातरात् ॥ ८२ ॥ तथापि लामेकाकिनी हित्वा त्यक्त्वा कुतो गत

इत्याह असौ रामो मां भ्रातरि न्यस्य समर्थं मृगयां यातो गतः
मृगान् विध्यतीति मृगावित् स कुत्रेत्याह तस्यानुज्ञाऽपि मया
प्रेषितः प्रस्थापितः सन् एषितुं ज्ञातुं अर्थाद्दामं वनं गतः सर्व्वे
गत्यर्थां ज्ञानार्था इति वचनात् इत्यस्यर्पण इत्यस्य ज्ञानार्थत्वं अनु
जातोऽनुजः हनजनादिति उः ॥ ८२ ॥

अथायस्यन् कषायाक्षः स्यन्नखेदकणोरुस्वणः । स
न्दर्शितान्तराकृतस्तामवादीदृशाननः ॥ ८३ ॥

अथेति । अथैवमुक्तोजानक्या दृशाननस्तामवादीत् उक्तवान्
आयस्यन् क्रोधाविष्टत्वात् शरीरहृदयन् यस्यप्रयत्न इति देवा
दिकः परस्मैपदी क्रोधादेव कषायाक्षः वज्रग्रीहौ सकथ्यमाणो
रिति षच् स्यन्नैः सुतैः खेदकणैरुस्वण उद्भटः व्याघ्र इत्यर्थः स्यन्दे
र्निष्ठायां रूपम् संदर्शितमान्तरमन्तर्गतमाकृतमभिप्रायोयेन
स एव निधः ॥ ८३ ॥

अथेत्यादि । अथ तथैवमुक्तो दृशाननस्तां सीतामवादीत्
व्रजवदेति त्रिः कीदृशः आयस्यन् तदाक्यैः क्रोधवशात् शरीरं
खेदयन् कषायाक्षः क्रोधेन कषाये अक्षिणी यस्य स तथा सकथ्य
माणः पः स्वाङ्गे स्यन्नैः सुतैः खेदकणैरुस्वणः उद्भटः व्याघ्र इत्यर्थः
स्यन्दूङ्गवृक्षतौ जडित्वादेम्ले निमज्जीश्वेदित्यादिना इमन्निषेधः
इमुङ्गनलोपोऽणाविति मस्य लोपः सुखाद्यादिति कस्य दस्य च
नः सन्दर्शितं प्रकटीकृतं आन्तरं अन्तर्गतं आकृतमभिप्रायो
येन स तथा ॥ ८३ ॥

कृते कानिष्ठिमेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितं । कोनग्र
मुषितप्रस्थं वज्र मन्येत राघवं ॥ ८४ ॥

कृते । कनिष्ठायाश्चपत्यं ज्येष्ठायाश्चपत्यमिति स्त्रीभोदकं
कल्याणादीनामिन्द्रः तयोः कल्याणादिषु पठितत्वात् कनिष्ठा
सुतस्य भरतस्य कृते निमित्ते ज्येष्ठायाः सुतः निरूपयोगितया
विवासितः विप्रर्जितः विषुर्व्यस्य वसतेर्हेतुमण्यन्तस्य निष्ठायां
रूपम् तन्मग्नमुषितप्रस्थं यथा कश्चिन्मुषितो नग्नो भवति तद्वद्भूतं
पूर्वकालेति सः तस्याः पूर्वापरकालत्वात् राजदन्तादित्वात्पर
निपातः दृढं राघवं वज्र मन्येत स्नाघेत नैवेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

कृते इत्यादि । कोनो राघवं वज्र मन्येत स्नाघेत न को
ऽपीत्यर्थः किन्भूतं कानिष्ठिनेयस्य कनिष्ठायाश्चपत्यस्य भरतस्य
कृते निमित्तं ज्यैष्ठिनेयं ज्येष्ठायाश्चपत्यमपि विवासितं पित्रा परि
त्यक्तं राज्यादहिष्कृतं वसिर्जिह्वान्तस्य रूपं ततएव लग्नमुषित
प्रस्थं यः कश्चित् प्रथमं मुषितो निराकृतः पञ्चाक्षगोलज्जितो
दिगम्बरीकृतो वा भवति तत्तुल्यं पूर्वकालस्यापरकालेनेति
कर्णधारयार्थं परस्मै च स्वमते पूर्वकालसम्बन्धात् यस्मै मुषि
तः परकालसम्बन्धात् स एव स्रग्दत्येकार्यतास्येव अभिधानात्
पूर्वकालीनस्य परनिपातः राजदन्तादित्वादिति परः ज्येष्ठाक
निष्ठाभ्यामावन्तत्वात् वाङ्माद्यतोऽव्यावादेरिति कृतस्य ज्येष्ठस्य
कल्याणीशुभगेत्यादिना इनेयः लग्नेति ओलज्जोद्विधि ओदि
त्वात् सुल्पाद्येदिति कस्य नकारः मग्नवज्रस्य गतं केचित्तु
नस्तेर्नस्य निपातनात् तवर्गपञ्चम इत्याहुः ॥ ८४ ॥

राक्षसान् वटुयज्ञेषु पिण्डीशूरान्निरस्तवान् । यद्य
सौ कूपमाण्डूकि तवैतावति कः स्मयः ॥ ८५ ॥

राक्ष । अध्वरेष्विष्टिनामित्यस्योत्तरमाह यद्यसौ राक्षसान्
पिण्डीशूरान् पिण्ड्यामेव शूरान् भोजनेनैव शूरान् पात्रेषामि
तादयश्चेति सः वटुयज्ञेषु कुम्राह्वणयज्ञेषु निरस्तवाश्च निरस्त
तवान् हे कूपमाण्डूकि कूपे माण्डूकीव पूर्ववत्सः ढक्कमाण्डूकादि
ति चकारादण्वापत्ये एतावति स्वल्पे वस्तुनि तव कः स्मयः नैव
युज्यते मत्पराक्रमे तु युक्तः तच्चापि मम न युक्तं वक्तुमित्याह
॥ ८५ ॥

राक्षसानित्यादि । अध्वरेष्विष्टिनां पातेत्यस्योत्तरमिदं वट
वो ब्राह्मणास्तेषां यज्ञेषु यदि असौ रामः पिण्डीशूरान् पिण्ड्या
भोजनैव शूरान् कार्यान्तराक्षमान् राक्षसान् निरस्तवान्
तदा एतावति अल्पेऽपि कार्ये हे कूपमाण्डूकि तव कः स्मयो
गर्भः विस्मयोवा मण्डूकस्य भेकस्य स्त्र्यपत्यमिति शिवादित्यात् ण
कूपे माण्डूकी इव एतेनाल्पदृश्यत्वादप्ये वीरास्त्वया न दृष्टा
इति ते स्मयइति सूचितं कूपमाण्डूकीति पाठे आतेरतइतीप्
कूपमाण्डूकीत्यत्र पिण्डीशूरान् इत्यत्र च पात्रेषामितादिस्मात्
क्षेपे तत्पुरुषइति परः स्वमते अर्थवशात् क्षेपोगम्यते ॥ ८५ ॥

मत्पराक्रमसंचिप्रराज्यभोगपरिच्छदः । युक्तं ममै
व किं वक्तुं दरिद्राति यथा हरिः ॥ ८६ ॥

मत्प । राज्यभोगादयः परिक्रदोदहस्यश्चादि; समत्पराक्रमेण
संक्षिप्तोऽपहतोयस्य हरेरिन्द्रस्य सयथा दरिद्राति निरर्थको
भवति तन्ममैव किं वक्तुं युक्तमात्मगुणवादस्य लज्जाकरत्वात्
दरिद्रातेरादादिकत्वाच्छ्रपोलुक ॥ ८६ ॥

मदित्यादि । मत्पराक्रमेण संक्षिप्तोऽपहतो राज्यभोगपरि
क्रदोदहस्यश्चादिर्यस्य तादृशोहरिरिन्द्रोयथा यदि दरिद्राति
दुर्गतोभवति तदा किं ममैव वक्तुं युक्तं अपि तु नैवेत्यर्थः आत्मगु
णानुवादस्य लज्जाकरत्वात् दरिद्राच्चलुदुर्गत्या ॥ ८६ ॥

निर्लङ्कोविमदः स्वामी धनानां हतपुष्पकः । अध्या
स्तेऽन्तर्गिरं यस्मात् कस्तन्नावैति कारणं ॥ ८७ ॥

निर्लं । यस्मात् कारणात् धनानां स्वामी धनदः अन्तर्गिर
मध्यास्ते अध्यासितवान् गिरेः कैलासस्थान्तर्मध्ये विभक्त्यर्थेऽव्य
यीभावः गिरेश्च सेनकस्येति टच् अधिशीङ्स्थासामिति कर्मसंज्ञा
तेन तृतीयासप्तम्योर्व्वज्जलमित्यभावे न भवति नाव्ययीभावादि
त्यमेव भवति तत्कारणमम पराक्रमस्यां वा कोनावैति न जाना
ति कीदृशः निर्लङ्कः लङ्कातोनिष्क्रान्तः निरादयः क्रान्ताद्यर्थे
पञ्चम्येति सः एकविभक्तिचेत्युपसर्जनसंज्ञायां ब्रह्मत्वम् हत
पुष्पकः हतं आह्वित्वमुष्पकाख्यं विमानं यस्य अतएव विमदो
ऽपि तदर्थः लङ्का पुष्पकश्च धनदस्यासीत् तच्छित्त्वा अनेन गृही
तमिति ॥ ८७ ॥

निर्लङ्क इत्यादि । धनानां स्वामी कुवेरः यस्मात् कारणात्
अन्तर्गिरं गिरेः कौलाग्रस्थान्तर्मध्यमध्यासेऽधिवसति तत्कारणं
मत्पराक्रमरूपं कोजनोनावैति अपितु सर्व्वेव जानाति कीदृशः
कुवेरः निर्लङ्कः लङ्कायानिष्क्रान्तः पञ्चमीतत्पुरुषः संपूर्व्वमिति
निरः पूर्व्वनिपातः निर्गता लङ्का यस्येति वा विमदः विगतेमदो
दोषो यस्य हतपुष्पकः हतं पुष्पकं विमानं यस्य ईदृशोऽपि मत्प
राक्रमादेवेति भावः अन्तर्गिरमिति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः सप्त
मदोषोऽर्हमास्यायहायणीगिरेर्व्वेति पक्षे अः कर्मक्रियेत्यादिना
आधारस्य कर्मत्वं ॥ ८७ ॥

भिन्ननौक इव ध्यायन् मत्तोविभ्यद्यमः स्वयं । कृष्णि
मानं दधानेन मुखेनास्ते निरुद्यतिः ॥ ८८ ॥

भिन्न । स्वयं साक्षान्मत्तोविभ्यत् वस्यन् यमो वैलक्षण्यात् मुखेन
कृष्णिमानङ्गुष्णवर्णत्वं वर्णदृढादिभ्यः व्यस्येति चकारादिमनिष्
दधानेन धारयता इत्यभूते तृतीया निरुद्यतिः निरुद्यमः आस्ते
उत्पूर्वाद्यमेः स्त्रियाङ्ङिन् अनुनासिकलोपः कीदृशः ध्यायन् चिन्ता
यन् किममापद्यदहमनेन हतसर्व्वस्वइति भिन्ननौक इव विपन्न
पोतवणिगिव उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ ८८ ॥

भिन्नेत्यादि । यमः मत्तोविभ्यत् वस्यन् स्वयं ध्यायन् चिन्तयन्
निरुद्यतिर्निरुद्यम आस्ते स्वयमिति स्वयमेवात्मनोऽसामर्थ्यं जाना
ति न तन्व्येन बोधित इत्यर्थः कृष्णिमानं कृष्णत्वं दधानेन मुखेन

उपलक्षितः निष्पद्ये तृतीया गुणादिमन्भावे भिन्ना विदारिता
 शौर्यस्य तादृशोवणिकं यथा ध्यायति तथा ध्यायन् एकवचसा
 स्तेन नौघव्येन वज्रशीर्षो कुरुति परः स्वमते स्वार्थे पुंवत्स्म
 कपुंस्कुरुति ज्ञापकात् तस्यैरिति अस्यदः पञ्चम्यस्य सुभ
 दस्यदेस्त्वाहावित्यादिना सूदादेशः गणोक्तकार्यस्य वज्रस्य
 त्वादांटेरः काविति अनिवेधः जिभोलिभीत्यां शतः ज्ञादोरेदिः
 अदेरित्युक्तेर्न नृण निरुत्पूर्वात् यमः कौ वनतनाद्यनिर्मासिति
 मल्लेपः एतेन दिक्पतीनां जयादहमेव सुप्रसिद्धेन तु तथेत्युक्तं
 ॥ ८८ ॥

समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी । रत्न
 पारायणं नाम्ना लङ्केति मम मैथिलि ॥ ८९ ॥

एवं । स्वपौरुषस्य दर्शं स्त्रीकर्तुमाह समु । हे मैथिलि लङ्केति
 नाम्ना मम पुरी कीदृशी समुद्र एवोपत्यका आसन्नोचस्थाः सा स
 मुद्रोपत्यका समुद्रस्य पर्वतोपत्यकत्वात् समुद्रोपत्यकेति समा
 से साधुलक्ष भवति यतः संज्ञाधिकारात् पर्वतस्यासन्ने अधि
 रूढे उपाधिभ्यां त्यक्तप्रत्ययान्तयोरुपत्यकाधित्यकाश्चर्याः
 साधुलक्षमुक्तम् प्रतिषेधे त्यक्त उपसंख्यानमिति प्रत्ययस्यादितो
 कारो न भवति हैमी हेमविकारा प्राणिरजतादिभ्योऽञ् पर्वता
 धित्यका त्रिकूटपर्वतस्योपरि स्थिता रत्नपारायणं यत्र रत्ना
 त्वास्मैरमवसानमग्रन्ते बुध्यन्ते तन्परीचकाः सर्व्वरत्नस्थानमि
 त्यर्थः । दुर्गावस्थित्यानभिभवनीयतां रत्नोपचयात् समृद्ध
 ताङ्गयन् प्रलोभयति ॥ ८९ ॥

समुद्रइत्यादि । अगति सीताप्रलोभनं क्रियते ६ मैथिलि लङ्गे
ति नाम्ना स्थाता भम पुरी कीदृशी समुद्रोपत्यका समुद्रस्य उप
त्यका समीपे भूमिः पर्वतस्य त्रिकूटस्य अधित्यका उपरि स्थिता
अधुपार्था त्वचादित्यात् त्वचाद्यचिरेत्यादिना भवादित्यात् ऊ
र्द्धासन्नयोः ततः स्वार्ये कः स्त्रियामाप् कायनाशीरकइत्या
दिना क्षिपादित्यात् न इत्वं उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिर्हर्द्धमधि
त्यका इत्यमरकोषे अद्रेरित्युपलक्षणं समुद्रोपत्यका पर्वता
सन्नभूमिर्धस्यादिति केचित् एतेन दुर्गमत्वं सूचितं हैमो हेमो
विकारः विकारसंघेति णः मन्वर्ज्यादौ विकारणवर्ज्यात्
मलोपनिषेधाभावात् न्वोर्लोपौताविति नस्य लोपः रत्नानां पार
मवसानं अयस्ते बुध्यन्ते तत्परीक्षकाश्चेति रत्नपारायणं घञल
नटोघे इति आधारे अनट् स्वभावादजहल्लिङ्गता सर्वरत्न
स्थानमित्यर्थः यदाह हलायुधः साकल्यवचनं प्राज्ञैः पारायण
मुदाहृतमिति ॥ ८८ ॥

आवासे सिक्तसंमृष्टे गन्धैस्त्वं लिप्तवासिता । अर्घि
तोरुसुगन्धिसक् तस्यां वस मया सह ॥ ८० ॥

आवासे । तस्यां पुण्यां आवासे गृहे आवश्यकस्मिन्निति अधि
करणे घञ् मया सह त्वं वस प्रार्थनायां लोट् सिक्तसंमृष्टे पूर्व
विज्ञे पश्चात्संमृष्टे गन्धैर्लिप्तवासिता सती पूर्वं लिप्ता चन्दनादि
भिर्गन्धैः पश्चादासिता धूपिता संमृष्टादिभिः पूर्वकालेत्यादिना

सः अर्पिता न्यस्ता उर्वी महती सुगन्धिसक् सुरभिमाला यस्या
सा त्वं किमिति तया सह वसामीति चेदाह ॥ ८० ॥

आवासद्वयादि । तस्यां पुर्व्या आवासे गृहे मया सह त्वं वस
प्रार्थनायां गी पूर्वसिक्ते पश्चात् संसृष्टे शोधिते सिक्तसंसृष्टे गन्धै
श्चन्दनादिभिर्लिप्तवासिता पूर्वलिप्ता पश्चादासिता धूपैः उभ
यत्र पूर्वपरकालसम्बन्धादेकार्थत्वेन कर्मधारयः गन्धयतीति
गन्धश्चन्दनादिः वासिता करिणी गार्ह्यैर्वासितं सुरभीकृते । ज्ञा
तमात्रे खगारावे वासितं वस्त्रवेष्टित इति विश्वः अर्पिता न्यस्ता
उर्वी महती सुगन्धिः सुरभिः सक् माला यस्या तादृशी च
सती सत्सुरभिपूतेरित्यादिना गन्धादिप्रत्ययः ॥ ८० ॥

सङ्गच्छ पौलि स्त्रैणं मां युवानं तरुणी शुभे । राघ
वः प्रोष्यपापीयान् जहीहि तमकिञ्चनं ॥ ८१ ॥

सङ्ग । हे पौलि पुमांसमर्हति तद्धिताय वा अर्हार्थे हितार्थे
वा स्त्रीपुंसाभ्यामञ्ज्ञौ स्त्रीप्रत्यये नञञ्जीकृत्करणतलुनाना
मुपसंख्यानमिति मां युवानन्तरणं सङ्गच्छ अङ्गीकुरु गमेः प्रार्थ
नायां लोट् दृषुगमीत्यादिना क्तत्वं समोग्दृक्तेत्यादिना तङ्
न भवति सकर्मकत्वात् विशेषतः स्त्रैणं स्त्रियै हितमर्हन्तं वा पूर्व
वर्तित्ययः तरुणी युवती सती शुभे कल्याणि शोभत इति द्रुपध
लक्षणः कः ममापि तादृशोभर्त्तास्तीति चेदाह राघवः प्रोष्यपा
पीयानिति पापशब्दादिभ्यतोर्लुगिति ईयसुन् लुक् मतुपः प्रोष्य
पापीयानिति मपूरव्यंसकादित्वात्सः देशान्तरं यात्वा पापव

त्तरः अतएतमकिञ्चनन्दरिद्रं न विद्यते किञ्चन यस्येति सर्वं
नामाव्ययसंज्ञाया उपसर्जनप्रतिषेध इति वचनाच्चाव्ययसंज्ञा तेन
न विभक्तिलोपः जहोहि त्यज ईत्वस्य जहातेत्येति वा वचनादि
कल्पः ॥ ८९ ॥

सङ्गत्यादि ॥ हे पैंस्ति हे पुरुषयोग्ये पुरुषहिते वा हे शुभं
कल्याणि तरुणी त्वं स्त्रैणं स्त्रीयोग्यं स्त्रीहितं वा पुवानं मां सङ्गच्छ
अङ्गीकुरु विधिनिमन्त्रणेत्यादिना प्रार्थनायां गो सदृशयोराव
योर्योगउचित इति भावः स्त्रीपुंसाभ्यां विकारसंघेत्यादिना णः
नन्पुंस्त्रियोः तरुणशब्दान्नदादित्वादीप् शोभते इति शुभा इजु
ङ्त्वात् कृष्टज्ञाप्रीजुङ् इति कः ममापि ईदृशोभतेति चेत्
आह राघवः प्रोष्यपापीयान् देशान्तरं गत्वा पापवत्तरः पापवत्
शब्दात् गुणादेष्टेयस्य इति ईयसुः लुङ्गददिनामिति वतीर्लुक्
जोमंश्चडिदिति डित्वात् टेलोपः मयूरव्यंसकादित्वादत्र समास
इति परः स्वमते गमकत्वात् असमासत्वेऽपि न चतिः तमकिञ्चनं
दरिद्रं जहोहि त्यज किञ्चनेत्यव्ययेनापि समासे मयूरव्यंसकादि
त्वेन निपातनात् वाच्यलिङ्गतेति परः नञ् तत्पुरुषादर्शनादि
त्वाददित्यन्ये न विद्यते किञ्चनमस्येति वज्रव्रीहौ नाव्ययकार्यं
मिति केचित् स्वमते द्रविणे किञ्चनं क्लीब इति कोषादनव्ययेन कि
ञ्चनशब्देन समासः वस्तुतोऽप्येवमकिञ्चनशब्देनिर्धनवाची वाच्य
लिङ्गः तथाच कोषः निःस्वाकिञ्चनदुर्विधा इति आद्योरित्यादि
ना हाक इत्वं ॥ ८९ ॥

अश्रीत पिवतीयन्ती प्रसिता स्मरकर्मणि । वशेकृत्य
दशग्रीवं मोदस्व वरमन्दिरे ॥ ८२ ॥

अश्री । अश्रीत पिवतेति मयूरव्यंसकादित्वात् ; तत्र स्थाख्यात
माख्यातेन क्रियासातत्य इति पठ्यते सततमश्रीतपिवतेत्येवभृत्य
जनानादेष्टुमिच्छतीति सुपश्चात्पन्नः क्यच् अश्रीतपिवतीयन्ती प्रसि
तास्मरकर्मणि आधिक्येन प्रवृत्ता कामव्यापारे प्रसितोत्सुका
भ्यान्तृतीयाचेति चकारात्सप्तमी वशेकृत्यानुवर्त्तिनन्दशग्रीवकृ
त्वा साक्षात्प्रभृतित्वाद्गतिसंज्ञा मोदस्व हर्षञ्जनय वरमन्दिरे
श्रेष्ठगृहे स्थिता ॥ ८२ ॥

अश्रीत्यादि । दशग्रीवं वशेकृत्य आश्रयस्तीकृत्य वरमन्दिरे श्रेष्ठ
गृहे त्वं मोदस्व हर्षं जनय वशेदति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकोऽव्ययः
हस्तेपाणावित्यादिना साक्षादादित्वात् समासः कीदृशी अश्रीत
पिवतेति भृत्यजनानादेष्टुमिच्छन्ती अश्रीतपिवतेति सततं नियोगो
यस्यां क्रियायां सा अश्रीतपिवता दैक्यं सोऽन्वय इति समासः
तत्र हि सामान्यत्वात् पदमात्रस्यैव ग्रहणं तेन क्वचित् स्याद्य
न्तस्य क्वचित्प्रादन्तस्य क्वचिदुभयस्य चैक्यमिति लभ्यं त्याद्यन्त
स्थान्यप्रत्ययान्तत्वाभावेऽपि समासे अन्यपदार्थत्वात्किञ्चलं तेनात्र
क्रियायाविशेषणार्थत्वात् स्त्रियामतश्चाप्तेर्लुक्त्वेत्येव स्यादि
क्तेरेव ग्रहणमभिधानात् तेन त्यादिक्तेर्न लुक् निपातनाद्रूप
सिद्धिरिति परे अश्रीतपिवतामिच्छतीति क्यः स्मरकर्मणि काम
चेष्टायां प्रसिता तत्परा प्रसितोत्सुकाभ्यांतात्पर्ये द्वतीया

सप्तस्यचित्ति परः सप्तते विषयविवक्षा विजयन्त्यके कः ॥ ८२ ॥

मास्य भूयाहिणी भीरु गन्तुमुत्साहिनी भव । उद्गा
सिनी च भूत्वा मे वचःसम्पद्दिनी भव ॥ ८३ ॥

मास्य । हे भीरु मास्य भूयाहिणी प्रतिकूला माभूः न यास्या
मीत्यमुमर्थङ्गहामीति कृत्वा स्तोत्तरेलङ्चेति चकारात् श्रुद्
गन्तुमुत्साहिनी उद्युक्ता भव शकधृषत्यादिना तमुन् उत्साहि
नीति सहोपपदत्वात् ततश्चालङ्कृतशरीरत्वादुद्गासिनी शोभमा
ना भूत्वा नोऽस्माकं वचःसम्पद्दिनी स्तनाभ्यामुरखलस्य पीडिका
भव यद्येतादौद्गाससम्पद्दिनाङ्गहादिषु पठितत्वात् कर्त्तरि
णिनिः चक्षेभ्योङीप् ॥ ८३ ॥

मास्यत्यादि । हे भीरु याहिणी प्रतिकूलार्थयाहिणी त्वं मास्य
भूः न भव गन्तुमुत्साहिनी उद्युक्ता भव उद्गासिनी गलालङ्कारा
दिभिः शोभमाना भूत्वा नोऽस्माकं वचःसम्पद्दिनी स्तनाभ्यामुर
खलस्य पीडिका भव सर्व्वेव यहादित्वाणि चकारः समुच्चय
अस्मदएकत्वे वज्रत्वमभिधानात् गौरवव्यञ्जकं ॥ ८३ ॥

तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिहीर्षुर्भीमविग्रहः । बाहू
पपीडमास्त्रिष्व जगाहे द्यां निशाचरः ॥ ८४ ॥

ताभ्या । अदैवमभिधीयमाना न प्रतिपन्ना तदा ताभ्यातिकू
लिकीभ्यातिकूलवर्त्तिनीं मत्वा जाला भोजःसहाभया वर्त्तत

इत्यभिहित्य प्रतिकूलवर्त्ततइत्यस्मिन्नर्थे तत्प्रत्यनुपूर्वैत्यादिना
 ठक् जिहीर्षुः हर्त्तुमिहुः भीमविग्रहः भीषणशरीरः दृष्टराक्षस
 शरीररूपः सुखेन ह्रियतइति बाह्वपपीडमास्त्रिथ्य बाहुभिरु
 पपीड्य सप्तम्याश्चोपपीडइति चकारात् तृतीयान्तउपपदे णमुल्
 जगाहे रथेनेत्यत्य द्यामाकाशनिशान्नरोगाहते स्म दिवशब्दस
 मानार्थोद्योशब्दश्रौणादिकः गमेर्द्धादत्य च द्युतेश्चेति वचनात् श्रौ
 ताऽम्शसोरित्यात्वं कालापैस्तु दिवशब्दादेव व्युत्पादयितुं सूत्र
 मवधीयते वाग्येति दिव अमि विकल्पेनाकारादेशइति ॥ ८४ ॥

तामित्यादि । उक्तवाक्यानङ्गीकारात् तां सीतां प्रातिकूलि
 कीं प्रतिकूलवर्त्तिनीं मत्वा जिहीर्षुर्हर्त्तुमिच्छुर्निशाचरोरावणो
 भीमविग्रहोभयङ्करमूर्त्तिः सन् बाह्वपपीडं बाहुभिरुपपीड्य
 आस्त्रिथ्य तां गृहीत्वा द्यामाकाशं जगाहे गाह्वङ्गविलोडे गतवा
 नित्यर्थः तृतीयान्तादुपपीडोणमिति परः स्वमते बाहुभ्यामुप
 पीडः पीडनं यत्रेत्याश्लेषक्रियाविशेषणं उपपीडोघञन्तः द्यामिति
 द्योशब्दस्य दिवशब्दस्य वा अमि रूपं प्रतिकूलं यथा स्यात्तथा
 वर्त्ततइति क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वात् ढधेकादिति णिकः ॥ ८४ ॥

चक्षन्तीं तां समादाय यातोरात्रिच्चरालयं । तूष्णीं
 भूय भयादासाञ्चक्रिरे मृगपक्षिणः ॥ ८५ ॥

चक्ष । चक्षन्तीं च तां तद्रूपदर्शनात् समादाय गृहीत्वा
 यातो गच्छतोरावणात् यातेः शतरि पञ्चम्यां रूपम् किम्यातो

रात्रिश्चरास्यं लङ्कां रात्रौ चरतीति चरेष्टः रात्रेः कृतिविभा
वेति मुम् तस्माद्भावणायत् भयन्ततोभयात् तूष्णींभूय तूष्णीमि
भुवदिति क्वाचेति समासे स्थवादेशः आसाञ्चकिरे आसिताः दया
यासस्येत्याम् मृगपक्षिणः मृगास्य पक्षिणस्य समानजातीयानामि
ति वचनादेकवङ्गावोऽत्र न भवति ॥ ८५ ॥

चस्यन्तीमित्यादि । चस्यन्तीं विभ्यतीं तां सीतां समादाय
गृहीत्वा रात्रिश्चरस्यालयं लङ्कां यातो गच्छतोरावणाङ्गयात्
मृगास्य पक्षिणस्य तूष्णींभूय मौनिनेभूत्वा आसाञ्चकिरे स्मित
वन्तः आसङ् उपवेशे किञ्चादीत्याम् भस्कुत्वाः यातदिति शचनं
रात्रौ चरतीति पचादित्वाद् रात्रेर्मन्वाकृति तूष्णीमित्यव्ययं
मौनार्थे वक्तंते व्यस्यग्यनुकारदित्यादिना ऊर्थादित्वात् समासे
क्लोयप् ॥ ८५ ॥

उच्चैरारस्यमानां तां कृपणां रामलक्ष्मणौ । जटा
युः प्राप पक्षीन्द्रः परुषं रावणं वदन् ॥ ८६ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

उच्चैः । तां सीताञ्जटायुः पक्षीन्द्रः रावणम्परुषन्निष्ठरं वदन्
प्राप प्राप्तवान् कीदृशीं उच्चैरारस्यमानां हा राम हा लक्ष्मणेति
शब्दौ द्वौ उच्चैर्महता ध्वनिना पुनः पुनारसन्तीमित्यर्थः रसेः
शब्दकर्षकत्वात् क्रियासमभिहारेयङ् कृपणान्दीनाम् इति
प्रकीर्णकाण्डः प्रथमः समाप्तः ॥ ८६ ॥

उच्चैरित्यादि । उच्चैर्यथा स्यात्तथा रामलक्ष्मणौ रारस्यमानां

हा राम हा लक्षण इति पुनः पुनराहुयमानां कृपणां दीनां
 भीतां जटायुः पक्षिराजः प्राप रावणं पुरुषं निष्ठुरं वदन् वदिर्दि
 कर्षकः रसशब्दे मूषसूत्रेत्यादिना यद् । इति गौराङ्गमल्लीक
 पुत्रोभरतमल्लिकः । प्रकीर्णकाण्डव्याख्यानं मुग्धबोधमतेऽकरोत्
 ॥ ८६ ॥

अतः परं टाधिकारः ॥

दिषन् वनेचरौग्राणां त्वमादायचरोवने । अग्रेस
 रोजघन्यानां माभूः पूर्वसरोमम ॥ ८७ ॥

इतः परमधिकारकाण्डमुच्यते यत्र प्राधान्येनैकैकमधिकृत्य
 लक्षणमदक्षितम् तदधिकारकाण्डम् शेषलक्षणेषु प्रकीर्णकमेव
 द्रष्टव्यम् एवञ्च कृत्वा अन्तरान्तरा तत्सूचनार्थमप्रकीर्णकश्लोका
 भिधानमत्र च काण्डे निर्दिष्टसंज्ञकाश्चत्वारः परिबेदाः तत्र
 प्रथमे आद्यं टप्रत्ययमधिकृत्योच्यते सर्गार्थस्य विवक्षितस्यापरि
 समाप्तत्वात् तमेवाभिसंन्यायाद् । दिषन्नित्यादि । एवञ्च कृत्वा
 मिश्रकउच्यते द्वयोरप्यत्र प्राधान्येन विवक्षितत्वात् पुरुषं वदन्
 कीदृशं हि दिषन्माभूः पूर्वसरोममेति ममायतोभूत्वा मागा
 इत्यर्थः पूर्वसरोतीति पूर्वकर्त्तरीति टः यतस्त्वमग्रेसरोजघ
 न्यानामग्रेसरतीति पुरोधतइत्यादिना टः जघन्यइति शाखादि
 भेदादतीवार्थे यः पापानामथमस्त्वम् कुतः आदायचरोवने
 आदाय चरतीति भिक्षासिनेत्यदिना वने चरन्तीति वनेचराः

अधिकरणे चरेष्टः तेषामग्राः प्रधानाश्चपथः तानादायचरसि
भक्षयसि कर्मणि षष्ठी ॥ ८७ ॥

इतः प्रभृत्यधिकारकाण्डमुच्यते एकैकं विषयमाश्रित्य लक्षण
प्रदर्शनं यत्र तदधिकारकाण्डं तत्रापि लक्षणान्तरसम्बन्धात् प्र
कीर्णतास्तीति सूचनार्थं मध्ये मध्ये प्रकीर्णश्लोकाभिधानं विवक्षित
स्य सर्गार्थस्यापरिसमाप्तत्वात् सर्गमध्ये काण्डान्तरारम्भेन दो
षाय एवञ्चायं सर्गोमिश्रकउच्यते द्वयोरप्यत्र प्राधान्येन विव
क्षितत्वात् । अथ टाधिकारः । द्विषन्नित्यादि । पक्षं वदन्नि
ति यदुक्तं तत्किमित्याह हे वनेचराय्याणां मुनीनां द्विषन्
शत्रो त्वं मम पूर्व्वसरोऽययायी माभूः यतस्त्वं जघन्यानां नी
चानां अयेसरः प्रथमः वने आदाय गृहीत्वा अर्थात् सीता
चरसि गच्छसीति आदायचरः द्विषन्निति द्विषः शत्रौ शब्द
रिति परः स्त्रमते द्विषच्छब्दः शत्रुवाचित्वे रूढएवविदेषार्थे
तु कीपमवदिति शत्रुः उभयथा सम्बन्धे षष्ठी वने चरतीति पचा
दित्वादनभिधानात् सप्तम्यलुक् अयेभवोऽय्यः श्रेष्ठउच्यते रेफा
न्तपाठेऽयंशब्दएव श्रेष्ठार्थः तथाच । अयमालम्बने प्राप्ते परि
माणे पलस्य च । प्रान्ते समन्तादधिके प्रधाने प्रथमार्धयोरिति
विश्वः । दामागैहागित्यादौ यन्वर्जनात् न दाञ्जहलं चरेः पूर्व्व
वदन् गमकत्वात् दत्तार्थाः सिद्धसंघैरितिवत् क्रियायाः कार
कापेक्षायामपि यवन्तेन समासः अविवक्षितकर्मत्वात् सापेक्षता
भावेन वा समासः असमासेऽपि न क्षतिः मयूरव्यंसकादित्वात्
सापेक्षत्वेऽपि समासइति परः अये इत्येकवचनान्तमन्वयं सूक्तु

ट इति टः वचनं पञ्चाङ्गागः तत्तुल्योऽवयवः विकारसंघेत्यादि
ना तुल्यार्थे णः ॥ ८७ ।

यशस्करसमाचारं ख्यातं भुवि दयाकरं । पितुर्व्या
क्यकरं रामं धिक्त्वा दुन्वन्तमचपं ॥ ८८ ॥

यश । रामदुन्वन्तमुपतापयन्तमचपमिर्लज्जाम्भिकं त्वां गर्ही
दुदुउपतापे इत्यस्य सौवादिकस्य शतरि ङश्रुवोः सार्वधातुक
इति यणादेशे रूपम् कीदृशं रामं यशस्करसमाचारं समा
चरणं समाचारः चरितं भावे घञ् यशस्करोतीति यशस्करः
कृजोहेलित्यादिना टः विसर्जनीयस्य सः यशस्करणहेतुभूतः
समाचारो यस्य ख्यातभुवि प्रसिद्धन्दयाकरङ्गरुणाकरणशीलं
ताद्रील्ये टः पितुर्वाक्यकरमितुर्वचनानुष्ठाने अनुकूलं आनुलो
म्ये टः ॥ ८८ ॥

यशस्केत्यादि । रामं दुन्वन्तं उपतापयन्तं अचपं परस्त्री
हरणेन निर्लज्जं त्वां धिक् धिक्समयेत्यादिना दी दुदुउपता
पे स्वादित्वात् शतरि नुःश्रुवोरिति वः रामं कीदृशं यशस्करः
समाचारो यस्य तं यशःकरोतीति सूकुष्टइति टः अचठात्ष
णिति सूचात् ढादित्यनुवर्त्तते सेतुकखेति वेः सः कृजोहेत्वादा
वर्थे टइति परः स्वभते यशस्करी विद्येति निर्दिशता विद्याया
यशस्करणे हेतुत्वात् हेत्वाद्यर्थः सूचितः अन्यथा विद्येति यद्
णस्य वैयर्थ्यं स्यात् हेत्वाद्यर्थानुक्तावपि न चतिः सम्यगाचरणं

अमाचारस्यैवा घञ्ऽलनटोऽपि इति घञ् भुवि स्थातं दद्याक
रणशीलं पूर्ववद्दः परमते ताच्छीत्यर्थेऽपि पितुर्वाक्यानुष्ठाने
ऽनुकूलं पूर्ववद्दः परमते ऽनुकूलार्थेऽपि वाक्यशब्देनात्र तदभि
धेयमुच्यते ॥ ८८ ॥

अहमन्तकरोनूनं ध्वान्तस्येव दिवाकरः । तव
राक्षस रामस्य नेयः कर्मकरोपमः ॥ ८९ ॥

अहम् । हे राक्षस अहन्तव नूनमवश्यमन्तकरः विनाशयिता
कीदृशः रामस्य नेयोवश्यः अचोयत् कर्मकरोपमः भृतकतुल्यः
कर्मणि भृताविति टः ध्वान्तस्येव दिवाकरः यथान्वकारस्या
न्तकरोदिवाकरः सूर्यः तथा अन्तकरदिवाकरौ दिवाविभेति
टप्रत्ययान्तौ एवमुक्त्वा खण्डपातेति सम्बन्धः ॥ ८९ ॥

अहमित्यादि । हे राक्षस नूनं निश्चितं अहं तव अन्तकरः
नाशयिता अन्तं करोतीति टः यथा दिवाकरः सूर्योऽध्वान्तस्य
अन्वकारस्य अन्तकरः दिवाशब्देऽयमाधाररूपदिनवचने
ऽव्ययः तेन दिवा दिवसे प्राणिनस्यैवायुक्तान् करोतीति निशादि
त्वाद् इति परः स्वमते दिवाशब्देऽयमव्ययः सप्तम्यन्तत्वं प्रायिकं
तेन दिवा दिनं करोतीति पूर्ववद्दः वाञ्छत्यादा दिवा दिवसे
करोरग्निर्धस्य इति केचित् ध्वान्तमिति ध्वनेस्तमसि के च्युञ्चवाड
इत्यादिना निपातः अहं कीदृशः रामस्य नेयः वश्यः वश्यः प्रणे
योनिभृतदत्तमरः कर्मकरोपमः भृतकतुल्यः कर्मं करोतीति
टः कर्मशब्दाद्भूतो टइति परः ॥ ८९ ॥

सतामरुष्करं पक्षी वैरकारं नराशिनं । हन्तुं कञ्च
हकारोऽसौ शब्दकारः पपात खं ॥ १०० ॥

इति टाधिकारः ॥

सता । एवमुक्त्वा असौ जटायुः पक्षी खमाकाशमपात पतितः
किमर्थं नराशनं राक्षसं हन्तुं हनिष्यामीति कीदृशं राक्षसं सता
मरुष्करं धर्मे स्थितानाम्पीडाकरम् अरुःशब्दः पीडोपलक्षण
परः दिवाविभेति टः वैरकारं वैरकरणशीलं कलहकारः पक्षी
कलहयितुमनुकूलः अनयोर्नशब्दस्योक्तिरिति प्रतिषिद्धेऽप्येव भव
ति कर्मस्थानः प्राप्तिरस्तीति टाधिकारउदाहृतः कियत्खमपात
धावति दूरे शब्दपातसावत्वमिति टाधिकारः समाप्तः ॥ १०० ॥

सतामित्यादि । एवमुक्त्वा असौ पक्षी जटायुर्नराशिनं रा
क्षसं हन्तुं खमाकाशं पपात जगाम कीदृशं राक्षसं सतां साधूनां
अरुष्करं व्रणकरं पीडाकरमित्यर्थः पूर्ववद्दृष्टं निष्पतन्त्य इति
वत् षत्वं वैरं विरोधं करोतीति वैरकारस्य ङात्पणित्यस्य कुम्भ
कारइत्युदाहरणेन कुम्भादेः ङजः षण् अन्यस्मात्सृकुष्टइत्यस्य
विषयइति सूचितं तेनात्र कुम्भादित्वात् षण् पक्षी कीदृशः कलह
कारः कलहं करोतीति पूर्ववत् षण् एवं शब्दकारः शब्दपात
मिति पाठे शब्दस्य पातोयत्वेति खविशेषणं यावद्दूरं शब्दगमनं
तावद्दूरमित्यर्थः शब्दस्येव पातोयत्वेति पतनक्रियाविशेषणं
वा एतेन यथा शब्दस्य शीघ्रगमनं तथास्येति ध्वनितं इति । टाधि
कारः ॥ १०० ॥

अतः परं प्रकीर्णकाः ॥

धुन्वन् सर्वपथीनं खे वितानं पक्षयोरसौ । मांस
शोणितसन्दर्शं तुण्डघातमयुध्यत ॥१०१॥

इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह । धुन्वन्नित्यादि । असौ पक्षी अयुध्यत
युध्यते स्म युधेर्देवादिकस्य लङि रूपम् तुण्डघातमिति क्रियाविशेषे
षणम् तुण्डेन चञ्चाघातोहननं यस्मिन् युद्ध इति करणे हन
इति न एमुल् कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगात् अहिंसार्थत्वाच्च
तदारभ्यस्य यथा पादघातभूमिं हन्तीति हिंसार्थानाञ्च समान
कर्मकाणामित्यनेनापि न भवति समानकर्मकताभावात् अकर्म
कलाद्युधेः तेन भावे घञ् धुन्वन् कम्पयन् खे आकाशे पक्षयोर्वितानं
नं सर्वपथीनं सर्वः पन्था इति पूर्वकालेत्यादिना सः श्वक्पूरिति
समासान्तोऽकारः सर्वपथान् व्याप्नोतीति तत्सर्वादेरित्यादिना
खः मांसशोणितसन्दर्शद्वात्स्व्येन मांसं शोणितञ्च दृष्ट्वा कर्मणि
दृशिविदोः साकल्य इति एमुल् अमैवाव्ययेनेति सः ॥१०१॥

अथ प्रकीर्णकाः । धुन्वन्नित्यादि । असौ जटायुः खे आकाशे
पक्षयोर्वितानं विस्तारं धुन्वन् कम्पयन् मांसशोणितसन्दर्शं यथा
स्यात् तुण्डघातं यथा स्यात् तथा अयुध्यत युधौङ्युद्धे मांसरक्त
योरर्थद्रावणस्य सम्यग्दर्शोद्दर्शनं यत्र तुण्डस्याघातो यत्र चेति
युद्धक्रियाविशेषणं दर्शघातौ घञन्तौ परे तु साकल्येन मांसं शो
णितञ्च दृष्ट्वा रावणस्येत्यर्थात् दृशेणम्साकल्ये एवं तुण्डेन हत्वा
तुण्डघातं तृतीयान्तादासन्तौ णम् तुण्डघातेन युद्धसम्भवादा

सत्तिरत्र गम्यत इत्याहुः वितानं कीदृशं सर्वस्यासौ पन्थायेति
सर्वपथः पथ्यप्युरःसे इति अः सर्वपथं व्याप्नोतीति ठधेकादिति
ईनः ॥ १०१ ॥

न विभाय न जिह्वाय न चक्षुः न विव्यथे । आप्ना
नोविध्यमानोऽपि रणान्निवृत्ते न च ॥ १०२ ॥

नवि । आप्नानः पक्षी प्रहरन् आह्वयमहनइति तद्ध न
विभाय न भीतः तस्माच्च जिह्वाय न लज्जितः सम्यङ्मया न हत
इति न चक्षुः न क्षान्तः न विव्यथे व्यथोलिटीति सन्निधारणम्
जितश्रमत्वात् विध्यमानोवा वाशब्दस्यार्थे परेण हन्यमानस्य न
विव्यथे न पीडा भेजे सत्ताधिकत्वात् रणाच्च न निवृत्ते न निवृ
त्तः अभ्योत्साहत्वात् ॥ १०२ ॥

नवीत्यादि । असौ पक्षी आप्नानः प्रहरन् न विभाय न भीतः
मया ताडितोऽपि न मृतइति न जिह्वाय न लज्जते स न चक्षुः
म नासमर्थोवभूव न विव्यथे न पीडितो भवति स विध्यमानः
परेण ताड्यमानोऽपि रणात् न निवृत्ते न निवृत्तः अभ्योत्सा
हत्वात् सर्वत्र ठी व्यथेस्तु व्यथयहेति जिः आप्नानइति आत्मा
प्लुटादटाचाहनयमइति मं किम्वा आप्नानः शत्रुहिंसनशक्तः
शक्तिवयस्ताच्छीले इति ज्ञानः ॥ १०२ ॥

पिशाचमुखधौरेयं सच्छत्रकवचं रथं । युधि कद्र
यवल्लीमं वभञ्ज ध्वजशालिनं ॥ १०३ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

पिशा । युधि सङ्ग्रामे पक्षी रथं वभञ्ज भगवान् तस्य पुष्पका
दन्यत्नात् तथाहि कद्रथवत् कुक्षितरथमिव रथवदयोऽयेति
कदादेशः धुरं वहन्ति धौरेयाश्रयाः धुरोयकृमौ पिशाच
स्येव मुखं येषाम्ने धौरेयायत्र रथे तन्पिशाचमुखधौरेयं सञ्ज्ञी
भनं शस्त्रकवचञ्च यस्मिन् तन्भीमभयानकनाया धुर्यत्वात् ध्वज
शालिनं ध्वजवन्तं शालिन्कृद्ः किन्प्रत्ययान्तस्तदन्तमाह अन्य
स्वाह ध्वजेन शालितुं स्थापयितुं शीलमस्येति णिनिः अनेकार्थ
त्वाद्भातूनामिति । एते प्रकीर्णकाः ॥ १०३ ॥

पिशाचेत्यादि । जटायुः युधि संग्रामे रावणस्य रथं वभञ्ज
कद्रथवत् कुक्षितरथमिव कत्कचत्रिरथवददति कुशब्दस्य क
दादेशः कीदृशः पिशाचस्येव मुखं येषां तेऽश्वाधौरेयायत्र
धुरं वहतीत्यर्थे कथेकादिति ण्येयः सैत् शोभनं विद्यमानं वा
कृचं कवचं वा यस्मिन् कृचकवचाभ्यां सह रथं वमञ्जेत्यर्थोवा
भीमं भयानकं ध्वजशालिनं ध्वजयुक्तं शालिन्कृद्स्तदन्तायां
अस्यर्थे शालिन् प्रत्ययदति वृद्धाः ध्वजेन शसते शोभते गहादि
त्वालिन् धातूनामनेकार्थत्वात् शालिरत्र दीप्यर्थदति केचित्
ध्वजेन शाडयितुं शीलं यस्येति डलयोरैक्यमिति स्मरणात् शाडु
स्वाधायामित्यस्य रूपमित्यपरे शलङ्कस्वाधदत्यस्मात् ङशालु
कथनेदत्यस्मादा जैर्षिक्यमिति केचित् । इति प्रकीर्णकाः ॥ १०३ ॥

अतः परं आमधिकारः ।

संचासयाश्चकारारिं सुरान् पिप्राय पश्यतः । संत्या
जयाश्चकाराय सीतां विंशतिवाङ्मना ॥ १०४ ॥

इतः प्रभृत्याममधिकृत्याह सन्ता । अथैतस्मिन् युद्धप्रस्तावे स
पक्षी सीतां विंशतिवाङ्मना रावणेन त्याजयाश्चकार त्याजि
तवान् गत्यादिषु त्यजेरसङ्गहात् ततोयैव भवति कस्मात्त्या
जितवानित्याह सन्तासयाश्चकारारिं यस्मादरिं रावणन्तासि
तवान् अकर्म्मकत्वात् चासेर्यन्तावस्थायामरेः कर्म्मत्वम् आभ्यां
हेतुमण्यन्ताभ्याम् कास्यत्ययादित्यादिना आम् आमोऽमित्वम्
व्यदन्तत्वात् आमइति लोर्लुक् अयामन्तेत्यादिना अयादेशः
आमकारान्तस्य द्वात्संज्ञायाऽप्रातिपदिकत्वे प्रथमैकवचनम् तस्या
यादिति लुक् सुरादिषु आमआमिति पठितत्वादव्ययत्वम्
मन्तस्थानभिव्यक्तपदार्थत्वात् कृञ्चानुप्रयुज्यतइत्यादिना लिट्
परस्य कृजोऽनुप्रयोगः कर्त्तृभिप्रायाभावाभावेऽनुप्रयोगे तङ् न
भवति सुरांश्च पश्यतो युद्धञ्छटाद्युः पिप्राय प्रीणितवान् शत्रु
चासनं सीतात्याजनश्च देवानां प्रीतिः कारणम् ॥ १०४ ॥

अथामधिकारः । संचेत्यादि स पक्षी अरिं रावणं सम्यक् चास
याश्चकार अतएव पश्यतो युद्धमवलोकयतः सुरान् देवान्
पिप्राय प्रीणितवान् अथ चासानन्तरं विंशतिवाङ्मना रावणेन
सीतां संत्याजयाश्चकार त्यजेर्धोऽजौजेरित्यस्य विषयाभावात्
प्रयोज्यकर्त्तरि तृतीया चसेरकर्म्मकत्वात् प्रयोज्यकर्त्तुः कर्म्मत्वं
उभयत्र प्रत्ययान्तत्वात् विजादीत्याम् भस्क्रुत्वामइति कृजो

ऽनुप्रयोगः कौर्मुदित्यनुस्वारः अपेक्षमनोरिति ज्ञः अत्र विरा
मस्वीकारात् अनुस्वारस्य वर्गान्तोवा भवतीति काष्ठापाः पिप्रा
येति अनिकाचधातोराम् नत्वेकाचदत्युपन्यस्तं विंशतिवाङ्म
इति साभिप्रायपदेन रावणस्य चासाधिक्यं जटाधोर्वीर्याधिक्य
ञ्च सूचितं ॥ १०४ ॥

असीतो रावणः कासाञ्चक्रे शस्त्रैर्निराकुलः । भूय
स्तं वेभिदाञ्चक्रे नखतुण्डायुधः खगः ॥ १०५ ॥

असी । असीतः परित्यक्तसीतोरावणः आकाशस्यः कासाञ्चक्रे
कुक्षितमभिहितवान् एष्टेहीति विहगाधिपेति कासञ्चक्रे कुक्षा
यामित्यनुदात्तेत्कासित्यादिना आम् शस्त्रैः इत्यभूते तृतीया
निराकुलः पूर्वस्वाङ्गभिः सीताग्रहणे व्याकुलत्वात् भूयः पुनरपि
खगः पक्षी उपकरणे अन्येष्वपि दृश्यत इति वचनात् गमेर्ङः तन्नि
शाचरं वेभिदाञ्चक्रे अत्यर्थमिन्नवान् वेभिद्यतेर्यङ्गनादाम् नख
तुण्डान्येवायुधानि यस्य ॥ १०५ ॥

असीत्यादि । असीतस्य कसीतोरावणः आकुलः सन् शस्त्रैः
कासाञ्चक्रे षुष्णभे कासञ्चकुशब्दे धातुनामनेकार्थत्वात् अत्र
दीप्त्यर्थः दीप्त्यर्थोऽपि दन्थान्तकासङ्धातुरस्तीति केचित् यद्वा
पक्षिणं प्रति एहि एहि खगाधम ज्ञास्यसीत्यादि कुक्षितशब्दं
कृतवान् अस्मिन् पक्षे शस्त्रैरिति विशेषणे तृतीया दरिद्राकाशका
मेति पक्षे आम् पूर्व्वं सीताग्रहणे व्याकुलः सम्प्रत्यनाकुलः भूयः
पुनरपि खगः पक्षी तं रावणं वेभिदाञ्चक्रे अत्यर्थं भिनत्ति स

कीदृशः नखतुण्डप्रहरणः भिदेर्मूत्रसूत्रपूचाट्यादिना यङ्
प्रत्ययान्तत्वात् त्रिंजादीत्यादिना आम् यङोक्तुक् यङ्लुक्प्रोपे
अदेनकुत्री इति निषेधात् न गुणः त्रिंजादीत्यादौ यामिति विषये
अतमो तेन यङ्लुकि परस्मैपदविषये छान्दोग्यपदितात् अत्रा
त्मनेपदवदनुप्रयोगः खे गच्छतीति हनजनादिति डः ॥ १०५ ॥

हन्तुं क्रोधवशादीहाञ्चक्राते तौ परस्परं । न वा
पलायाञ्चक्रे विहयाञ्चक्रे न राक्षसः ॥ १०६ ॥

हन्तुम् । तौ पक्षिरावयौ क्रोधवशात् क्रोधाधीनतया परस्पर
मन्योन्यं हन्तुमीहाञ्चक्राते चेष्टाकृतवन्तौ दजादेरित्यादिना
आम् विः पक्षी जनिघसिभ्यामित्यधिकृत्य वेजोडिषेत्यौणादिक
इक् नवा नैव वाञ्छब्दएवार्थे पलायाञ्चक्रे पलायितः उपसर्ग
स्थापताविति लत्वम् राक्षसश्च न दयाञ्चक्रे न दयते स पक्षि
श्च हन्तुं कथं व्यापादयामीति उभयत्रापि दयायासञ्चेत्याम्
॥ १०६ ॥

हन्तुमित्यादि । तौ पक्षिरावयौ क्रोधवशात् क्रोधाधीनतया
परस्परमन्योन्यं हन्तुमीहाञ्चक्राते ईदृङ्चेष्टे परस्परं व्यतिलुन
नीत्युदाहरता व्यतीहारे परस्परशब्देमनीषादित्वात्रिया
तितइति सूचितं विः पक्षी न पलायते स राक्षसोऽपि हन्तुं न दया
कृतवान् सर्वत्र त्रिंजादीत्याम् पलायाञ्चक्रइति परापूर्वस्था
अधातोरूपं रेफस्य लत्वं मनीषादित्वात् मामाङ् नञ् नहिना न
वाह्येते प्रतिषेधार्थाः एवार्थे अत्र वाञ्छब्दइत्यन्ये ॥ १०६ ॥

उपासाञ्चक्रिरे द्रष्टुं देवगन्धर्वकिन्नराः । क्लृप्तेन
पक्षौ लोलूयाञ्चक्रे क्रव्यात् पतत्रिणः ॥ १०७ ॥

उपा । दिवगन्धर्वकिन्नराद्रष्टुं युद्धद्रव्यामदति उपासा
ञ्चक्रिरे उपगताः पूर्ववदाम् क्रव्यात् रावणः क्रव्यमांसमत्तीति
क्रव्यात् अदोनन्नदति विट् पतत्रिणः पक्षिणः पक्षौ लोलूया
ञ्चक्रे अत्यर्थं लूनवान् यङ्प्रत्ययान्तत्वादाम् क्लृप्तेन मायया
प्रसङ्गं जेतुं शक्यतइति भस्मेनेति पाठान्तरम् ॥ १०७ ॥

उपेत्यादि । देवागन्धर्वाः किन्नराश्च द्रष्टुं अर्थात् युद्धं उ
पासाञ्चक्रिरे उपगताः आसङ्गोपवेशे विजादीत्याम् दीव्य
तीति देवः पञ्चादित्वादनं गानं धर्मोऽस्येति गन्धर्वो मनीषादिः
नराकृतित्वात् कुक्षितोनरः किन्नरः ईषदर्थे किंश्चिदित्यन्यं
क्रव्याद्रावणः क्लृप्तेन कपटेन पतत्रिणः पक्षिणः पक्षौ लोलूया
ञ्चक्रे अत्यर्थं चिह्नेद त्यान्तत्वादाम् क्रव्यं मांसमत्तीति किप्
॥ १०७ ॥

प्रलुठितमवनौ विलोक्य कृतं दशवदनः खचरो
त्तमं प्रहृष्यन् । रथवरमधिरुह्य मीमधुर्यं स्वपुंरम
गात् परिगृह्य रामकान्ता ॥ १०८ ॥

इति भट्टिकाव्ये पञ्चमः सर्गः ॥

प्रलुठितमित्यादि । खचराः पक्षिणः खे चरन्तीति अधिकरले

चरेष्टः तेषामुत्तमं जटायुं कृतं ह्येवं लूनपक्षत्वात् अवमौ भुवि
प्रलुठितं विलोक्य प्रहस्यन् हर्षं प्राप्नुवन् निवृत्तोविप्लकारीति
दशाननोरथवरं स्मरणात् प्राप्तं पुष्पकौख्यमारुह्य भीमधुर्यं
रामकान्तां सीतां तथैव परिगृह्य स्वपुरमगात् गतवान् ॥ १०८ ॥

इति जयमंगलाख्यायां पञ्चमः सर्गः ॥

विलुठितमित्यादि । कृतं ह्येवं लूनपक्षत्वात् अवमौ भूमौ वि
लुठितं पतितं खचरोत्तमं जटायुं विलोक्य प्रहस्यन् हृष्टो भवन्
रावणोरथवरं अधिरुह्य रामकान्तां सीतां परिगृह्य स्वपुरं
लङ्कां अगात् गतः रथानां वरः श्रेष्ठः पुष्पकौख्यः स्मरणादुपा
गतः तं कीदृशं भीमाधूर्या अश्वाय च धुरं वहतीति वक्षेकादिति
यः ॥ १०८ ॥

इति गौराङ्गमल्लिकात्मजश्रीभरतमल्लिकविरचितायां मुग्ध
बाधिन्यां भट्टिटोकायां सीताहरणानाम् मिश्रकः पञ्चमः सर्गः ॥

श्रीषाञ्चकार कामाग्निर्दशवक्त्रमहर्निशं । विदाञ्च
कार वैदेहीं रामादन्यनिरुत्सुकां ॥ १ ॥

अत्राधिकारस्यापरिसमाप्तत्वात्तमेव विवृत्याह ॥ श्रीषाञ्चका
रैत्यादि अथ शब्देवक्ष्यमाणतृतीयश्लोके यः सोऽत्र द्रष्टव्यः अथ
तस्मिन् सीतापरिग्रहे जाते कामाग्निः कामोऽग्निरिव दशवक्त्रं
दशाननमोषाञ्चकार ददाह उषदाहे उषविदेत्याम् अहर्निशं
अहस्य निशा च सर्वोद्देविभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावादत्यन्त
संयोगे द्वितीया अङ्गोनकारस्य रोऽस्यपीति रत्नं कस्माद्ददाह

इत्याह रावणोवैदेहीमन्यनिहत्तुकां रामादन्यस्त्रिन् सर्वत्र नि
रमिलाषां विदाञ्चकार अगुणत्वं विदेक्ष्येति विदेरगुणत्वात्
गुणभावः ॥ १ ॥

श्रीषामित्यादि । अत्रापि स एवाधिकारः अपरिसमाप्तत्वात्
कामोऽग्निरिव दशवक्त्रं रावणं अहर्निशं श्रीषाञ्चकार उवदाहे
दरिद्राकासकाशेति पक्षे आम् अहस्य निशा च इति समाहार
द्वन्द्वः सदाध्वादीति द्वौ दशवक्त्रपदन्यासेन विंशत्या नैचैरेकदैव
सीतासौन्दर्यातिशयविलोकनात् कामपीडानिर्भरत्वं द्योत्यते
वैदेहीं रामादन्यस्त्रिन् सर्वत्र निहत्तुकां निरमिलाषां विदाञ्च
कार ज्ञातवान् ङाम्बायामिति वेत्तेर्ङाम् ङित्वाञ्च गुणः ॥ १ ॥

प्रजागराञ्चकारारेरीक्षास्त्रिंशमादरात् । प्रविभया
ञ्चकारासौ काकुत्स्थादभिप्रक्षितः ॥ २ ॥

प्रजागराञ्चकारेत्यादि । अरेरामस्य ईहासु चेष्टासु गुरोश्च
इत्यकारः आदरादादरेण प्रजागराञ्चकार जागरितवान्
शत्रुचिकीर्षितश्चानपरोवभूवेत्यर्थः पूर्ववदाम् अभिप्रक्षितिं नि
शाक्रियाविकेदोनास्ति यस्त्रिन् प्रजागरण इति निश्चेति क्रियाविके
दोपलक्षणं प्रायेण हि निशायामपि क्रियाणां प्रवर्त्तनं किमिति
जागरितवानित्याह काकुत्स्थादसौ प्रविभयाञ्चकार प्रभीतवान्
भीद्रीत्यादिनाम् सुवत् कार्यं धातोर्गुणायादेशौ अभिप्रक्षितः
किमियं करिष्यतीति ॥ २ ॥

प्रजेत्यदि । अथै रावणोऽरेरामस्य ईहासु चेष्टितेषु अनिर्धं
निरन्तरं प्रजागराक्षकार सावधानोवभूव आदरात् आदरं
कृत्वा यवर्थे पञ्चमी हेतौ वा काकुत्स्थात् प्रविभयाक्षकार अति
भीतः जिभीलिभीत्यां पशाम्वाभीष्टीति पशाम् शित्वाङ्गले क्वादीरे
दिः पुष्पूङ्गदिति गुणः भस्त्रन्वामइति कञ्जनुप्रयोगः अतिशङ्कितः
किमयं करिष्यतीति नानाविकल्पव्याकुलः ॥ २ ॥

न जिह्वाक्षकाराथ सीतामभ्यर्थ्य तर्जितः । नाप्यु
ज्जी विभरामास वैदेह्यां प्रसितोभृशं ॥ ३ ॥

न जिह्वाक्षकारेत्यादि । सीतामभ्यर्थ्य याचित्वा न जिह्वा
क्षकार न लज्जितः तर्जितः भर्त्सितोऽपि तथैवेत्यर्थात् नाप्युज्जी
बलं विभरामास धारितवान् कञ्जिति प्रत्याहारग्रहणादस्तेरप्य
नुप्रयोगः द्विधातोर्गुणायादेशौ दुभृज्धारणपोषणयोः उभय
त्रापि पूर्ववदाम् सुवच कथं न धारितवान् इत्याह वैदेह्यां
प्रसितः प्रसक्तः भृशमत्यर्थं ॥ ३ ॥

नजीत्यादि । अथ सीताया अन्यनिरुत्सुकत्वज्ञानानन्तरं सी
तामभ्यर्थ्य वज्रधा अनुनीय तया तर्जितोभर्त्सितोऽपि रावणो न
जिह्वाक्षकार द्वीलिलज्जं जज्जी बलमपि न विभरामास भृ
लिभृतिपुष्टोः उभयत्र पूर्ववत्पशाम् पृभादेशिः खेरेइति भृधा
तोः खेर्दिः आमोऽनुप्रयोगश्च खेर्भूर्न भवतीति परः स्वमते भस्त्र
न्वामइत्यत्र असंज्ञार्थे इत्यस्य ग्रहणं नल्लोः यदा व्याकरणा

न्तरसम्वादात् अस्मिरेवानुप्रयोगः कृतभादेशस्यास्मिरेवानुप्रयोग
स्य वैयर्थ्यं भुवोऽनुप्रयोगस्योक्तत्वात् तेनामोऽनुप्रयोगे भूररेदत्य
स्य न विषयदति बोध्यं ऊर्जः सेम्कात्सरोरिति अपत्ययः स्त्री
त्वच्च ऊर्जमिति पाठे किप् कुतइत्याह वैदेह्या प्रसितभासकः
तच्चिन्तया बलवत्यात् ॥ ३ ॥

विदांकुर्वन्तु रामस्य वृत्तमित्यवदत् स्वकान् । रक्षां
सि रक्षितुं सीतामाशिषश्च प्रयत्नवान् ॥ ४ ॥

विदांकुर्वन्त्वित्यादि । स्वकानात्मीयान् प्रकसारणादीन् अव
ददुक्तवान् किमित्याह रामस्य वृत्तमनुष्ठितं किन्तुसिद्धा गन्तुमु
द्यमोऽस्ति न वेति विदांकुर्वन्तु विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्यामिति
निपातितं सीतां रक्षितुं रक्षांसि आशिषदादिष्टवान् शासेः सत्ती
त्यङ् शासददङ् हलोरिति शासेरुपधायादत्वं शसिवसीति षत्वं
प्रयत्नवान् प्रयत्नपरः । आभधिकारो गतः ॥ ४ ॥

विदामित्यादि । रामस्य वृत्तं चेष्टितं भवन्तो विदांकुर्वन्तु
जानन्तु इति स्वकान् आत्मीयान् दूतान् रावणोऽवदत् ऊमा
यांग्यान्तुक्रन्विति वेत्तेर्ङाम् ग्यां छडनुप्रयोगएव प्रयत्नवान् सन्
सीतां रक्षितुं रक्षांसि आशिषत् आदिष्टवान् चकारः समुषये
शासुअनुशिष्टौ शासुलिद्युदिति डः शासुङ्ङिङ्ङुङ्ङे इति इत्वं
किलात्कृतइति षत्वं । इत्यामधिकारः ॥ ४ ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

रामोऽपि हतमारीचोनिवर्त्यन् खरनादिनः । क्रो
 दुन् समशृणोत् क्रूरान्नसतोऽशुभशंसिनः ॥ ५ ॥

अथ प्रकीर्णश्लोकानाह । रामइत्यादि । हतमारीचोरामोऽपि
 निवर्त्यन् प्रत्यागमिष्यन् वलादिलक्षणइति प्राप्ते न वृद्धदतीष्
 निषेधः क्रोदून् शृङ्गालान् रसतः शब्दायमानान् अशृणोत्
 संश्रुतवान् सकर्मकत्वात् समोगमीत्यात्मनेपदं न भवति लङ्
 रूपं क्रूरान् भीषणान् यतः खरनादिनः खरवन्नदन्ति कर्त्तरीति
 णिनिः अशुभशंसिनः अनिष्टसूचनशीलान् ॥ ५ ॥

अथ प्रकीर्णकाः । रामइत्यादि । हतोमारीचोयेन सरामोऽपि
 निवर्त्यन् प्रत्यागमिष्यन् रसतः शब्दं कुर्वतः क्रोदून् शृङ्गालान्
 समशृणोत् क्रोदूनां शब्दं शृणोति स्मेत्यर्थः रसतइति तद्विशेष
 णात् तथाचाक्तं सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः
 सति विशेष्ये बाधे इति यद्यपि शब्दएव श्रूयते नतु शृङ्गालः तथा
 पि शृङ्गालस्यायं शब्दइति ज्ञाने शृङ्गालोऽपि विषयइति तस्यापि
 ज्ञानकर्मत्वमविवादं औपचारिकोऽयं प्रयोगइत्यन्ये अनेकार्थ
 स्वात् शृणोतिरिह दर्शनार्थइति केचित् वृद्धानेमेखसनोरिति
 वृत्तेरिन्निषेधः पे ततएव पं खरनादिनोर्गर्हभवत् नदतः ग्रहा
 दित्वात् णिन् कर्त्तर्युपमानउपपदे णिन्निति परः अतएवाशुभ
 शंसिनः अशुभं शंसितुं सूचयितुं शीलं येषामिति ताच्छील्येणिवि
 ति परः स्वमते ग्रहादित्वात् अतएव क्रूरान् भयदान् । अपि
 सम्भावनाप्रश्नशब्दगर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थेषु कामचार
 क्रियासु चेति विषयः ॥ ५ ॥

आशङ्कमानोवैदेहीं खादितां निहतां मृता । सश
त्रुघ्नस्य सोदर्यं दूरादायान्तमैक्षत ॥ ६ ॥

आशङ्कमान इत्यादि । तथाविधाशुभश्रवणादाशङ्कमानो वि
तर्कयन् वैदेहीं किं खादितां निशाचरादिना ततः निहतां त्यक्त
प्राणां अहो स्वयमेवायुःक्षयान्मृतां वा सुरामः शत्रुघ्नस्य सोदर्यं
भातरं सोदराद्यः आयान्तमागच्छन्तमारादैक्षत दृष्टवान् ईचे
र्लङ्ङि ॥ ६ ॥

आशङ्केत्यादि । अमङ्गलश्रवणात् वैदेहीं राक्षसादिभिर्भ
क्षितां शृगालादिभिर्व्या निहतां स्वयमेवायुःक्षयात् मृता वा
आशङ्कमानस्तर्कयन् रामः शत्रुघ्नस्य सोदर्यं लक्षणं आयान्तं
आरादूरादैक्षत ईचेर्षी समानउदरे स्थितः सोदर्यः ढकेका
दिति यः रूपनामगोत्रेत्यादिना पक्षे समानस्य सः कनिष्ठभाट्ट
सम्बन्धोक्तत्वेन लक्षणस्थापकर्षः सूचितः स्वीचनेन त्यक्तधैर्यं
त्वात् आरादूरसमीपयोः ॥ ६ ॥

सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां सघ्नीचीं त्रस्तुमेकिकां ।
विज्ञायामंस्त काकुत्स्थः क्षये चेमं सुदुर्लभं ॥ ७ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

सीतामित्यादि । सौमित्रेरेकाकिनोदृष्टत्वास्त्रियतममेव
त्यक्तेति तां विज्ञाय ज्ञात्वा काकुत्स्थो रामः क्षये गृहे क्षीयतेऽस्मि
न्निति अधिकरणेऽच् चेमं कल्याणं सुदुर्लभं सुदुःखेन लभ्यत इति
ईषदित्यादिना खलु अमंस्त ज्ञातवान् कथं क्षये चेमं सुदुर्लभं

मिति आह सध्रीचीं सहचारिणीं न कचिदेकाकिनीं तिष्ठन्तीं
सहास्यतीति खलिगादिना किन् सहस्य सध्रिरित्यस्यैव वप्रत्यये
सहस्य सध्यादेशः अक्षतेसोपसंख्यानमिति डीप् अचदत्यकार
लोपः चाविति दीर्घः कुतः अक्षुं असनशीलां क्रियाशब्दत्वादूङ्
न भवति एकिकां लक्षण्येन त्यक्तत्वात् एकादाकिनिचचासहाये
इति चकारात्कन् प्रत्ययस्यादितोत्वं । एते प्रकीर्णकाः ॥ ७ ॥

सीतामित्यादि । सौमित्रिणा त्यक्तां अतएव एकिकां सीतां वि
ज्ञाय काकुत्स्थः अये निवासे चेमं कुशलं सुदुर्लभं अमंस्त एका
किनेलक्षणस्यागमनात् तद्योगज्ञानेऽपि कुतः चेमं सुदुर्लभमि
त्याह अक्षुमिति तां कीदृशीं अक्षुं चासनशीलां क्षिप्रमेति क्रुः तथा
च चासा मृतेति सम्भाव्यते अतएव सध्रीचीं सदा सहचरीं न क
चिदेकाकिनीं तिष्ठन्तीं सहास्यतीति किपिसहसन्तिरःसध्रिसमिति
रीति सहस्य सध्रिः अचाक्षतेर्गत्यर्थत्वात् नेदिपूजार्थाञ्चोरित्य
स्य विषयाभावात् हसुङलोपोऽणाविति नकारलोपः द्विन्ञ्च्चाह
इति ईप् अचोऽलोपोर्ध्वेति अकारलोपे निमित्ताभावात् यत्न
निवृत्तौ इकारस्य दीर्घः एकादाकिन्कावसहाये इति परः स्वम
ते विकारसंज्ञेत्यादिना असहाये स्वार्थे वा कः स्त्रियामाप काय
नाग्रीरके इति इत्वं चीयतेऽस्मिन्निति अन् चिनिवासगत्योः अये
ऽपचयकाले इत्यर्थोवा । अयोरीगाम्गरे वेष्मकल्पान्नापचयेभ्य
पीति विश्वः । एते प्रकीर्णकाः ॥ ७ ॥

अतः परं दुहादिः ।

सोऽपृच्छलक्षणं सीतां याचमानः शिवं सुरान् ।
रामं यथास्थितं सर्व्वं भ्राता ब्रूतेऽस्मि विह्वलः ॥ ८ ॥

अतोदिकर्माधिकारः । सोऽपृच्छदित्यादि अकथितं चेत्यत्र
दुहियासीत्यादिसौकल्याणं धातुन् प्रयुक्ते कविः तत्र रामोऽपृ
च्छत् सीतामिति प्रधानं कर्म लक्षणमित्यकथितं कर्म याचमानः
प्रार्थयमानः शिवं कल्याणं अर्थात्सीतायाः शिवं प्रधानं कर्म सु
रान् देवान् इत्यकथितं कर्म भ्राता लक्षणः सर्व्वं यथावत् स्थितं
ब्रूतेऽस्मि उक्तवान् सर्व्वमिति प्रधानं कर्म राममित्यकथितं ॥ ८ ॥

अथ दिकर्मकप्रकरणं । सदित्यादि । सरामः सीतां लक्षणं
अपृच्छत् दुहादेः कर्म हेतुः कर्मोति परः स्वमते याच्नार्थेत्या
दीनां स्वभावादिकर्मकत्वमुक्तं कर्मद्वयन्तु तात्पर्य्यसम्भवेव सीता
मिति प्रधानं कर्म लक्षणस्य हेतुत्वमर्थसम्भवेव तेनात्र न ल
क्षणमिति कीदृशिरामः सुरान् शिवं याचमानः दातुं प्रेरयन्
अर्थात् सीतायाः शिवमिति प्रधानं कर्म भ्राता लक्षणो विह्वलो वि
ह्वलः सन् सर्व्वं यथास्थितं सीताप्रेरणादिकं रामं उक्तवान् वचने
न बोधितवान् राममिति हेतुकर्म ॥ ८ ॥

सन्दृश्य शरणं शून्यं भिक्षमाणो वनं प्रियां । प्रा
णान् दुहन्निवात्मानं शोकं चित्तमवारुधत् ॥ ९ ॥

संदृश्येत्यादि । रामः शरणं गृहं शून्यं संदृश्य दृष्ट्वा शोकं चित्तमवारुधत् चित्तं शोकं प्रावेशयत् कीदृशः प्रियां जानकीं वनं भिच्छमाणः प्राणान् दुहन्निव त्यजन्निव प्राणानिति प्रधानं कर्म आत्मानमित्यकथितं आत्मानः प्राणान् त्यजन्निव ॥ ८ ॥

संदृश्येत्यादि । रामः शरणं गृहं शून्यं संदृश्य शोकं चित्तमवारुधत् शोकमन्तः स्थापयित्वा चित्तमपावृणोत् शोकं प्रावेशयदिति वार्थः रुधिरौज्जावृतौ इरित्वात् शासुलिद्युदिति पचेङ् । कीदृशः प्रियां सीतां वनं भिच्छमाणः दातुं प्रेरयन् प्रियामिति प्रधानं कर्म आत्मानं प्राणान् दुहन्निव मोचयन्निव आत्मानमिति कर्म हेतुः ॥ ८ ॥

गता स्यादवचिन्वाना कुसुमान्यामद्रुमान् । आं यत्र तापसान् धर्म्मं सुतीक्ष्णः शास्ति तत्र सा ॥ १० ॥

इति दुष्टादिर्दिकर्मकः ।

गतेत्यादि । यत्र यस्मिंस्तपोवने सुतीक्ष्णोनाम ऋषिः धर्म्मं शास्ति शिष्ययति धर्म्ममिति प्रधानं कर्म तापसानित्यकथितं तत्र तपोवने गता स्यात् सम्भावने लिङ् आकारोनिपातः स्मरणे किं कुर्वती कुसुमान्यवचिन्वाना कुसुमानीति प्रधानं कर्म आमद्रुमानित्यकथितं अवचिन्वानेति चिन्तेतेः कर्त्तृभिप्राये तङ् । दुष्टादिदण्डकोगतः । ॥ १० ॥

गतेत्यादि । वक्त्रेवं विललाप स इति वक्ष्यमाणश्लोकेनावयः यत्र सुतीक्ष्णोमुनिस्तपोवान् धर्म्मं शास्ति तत्र सा गता स्यात् सम्भावने स्त्री लोपोऽस्यसोरिति अक्षरकारलोपः किं कुर्वती

आश्रमद्रुमान् कुसुमानि अवचिन्वाना द्रुमान् विघट्टयन्ती पुष्पा
स्थाददाना आ इत्यव्ययशब्दः स्मरणार्थं प्रयुज्यते यदुक्तं मर्या
दायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः । यश्चाकारः सकृत्प्रीक्तो
वाक्यस्मरणयोरुक्तिरिति । आमिति क्वचित् पाठः सोऽपि स्मरण
र्थ एव । इति द्विकर्षकाः ॥ १० ॥

अतः परं प्रकीर्णकाः ।

आः कष्टं वत ही चित्रं हं मातर्द्दिवतानि धिक् ।
हा पितः कासि हे सुभ्रु वक्त्रेवं विललाप सः ॥ ११ ॥

प्रकीर्णकानाह । आः कष्टमित्यादि । शोकेनाक्रान्तमनाविलप
न्नाह आः पोडायां पिहवियोगपीडितः आः इत्याह अस्मद्वियोगे
न पिता प्राणां स्थितवानित्यभिप्रायः कष्टमित्याह कष्टं कष्टं भर्त्स
रणादस्मद्वियोगाच्च मातुः कावस्थित्यभिप्रायेणाह वत इति वत
शब्दः खेदे सौमित्रिरपि तथा सीतया अन्यादृशः सम्भावितइति
विस्मितोहोत्याह हिशब्दे विस्मये यदि नाम स्त्रिया मूर्खतया
तथाभिहितं सौमित्रिणा विदुषा कथं तादृशः शापो दत्तइत्य
भिप्रायेणाह चित्रमिति चित्रमाश्चर्यं यदेवविधोऽपि स्तुलतीति
सर्वमेव दुर्जातं कैकेयीप्रभवमिति क्रुध्यन् हं मातरित्याह हंशब्दः
क्रोधे अथवा सर्वमेतत् दैवचेष्टितं न ममानुष्ठितमित्यभिप्राये
णाह धिग्दैवतानीति धिक् कुत्सायां अविज्ञाय चक्षुषा प्राणां स्थ
तवन्तं पितरं पुनरहं द्रष्टास्मीत्यभिप्रायेणाह हा पितः अच द्रष्ट

व्योऽसीति हा शोके हे सीते क गतासीति भूशब्दादप्राणिजातेरि
त्यादिनोङ् उवर्णान्तमात्रस्य विधानादङ्ग्रीहिः उपसर्जनलक्ष्य
पुनः स्त्रियामूङ् अन्तादिवच्चेति पूर्व्यं प्रत्यन्तवत्त्वात् प्रातिपदि
कत्वं अतः सम्बुद्धौ ह्रस्वत्वं विललाप स एवं कृत्वा बहुनेकप्रकारं
विलापं कृतवान् ॥ ११ ॥

अथ प्रकीर्णकाः । आदित्यादि । सीतावियोगेन पूर्व्यदुःखस्मर
णात् पितृवियोगपीडितः प्राह आदिति आस्तु स्यात् कोपपीडयोः
मदियोगेन पिता प्राणान् जहावित्यभिप्रायेणाह कष्टमिति कष्टं
कृच्छ्रं पतिमरणान्मदियोगाच्च मातुः कावस्था इत्यत आह वनेति
खेदद्योतकोऽयं वतशब्दः लक्षणेऽपि सीतया अन्यथा सम्भावि
त इति विस्मितः प्राह हीति ही विस्मयविषादयोः यद्यपि स्त्रीत्वा
नौर्ख्येण तथा तथाभिहितं तथापि लक्षणेन तादृशः शोषादा
तुमनुचितइत्यभिप्रायेणाह चित्रमिति चित्रमाश्चर्य्यं सर्व्वमिदं
केकयीप्रभवमिति रोषादाह हूं मातरिति हूंशब्दः क्रोधे भर्त्सने
वा तथाविधायामातुरपीदृशोऽकस्मात् मतिविपर्य्ययोदेवकृतए
वेत्यत आह दैवतानि धिगिति धिक्शब्देनिन्दाभर्त्सनयोः अविशे
षज्ञत्वादिति भावः पितुर्बुद्ध्यादीदृशं दुःखमनुभवन्नहं पित्रा न
ज्ञायते नवा पितृदर्शनेन विना ममैतद्दुःखं व्यपगमिष्यतीत्याह
हा पितरिति हा विषादश्लुगर्त्तिषु धिक्समयेत्यादिसूत्रस्य षष्ठ्य
पीदत्वात्मात्र तद्विषयः सामान्येन हाशब्दं प्रयुज्य पश्चात्पितृ
सम्बोधनमतेन द्वितीयेति दुर्गः वस्तुतस्तु हाशब्दवाच्यं दुःखं
स्वविषयमेव पितृशब्देन तस्य सम्बन्धामावः कथं द्वितीयया भवि
तव्यं एतत् सकलदुःखं यत्सङ्गत्या विस्मर्त्तव्यं सापि नासीत्याश

येनाह हे सुभ्रुकावीति कोपेऽपि भूषादर्थं नास्तीति सुभ्रुपदस्य
भिप्रायः एवं स्मृत्वा वरामोवज्जप्रकारं विलापं कृतवान् शोभने
भुवौ यस्याः तस्याः सम्बोधनं सुभ्रुदीदीति इत्यः ॥ ११ ॥

इहासिष्टाश्रयिष्ठेह सा सखेलमितोऽगमत् । अम्बा
सीत् संस्मरन्नित्यं मैथिल्याभरताग्रजः ॥ १२ ॥

इहेत्यादि । इह प्रदेशे आसिष्ट उपविष्टा इदमोहः इदम्
इष्ट इह अश्रयिष्ठ श्रयितवती आसेः शीकृश्च लुङ् सखेलं सलीलं
इतः प्रदेशादगमत् गतवती इत्यमेवंप्रकारं मैथिल्याः स्मरन्
अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी भरताग्रजोरामोऽम्बासीत् स्थानिकृतः
म्बायतेर्लुङ् यमरमेति सगिटौ ॥ १२ ॥

इहेत्यादि । अत्र प्रदेशे सा सीता आसिष्ट जिलासङ्घोप
वेशे अत्राश्रयिष्ठ उभयत्र डीमं इतः सकाशात् सखेलं सलीलं
अगमत् स्थितात् लुङ् इत्यमेवंप्रकारेण मैथिल्याः संस्मरन्
भरताग्रजोरामोऽम्बासीत् यमरमेति इमंभनौ मैथिल्या इति
द्वेषतीति कर्मणि षष्ठी द्वेषकृतीत्यादिना शत्रुर्योगे षष्ठ्याः प्रति
द्वेषेऽपि नञानिर्दिष्टस्थानित्यत्वाद्वा कर्मणि षष्ठी सम्बन्धविवक्षया
स्मृत्यर्थयोगे कर्मणि वा षष्ठीति परः इह इत्यस्य कुतः ककुहे
त्यादिना निपातितं ॥ १२ ॥

इदं नक्तन्तनं दामपौष्यमेतद्दिवातनं । शुचेवोद
ध्य शाखायां प्रग्लायति तथा विना ॥ १३ ॥

इदमित्यादि । नक्तंतनं निशाभवं इदं दाम पुष्पमाला पुनर्दि
वातनंदिवसभवं सायमित्यादिना व्युत्थुलौतुच पौष्पं पुष्पाणा
मिति तस्येदमित्यण् शुचेव शोकेनेव सम्यदादिः शाखायामुदध्य
आत्मानमित्यर्थात् प्रस्त्रायति स्नानं गच्छति स्नायतेः शित्वाया
देशः शाखायां प्रलम्बमानं स्नानं गच्छन्तं वोक्ष्येदमुत्प्रेक्षितं कुतः
शोकात्तया विना सीताविच्छेदेन ॥ १३ ॥

इदमित्यादि । इदं नक्तन्तनं रात्रिभवं पौष्पं पुष्पसम्बन्धि
दाम माला इदञ्च दिवाभवं दाम तथा विना शुचा शोकेन शा
खायां उदध्य अर्थादात्मानं प्रस्त्रायति स्नानं प्रयाति शाखास्थि
तां स्नानमालां वोक्ष्येदमुत्प्रेक्षितं इत्येवं विललापेति व्यवहित
शोकेनाम्ययः स्मरन्नेवं मुमोह स इति वक्ष्यमाणवसशोकेन वा
एवमुत्तरेष्वपि बोध्यं तत्राद्यचिरेत्यादिना नक्तंदिवाशब्दाभ्यां
अथयाम्भ्यां तनट् ॥ १३ ॥

ऐचिभ्रह्मिमुहुः सुप्तां यां मृताशङ्कया वयं । अकाले
दुर्मरमहो यज्जीवामस्तया विना ॥ १४ ॥

ऐचिभ्रह्मित्यादि । यां वयमैचिभ्रह्मि ईक्षितवन्तः ईक्षेः सेटो
लुङ् मुहुः सुप्तां अविच्छिन्ननिद्रत्वात् मृताशङ्कयेति अनिष्टशंसि
त्वात् प्रियजनहृदयस्य इदानीं तथा विना अहो वयं यज्जीवाम
स्तदकाले दुर्मरमिति विललाप जीवितस्यापूर्णकाले दुःखेन
मरणमिति खल् ॥ १४ ॥

ऐचीत्यादि । वयं सुप्तां यां प्रियां मृता नवेत्याशङ्कया मुञ्ज
र्वारवारं ऐक्षिमाहि ईक्षेष्मामहि अनिष्टाशंसीनि वन्मुहदया
नीति मृताशङ्कित्वं एतेनानुरागातिशयः सूचितः अहो आश्चर्यं
यत्तया विनापि वयं जीवामस्तदस्मादकाले जीवनस्यापूर्वकाले
दुःखेन म्रियते ईषद्दुःसारिति भावे खल् ॥ १४ ॥

अचेमः परिहासोऽयं परीक्षां मा कथामम । मत्तो
मान्तर्द्धियाः सीते मा रंस्थाजीवितेन नः ॥ १५ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

अचेमदत्यादि । परिहसनं परिहासः क्रीडा अयमचेमो न
कल्याणकरः मम परीक्षां किं मामपश्यन् दुःखमस्ति नवेति मा
कथाः उच्येति कित्वाङ्गुणाभावः ह्रस्वादिति सिचोलोपः तस्माद्धे
सीते मान्तर्द्धियाः अन्तर्हिता मा भूः अन्तर्द्धावित्यपादानशङ्कायां
पञ्चम्यास्तसिः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मदादेशः लुङि स्थाध्वो
रिच्चेति सिचः कित्त्वमित्त्वञ्च ह्रस्वादिति सिचोलोपः नोऽस्माकं
जीवितेन मा रंस्थाः क्रीडां मा कार्षीः रमेरात्मनेपदित्वात्तङ् ।
एते प्रकीर्णकाः ॥ १५ ॥

अचदत्यादि । कदाचित् परिहासेनान्तर्हिता सा भवेदि
त्याशङ्कोत्तरमिदं अयमन्तर्द्धानरूपः परिहासोऽचेमः अशभः
तवादर्शनेन मम दुःखमस्ति नवेत्येवं मत्परीक्षां न मा कथाः
ह्रस्वस्यासि इगुर्मुर्मठीस्यनिमिति सेः कित्वान्न गुणः झस्रवादिति
सिलोपः मन्तः सकाशात् मा अन्तर्द्धियाः मत्कदकदर्शनाभावे

यथा व्यवहिता मा भूः धामस्यासि सादेर्दिरिति तिरगुणलक्ष
पूर्ववत्सि सौपः यतोऽपायेति यतोऽन्तर्द्धस्तदपादानं सर्व्वं च हेतु
माह हे प्रीति नोऽस्माकं जीवितेन मा रंस्याः क्रीडां न कुरु तवाद
दर्शनेन प्राणायास्यतीति भावः । इति प्रकीर्षकाः ॥ १५ ॥

अतः परं सिजधिकारः ।

अहं न्यवधिषं भीमं राक्षसं क्रूरविक्रमं । मा घुचः
पत्युरात्मानं मा न स्निहः प्रियं प्रिये ॥ १६ ॥

विषं सापवादमविकृत्याह । अहमित्यादि । यतोऽहं राक्षसं
मारीचं क्रूरविक्रमं भीमं भयानकं न्यवधिषं निहतवानस्मि हन्ते
शुद्धिचेति वधादेशः अदन्तलाहृद्यभावः तस्मात्मा घुचः न गोप
य पत्युरात्मानं अन्तर्द्धावित्यपादानत्वं ख्यत्यात्य रक्षेत्युलं गुहेः
सखदगुपधादनिटः क्यः होढः भभावकलषनानि सिपस्य विषजं
नोयः मा न स्निहः मा न परिरन्धाः अपितु स्निह्य मां हे प्रिये स्निह
आलिङ्गने क्यः ॥ १६ ॥

अथ सापवादसिजधिकारः । समते सधिकारः । अहमि
त्यादि । भीमं भीषणमूर्त्तिं क्रूरविक्रममसङ्गपराक्रमं राक्षसं
मारीचं अहं न्यवधिषं हतवान् हनलौगतौवधे अमि स्यासिः ह
नवधष्टीति वधादेशः हसादेः सेम्दत्यादौ वधवर्ज्जनात् सेम्ल
सूचनात् प्रकृत्यन्तरत्वाद्वा इम् पत्युर्मत्तः सकाशात् आत्मानं
त्वं मा घुचः न गोपय गुह्यजयं हतौ उदित्वादेमूदिति इमोऽभा
वपचे हसषोऽग्निमिज्जुहति यक् होढः सभान्तयेति घः षढोः कः

क्षिप्तादिति वः हे प्रिये प्रियं मां मा न क्षिपः अपितु अत्रस्थमेव
प्रियमालिङ्ग्य दौ निषेधौ सातिग्रहं प्रकृत्यर्थं गमयत इति न्या-
यात् क्षिप्तौक्षेपे आलिङ्गनेऽर्थे पूर्वेषु सक्तं ॥ १६ ॥

मास्य द्राक्षीर्मृषा दोषं भक्तं मां मातिचिक्षिणः । शै-
लं न्वशिप्रियदा मा नदीं नु प्रत्यदुद्रुवत् ॥ १७ ॥

मास्येत्यादि । मृषा दोषं व्यलीकं दोषं मा द्राक्षीः मयीत्य-
र्थात् सोत्तरे लङ्चेति चकारालुङ्गसलदगुपधेति कस्य न दृश-
इति निषेधः दूरितोवेत्यङ्भावे सिच् सृजिद्वोरित्यम् हलन्तल-
क्षणा दृष्टिः प्रक्षेप्यादिना पलं यतोऽहं भक्तस्ततो मां भक्तं माति-
चिक्षिणः मातिक्लेशय क्लिष्टेर्णन्तात् सिपि णिञीत्यादिना चङ् वा-
णिलोपः द्विर्वचनादिः पुनर्विकल्पयन्ताह मयि दोषदर्शनात्
मत्प्रतिकूलवर्त्तिनी सती शैलं नु पर्वतं किमप्यशिप्रियदाश्रिता-
ततो नदीं प्रत्यदुद्रुवत् प्रतिगतेत्यर्थः मुशब्देऽविमर्के चङ् ॥ १७ ॥

मास्येत्यादि । मृषा दोषं मास्य द्राक्षीः अर्थान्मयि दोषदर्-
शनादा अन्तर्हितेत्याशङ्क्य इदमुक्तं दृष्टव्येति मास्येन घोष्या-
विति टी कश्चिधौ दृष्टेर्वर्जनात् दूरित्वात् ङः विकल्पपक्षे व्यासिः
वर्द्धोऽकिदिति रत्नं अनिमत्वाद्भवदेति त्रिः शब्दाजिति षङ्
भक्तं अनुरक्तं मां त्वं मातिचिक्षिणः नातिपीडय क्लिष्टेर्जिः प्रेरणे-
णिञीत्यङ् द्विलं गुणः व्यङ्ग्यः स्त्रः जेलोपः निकटे यदि तिष्ठेत्त-
दा मदचनादागच्छेदित्यतोऽन्यद्विकल्पयन्ताह वामेति मय्यपि
दोषदर्शनात् प्रतिकूला सती शैलं किं अशिप्रियत् आश्रिता

उत नदीं प्रत्यदुदुवत् प्रतिगता अत्रसेवने द्रुगतौ अनयोरडि
श्रुध्वोरिति इयुवौ नुशब्देवितर्के ॥ १७ ॥

ऐ वाचं देहि धैर्यं नस्तव हेतोरसुसुवत् । त्वं नो
मतिमिवाधासीर्नष्टा प्राणानिवादधः ॥ १८ ॥

ऐवाचमित्यादि । ऐशब्देनिपातोऽभिमुखीकरणे वर्तते वाचं
देहि प्रार्थनायां लोट् ष्वसरेद्धावित्येवं किमिति चेदाह धैर्यं
नोऽस्माकं धीरता तव हेतोरसुसुवत् गलितं नष्टा अदर्शनं गता
सती तन्नोऽस्माकं मतिं बुद्धिमधासीरिव बुद्धेरपाटवात् विभाषा
धेट्श्वोरिति यदा न चङ् तदा यमरमेति सगिटे प्राणानद
धः पीतवती कायस्याचेष्टत्वात् चङि रूपमाश्लेषः ॥ १८ ॥

ऐवाचमित्यादि । ऐ मीति वाचं देहि प्रार्थनायां गी द्वेगर्दाधा
र्देधेहो तव हेतोः नोऽस्माकं धैर्यं असुसुवत् स्तुतं पूर्ववत् अङ्
त्वं नोऽस्माकं मतिं बुद्धिं अधासीरिव पीतवतीव बुद्धेरपाटवात्
कार्यान्तराभङ्गमाचोत्प्रेक्षेयं नष्टा अदर्शनं गता सती प्राणानपि
त्वं अदधदव पीतवतीव देहस्य निश्चेष्टत्वात् धेट्पाने पूर्वेण
विभाषितोऽङ् एचोश्रित्या उस्सेचीत्याश्लेषः अङ्गेऽभावपचे
व्यासिः यमरमेति इमसगौ असखा जहसी मदति सेर्लोपः भूस्खा
पित्रदेमदति सेर्लुकि प्राप्ते धेशाक्तामाघदति पचे तदभावः
नश्वअदर्शने क्तः नुष्परधोमुचानशदति हतस्य नस्य हसुङ् न
लोपोऽणावित्यनेन श्लेषः शच्छाजिति षङ् ऐशब्देऽयमथयो

ऽभिमुखीकरणे आह्वाने वा । एषेष्टद्वौ तु हेतवत् स्मृत्यामन्त्रण
हतिस्त्विति विश्वः ॥ १८ ॥

रुदतोऽग्निश्चियच्चक्षुरास्यं हेतोस्तवाश्रयीत् । म्रिये
ऽहं मां निरास्यश्वेन्मा न वोचश्चिकीर्षितं । १९ ॥

रुदतइत्यादि । तवार्थे त्वां पश्यामीति रुदतोमम चक्षुरग्निश्चि
यत् उच्छ्रूणं आस्यं मुखं चाश्रयीत् विभाषाघेदश्रयोरिति चङ्
मिचौ चङीयङ् ह्यन्तेति न वृद्धिः इट् इटईटीति मिचोऽलोपः
गुणायादेशौ मां निरास्यश्वेद्यदि मम दर्शनं निरस्तवती त्वं तदा
म्रियेऽहं म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति चकाराकित्यात्मनेपदं रिङ्शच
गिति रिङ् अतोयत्तया चिकीर्षितं कर्त्तुमिष्टं तन्मा न वोचः
मा मा भाषिष्ठाः अपितु ब्रूहि अस्यतिवक्त्रोत्यङ् वचउम् ॥ १९ ॥

रुदइत्यादि । तवाददर्शनाद्रुदतो मम चक्षुरग्निश्चियत् उच्छ्रूण
मतिरोदनात् आस्यमपि अश्रयीत् जिज्ञोत्यादिना श्वेर्विभाषि
तोऽङ् अङोऽभावपचे व्याप्तिः नेमेकाजादित्यादौ अश्विजागुरि
त्युक्तेर्गुणः त्वं चेत् यदि मां निरास्यः अदर्शनेन निरस्तवती तदा
अहं म्रिये भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमानत्वविवक्षा मृङ्प्राणत्यागे तु
दादित्वात् शः मृङ्गष्टीढ्येन च्छद्रिः शचगढीपे शुभ्रोरिति यः असु
क्षेपणे वक्तव्येति ङः वक्ष्यस्यश्चिपतामिति अस्थः चिकीर्षितं कर्त्तु
मिष्टं त्वं मा न वोचः अवश्यं ब्रूहि वचेर्बुजोवा वचोऽरेइति
वचादेशः पूर्ववत् ङः वचादेशश्च ॥ १९ ॥

लक्षणाचक्ष्व यद्याख्यासा किञ्चित्कोपकारणं ।
दोषे प्रतिसमाधानमज्ञाते क्रियतां कथं ॥ २० ॥

लक्षणेत्यादि । हे लक्षण यदि सा किञ्चित्कोपकारणमाख्य
दुक्तवती इदमेनाप्रियमाचरितं पूर्ववदङ् तदाचक्ष्व कथय
अज्ञाते दोषे प्रतिसमाधानं कथं क्रियतां नैवेति भावकर्त्तृणि
लोट् रिङित्यादिना रिङ् ॥ २० ॥

लक्षणेत्यादि । हे लक्षण यदि सा सीता किञ्चित्कोपकारणं
आख्यत् कथितवती तदा त्वं आचक्ष्व कथय चच्छिङ्ः प्रार्थनायां
गीष्वा अदादित्वात् शपोलुक् स्यादेः सोलोपदति ककारलोपः
षटोः कः से किलादिति षः ख्याप्रकथने चच्छिङ्ः ख्याञ् वा वत्स
स्येति ङः उल्लेखीत्यालोपः अज्ञाते दोषे प्रतिसमाधानं तदपमा
र्जनार्थं कर्त्तुं कथं मया क्रियतां कर्त्तव्यं रतनोर्थगिणाविति
यकि कृते र्घोऽज्यरदिति सामान्यविधिं वाधित्वा ऋद्धिः शयगढी
पदति विशेषविधिः रिङ्तेऽपि पूर्ववाधितत्वात् विवृतत्वाद्वा न तेन
दीर्घः किम्वा यङ्प्रत्ययेर्दीर्घादित्यत्र दीर्घकरणेन ऋद्धिः शयगढी
पदत्यनेन कृतरदीर्घानखादिति ज्ञापितं यङ्प्रत्यये र्घोऽज्य
रदत्यनेन चैव अस्मादीर्घावित्यनेन चेष्टसिद्धेः ॥ २० ॥

इह सा व्यलिपद्गन्धैः स्नान्तीहाभ्यषिचञ्जलैः । इहा
हं द्रष्टुमाहं तां स्मरन्नेवं मुमोह सः ॥ २१ ॥

इहेत्यादि । इह प्रदेशे सा सीता गन्धैर्वलिपत्समासिप्तवती
मामात्मानश्चेत्यर्थात् इह खान्ती क्रीडापूर्वकमभ्यविचत् हस्त
यन्ममुक्तसलिलेन मामभिमुखं सिक्तवतीत्यर्थः पत्नं इह द्रष्टुं
तामाहं आहूतवान् लिपिबिचिह्नस्येति श्लेरङ् एवं स्मरन् मुमो
ह मोहं गतवान् ॥ २१ ॥

इहेत्यादि । इह स्थाने सा सीता गन्धैर्वलिपत्समात्मानश्चे
त्यर्थात् गन्धयन्तीति गन्धायन्दनादयः झिलिपौहलेपे इह
खान्ती सती सा जलैः क्रीडापूर्वकं अभ्यविचत् अर्थात्मां विच्य
शौञ्चक्षणे गीकः सुसुभेत्यादिना अम्यवधानेऽपि पत्नं इह द्रष्टुं
तामहं आहं आहूतवान् हेजैस्पर्द्धे सर्वत्र वत्सल्येत्यादिना कः
सरामएवं स्मरन् मुमोह मोहं गतः खान्तीति आदीपोरिति
विभाषितनुष् ॥ २१ ॥

तस्यालिपत शोकाग्निः खान्तं काष्ठमिव ज्वलन् ।
अलिप्तेवानिलः शीतोवने तं न त्वजिह्मदत् ॥ २२ ॥

तस्येत्यादि । तस्य रामस्य खान्तं मनः शुभखान्तीत्यादिना
निपातितं शोकाग्निः शोकोऽग्निरिव अलिपत दीपितवान् परस्मै
पदेषु लिपीत्यादिना नित्ये प्राप्ते आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति
विकल्पेनाङ् स्वरितञितइति क्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदं
काष्ठमिव खान्तं ज्वलन् अतिवर्त्तमानः अनिलोवायुः शीतोऽपि
सन् वने तं राममलिप्तेव दीपितवानिव अङ्भावपक्षे अलोऽलो

ति सिचोसोपः नतु नैवाजिह्वदत् ह्लादितवान् शोकाग्नेरुद्धतत्वात्
ह्रदेष्वन्नालिश्रीति चङ् ॥ २२ ॥

तस्येत्यादि । शोकएवाग्निर्ज्वलन् वर्द्धमानः तस्य रामस्य
स्नानं मनः काष्ठमिव चिन्तया नीरसत्वात् अलिपत ददाह यद्यपि
लेपस्यन्दनादिनोपदेहस्तथाप्यग्निना लेपोदाहएव पर्यवस्यति
धातूनामनेकार्थत्वादा शीतोऽपि अनिलः वनेतं रामं अलिप्तेव
स्पृष्टवानिव मान्द्येन सम्यगस्यर्शनात् किम्वा वज्जिना अलिप्त ददा
ह अतएव न अजिह्वदत् नानन्दयत् शोकाग्नेर्वर्द्धमानत्वात् वल्ल
स्येत्यादिना आत्मनेपदे लिपादेर्द्वौ विभाषितः पक्षे चांसिः झस
स्वादिति सिलोपः ह्लादीङ्मोदने ज्यञ्जुङ् स्तः स्तेः सम्बत् ॥ २२ ॥

स्नानभ्यषिचताम्भोऽसौ रुदन् दयितया विना ।
तथाभ्यषिक्त वारीणि पितृभ्यः शोकमूर्च्छितः ॥ २३ ॥

स्नानित्यादि । असौ रामो दयितया विना शोकमूर्च्छितः शोकेन
मोहं नीतः स्नातुमारब्धः मूर्च्छेर्हेतुमण्यन्तस्य रूपं स्नाशौचे शत
प्रत्ययः रुदन्नम्भः सलिलं अभ्यषिचत क्षिप्तवान् शिरस्यञ्जलिना
अथ स्नातः पितृभ्यो वारीणि अभ्यषिक्त दत्तवान् सिचेः पूर्ववदि
भाषाऽङ् सिचिरचोत्सर्गे वर्त्तते ततश्चार्थान्तरवृत्तित्वाज्जलस्य
कर्मात्वं ॥ २३ ॥

स्नानेत्यादि । दयितया विना शोकेन मूर्च्छितोऽपि असौ रामो
रुदन् स्नानं स्नानं कुर्वन् अम्भोऽभ्यषिचत मन्त्रैः संस्नातवान् स्तशि
रसि अञ्जलिना क्षिप्तवानित्यर्थोवा तथा स्नातः पितृभ्यो वारीणि

अभ्यधिक दत्तवान् पित्र्यं क्षिप्तवान् वा धातुनामनेकार्थत्वात्
सिचिः संस्कारक्षेपदानवाचकत्वं तेन जलस्य कर्मत्वं अभ्युक्षणे कर
णत्वं यथा जलेन सिञ्चतीति पूर्ववत् ङः गीकदति षत्वं मूर्च्छासं
मोहे उच्छ्रये व्यन्तात् क्तः केवलात् क्तकवल्लोरादितदम् न
स्यात् मूर्च्छा जाताऽस्येति इतोऽस्यजातइति इतोवा ॥ २३ ॥

तथा र्त्तोऽपि क्रियां धर्म्मां सकालेनामुचत् क्वचित् ।
महतां हि क्रियां नित्यां क्षिप्ते नैवावसीदति ॥ २४ ॥

तथेत्यादि । सरामस्तेन प्रकारेण र्त्तोऽपि क्वचिदपि धर्म्मां
क्रियां कालेनामुचत् न त्यक्तवान् अस्मादेव यतो महतां सत्यपि
दृष्टे व्यसने नित्यां क्रियां नावसीदति आङ्पूर्वादर्त्तोऽस्येति
निष्ठायां चतिधातौ वृद्धिः मुचिः लृट्नुबन्धत्वादङ् दृजः शच्
रिङि यङौ ॥ २४ ॥

तथेत्यादि । तथा तेन प्रकारेण आर्त्तोऽपि व्याकुलोऽपि सरामः
क्वचिदपि काले धर्म्मां धर्मादनपेतां क्रियां नामुचत् न त्यक्त
वान् मुचुश्चपञ्चमोच्चे लृटित्वात् ङः आङ्पूर्वादर्त्तः क्तः गर्धो
रनेधिणइति त्रिः हि यस्मात् महतां क्षिप्ते व्यसने सत्यपि नित्यां
क्रियां नैवावसीदति नापगच्छति क्रियेति कुः शञ्चेति शः स्त्रीत्वञ्च
चङिः श्रुधोरितीयः यदकरणे प्रत्यवायः सा नित्या ॥ २४ ॥

आकाशं समुद्रः शूरान् मुञ्जराकृतं राक्षसान् ।
एतं सीताद्रुहः संख्ये प्रत्यर्थयत राधवं ॥ २५ ॥

आकाशेत्यादि । पुनः पुनरभिभवितुं शूरानाकाश आह
तवान् तथा राक्षसानाकृत पूर्ववत् विकल्पः स्यद्धा शमाङ्दित्या
त्मनेपदं कथमाकृतवानित्याह हे सीताद्रुहः सीताहिंसकाः शूरा
राक्षसावा एत आगच्छत आङ्पूर्वादिणोऽसौ संख्ये संयामे
राघवं प्रत्यर्थयत प्रत्यर्थिनं कुरुत प्रत्यर्थिन्शब्दान्तत्करोती
त्यर्थे णिच् तदन्तासौटः परस्मैपदं अर्थयाजीयामित्यस्य तु स्वा
र्थिकण्यन्तस्य सर्वदात्मनेपदित्वात् प्रत्यर्थयध्वमिति वा स्यात्
॥ २५ ॥

आकृत्यादि । सरामोमुज्ज्वारंवारं शूरान् आकाश अर्थात्
युद्धाय राक्षसानपि आकृत स्यद्धायामाङ् इति मं पूर्ववत् ङसी
कथमाकृत इत्याह हे सीताद्रुहः सीताहिंसकाः यूयं एत आगच्छत
आङ्पूर्वादिणोऽसौ संख्ये युद्धे राघवं प्रत्यर्थयत प्रत्यर्थिनं कुरुत
प्रत्यर्थिशब्दात् ले. कृत्याख्यानेजिरिति कृतौ जिः जीमंसेति डिच्
टेलोपः अर्थकङ् याचनइत्यस्य वा रूपं कचिदात्मनेपदिनोऽपि
परस्मैपदितेति न्यायात् केचित्तु चुर्भ्याजिर्व्वेति ङेरभावपक्षे
जित्वाकं जौत्त्वभयपदमेवेत्याहुः ॥ २५ ॥

स्वपोषमपुष्युष्मान् या पक्षिंमृगशावकाः । अद्य
तच्चेन्दुना सार्द्धं तां प्रव्रूत गता यतः ॥ २६ ॥

स्वपोषमित्यादि । हे मृगपक्षिणां शावकाः पोताः या सीता
युष्मान् स्वपोषमपुषत् पुष्टवती स्वेषदति णमुल् यथाविध्यनु

प्रयोगः तां प्रव्रूत कथयत यतोयचोआद्यादितान्तिः गता सत्य
द्युतत् द्योतेतेस साङ्गमिन्दुना चन्द्रमसा तुल्यत्वात् ॥ २६ ॥

स्वपोषेत्यादि ॥ एवंप्रकारेण मृगादीनप्याङ्गास्तेति सम्बन्धः
हे पक्षिणा मृगाणाञ्च श्रावकाः शिशवोया सीता युष्मान् स्वपोषं
अपुषत् स्वेन आत्मना धनेन वा पुष्टवती अभिधानात् स्वपूर्व्यात्
पुषेर्णम् तदनुप्रयोगश्च या इन्दुना साङ्गं अद्युतत् तस्याद्योतनेन
इन्दोः स्वभावेन गुणीभूतत्वात् ततोऽप्युत्कर्षः सूच्यते साङ्गं शब्देन
समानत्वं वा लक्ष्यते उभयत्र शासुलिह्यत्पुषादेरिति ऊः पे ऊ
विधानादेव द्युतेः पं उक्तञ्च अतएव पं तां प्रव्रूत वदत त्वत्स्वि
यास्त्वय्येव कथनं किमर्थं इत्याशङ्कयामाह गतेति यस्माद्
ता अन्यत्र मां त्यक्तेत्यर्थात् केचित्तु यतोयच गतां तं देशञ्च व्रूते
त्यधाहरन्ति केचित्तु या यतोयत्नात् अपुषत् इन्दुना साङ्गं साम्यं
गता या अद्युतच यतीङ्यन्ते इत्यस्य किपीत्याऊः केचित्तु
हे पक्षिमृगश्रावकाः गतायतः सन्तः तां प्रव्रूत गतं गमनं भावे
क्तः न यतन्ते इति अयतः कर्त्तरि क्तिप् गताय अयतोऽयत्न
वन्तः स्थिराः सन्त इत्यर्थ इत्याऊः गताय नास्ति यत् यन्नो येषां
तादृशाः सन्त इत्यन्ये ॥ २६ ॥

गिरिमन्वहपद्मामोलिपुर्जनकसम्भवा । तस्मिन्ना
योधनं वृत्तं लक्ष्मणाशशिषन्महत् ॥ २७ ॥

गिरिमित्यादि । गिरिं लक्ष्मीकृत्य गतः लदित्वादङ् किमर्थं

लभुमिदुः सनिमीमेत्यादिना इस् अत्र लोपदत्यभ्यासलोपः
 खरिचेति चत्वं जनकसम्भवां सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः च्छेदोरप्
 जनकः सम्भवोयस्यास्तां सीतां तस्मिन् गिरौ आधाधनं युद्धं
 महदतिशयत्वात् वृत्तं लक्ष्मणायाशिषत्कथितवान् क्रियायोगे
 चतुर्थी सर्त्तीत्यादिनाऽङ् शासद्दङ् हलोरिति त्वं शासिवसीति
 षत्वं कथमकथयदित्याह ॥ २७ ॥

गिरौत्यादि । जनकसम्भवां सीतां लभुमिच्छामोगिरिमनुज
 लीकृत्य अस्मात् लक्ष्मणौ गतौ लदित्वात् ङः लभेः सनिमीमा
 देत्यादिना अकारस्य इस् खिलोपश्च स्यादेः सोलोपश्च सप्सप्ते
 रिति पः सम्भवत्यस्मात् सम्भवः जनकः सम्भवो यस्याः जनका
 त्सम्भवनं यस्यादिति वा तस्मिन् गिरौ वृत्तं महदाधाधनं युद्धं
 लक्ष्मणायाशिषत् उक्तवान् तादर्थ्ये चतुर्थी यदभिप्रेत्य धात्वर्थ
 स्तत्र चतुर्थीति परः शासुअनुशिष्टौ शासुल्लिङ्गुदिति ङः शासु
 डिङ्ङुङ्ङेइति ङत्वं किलादिति षत्वं ॥ २७ ॥

सीतां जिघांस् सौमित्रे राक्षसावारतां ध्रुवं । इदं
 शोणितमभ्यग्रं संप्रहारेऽच्युततयोः ॥ २८ ॥

सीतामित्यादि । इत्येवं लक्ष्मणायाशिषदिति श्लोकचतुष्टयं
 यावत् सम्बध्यते हे सौमित्रे सीतां हन्तुमिदं नौ राक्षसावारतामा
 गताविति ध्रुवं निश्चितं उत्प्रेक्षायामित्यन्ये आङ्पूर्वादर्तेरादा
 दिकादेवाङ् पुषादिस्त्रे शास्त्रिसाहचर्येण तस्यैव ग्रहणात् अह
 शोडोति गुणः आङ्विनाप्यडागमे कृते रूपमिदं हन्तेः सनि

अञ्जनगमांसनीति दीर्घः अभ्यासाच्चेति घलं कुतो ज्ञातमि
त्याह इदमभ्ययं शोणितं तयोः संप्रहारे युद्धे अच्युतत् गलितं
च्युतिरचरणे अकर्मकोऽत्र इरनुबन्धत्वादिरितोवेत्यङ् सीतां
भक्षयितुं तयोरेव विवादो वृत्त इति भावः ॥ २८ ॥

सीतामित्यादि । इत्येवं लक्षणायाग्रिषदिति श्लोकचतुष्ट
येषु सम्बध्यते हे सौमित्रे भुवं निश्चिते उत्प्रेक्षे वा सीतां हन्तुमिच्छू
राक्षसावारतां आङ्पूर्वात् अलिगत्या इत्यस्मात् अप्रापणे च
त्यस्माद्वा वक्ष्यस्येत्यादिना पक्षे ङः दृशोर्णुरिति गुणः आङ्
विनापि रूपमेतत् हन्तेः सनिर्घोऽऽनिङ्गमामिति दीर्घः खेर्होघः
कुतो ज्ञातमित्याह तयोरेव संप्रहारे युद्धे इदं अभ्ययं अभिनवं
शोणितं अच्युतत् गलितं च्युतिरचरणेऽकर्मकः इरित्यात् शासु
लिङ्गुदित्यादिना पक्षे ङः सीतामत्तुं तयोरेव विरोधो जात इति
भावः ॥ २८ ॥

इदं कवचमच्योतीत् साश्चोऽयं चूर्णितोरथः । एह्य
मुं गिरिमन्वेष्टुमवगाहावहे द्रुतं ॥ २९ ॥

इदमित्यादि । इदं कवचमच्योतीत् भ्रष्टं अङ्भावे सिजेव भ
वति अयं रथः साश्चचूर्णित आस्ते यतश्चैवं तस्मादेहि आगच्छ द्रुतं
किं पश्चादिलम्बये अमुं गिरिमवगाहावहे विलोडयावः किमर्थं
अन्वेष्टुं सीतामित्यर्थात् एतत्सर्व पर्वतसमीपे कथ्यते ॥ २९ ॥

इदमित्यादि ॥ कवचमिदं अच्योतीत् भ्रष्टं इरित्यात् ङाभाव
पक्षे व्यासिः अश्वेन सह चूर्णितोऽयं रथश्चास्ते यतएवं तस्मात्

द्रुतं शीघ्रं एहि आगच्छ आङ्पूर्वस्थोऽहौ रूपं अनेष्टुमयात्
सीतां अमुं गिरिं आवां अवगाहवहे सर्वतः पर्यटावः ॥ २८ ॥

मन्युर्मन्ये ममास्तम्भीदिपादोऽस्तभदुद्यतिं । अजारी
दिव च प्रज्ञा बलं शोकात्तथाजरत् ॥ ३० ॥

मन्युरित्यादि । मन्युर्मम शोकः मन्ये इत्यहं सशोकः सुहृज्जने
ऽस्तम्भीत् स्तम्भान् विषादउद्यतिमस्तभत् अत्र पक्षे अनुनासिक
लोपः प्रज्ञा च तत्र विवेकिनी बुद्धिः अजारीत् विवेकवैकल्यात्
जीर्णैव तथाशब्दः समुच्चये बलं शोकादजरत् जीर्णं स्वकार्या
करणात् दृष्टशोकोति गुणः जूस्तम्भित्यादिना सिञ्जये ॥ २० ॥

मन्युरित्यादि । हे सौमित्रे मन्युः शोकोमम मन्ये स्तम्भमू
र्त्तिशिरादयमस्तम्भीत् शोकजन्यवायुना मन्यास्तम्भोनाम व्याधि
र्जातइत्यर्थः मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियां पश्चाद्ग्रीवाशिरामन्येति
चामरः विषादउत्साहविपर्यय उद्यतिं उद्यममस्तभत् स्तम्भुधा
तुः सौत्रिकः शासलिदुदिति वाङ् हसुनङ् लोपः ऊभावपक्षे
व्यासिः उत्पूर्वाद्यमेः तौ वनतनाद्यनिमामिति मलोपः मम
प्रज्ञा बुद्धिश्चाजारीत् कर्त्तव्यमूढत्वाज्जीर्णैव तथा मम बलं शो
कात् अजरत् स्वकार्याद्यमत्वाज्जीर्णमिव पूर्ववदाङ् दृष्टोर्णुरिति
गुणः पक्षे सिः ब्रजवदेति त्रिः तथेति समुच्चवाभ्युपगमसादृश्ये
ति दृष्ट्वाः ॥ ३० ॥

गृध्रस्येक्ष्यतां पक्षौ कृतौ वीक्ष्य लक्षणम् । जिघं
सोर्नूनमापादि ध्वंसोऽयं तां निशाचरात् ॥ ३१ ॥

गृध्रस्येत्यादि । हे लक्षण इह प्रदेशे गृध्रस्य पक्षौ कृतौ
किञ्चै अश्वतां गूनौ पूर्ववदङ्गि अयतेरः इति वीक्ष्य नूनमवश्यं
सीतां जिघत्सोरत्तुमिहोर्गृध्रस्य अदेर्लुङ्सनोर्धसु निशाचरादयं
ध्वंसः पक्ष्मेदश्चापादि उत्पन्नः कर्त्तरि लुङ् चिण्तेपदइति
ज्ञेयिणादेशः तत्रन्दस्य चिणोलुक् ॥ ३१ ॥

गृध्रेत्यादि । हे लक्षण इह स्थाने गृध्रस्य कृतौ पक्षौ पक्षौ
अश्वतां वायुना मांसादिपरिणामेन वा वृद्धिं गतौ इति वीक्ष्य
पश्य तु श्विगतिवृद्धोः पूर्वेष्वेण वा ङः वक्ष्यस्यपतामिति श्वः
नूनं निश्चितं तां सीतां जिघत्सोर्गृध्रस्य अयं ध्वंसः पक्ष्मेदः
निशाचरादापादि उत्पन्नः पदस्त्वनीष्वेइति कर्त्तरि इष्
दणस्तनलोपः जिघत्सोरिति पाठे अत्तुं भोक्तुमिहोः घमुदः
निति अदेर्धसुः सत्यरे ॥ ३१ ॥

क्रुद्धोऽदीपि रघुव्याघ्रोरक्तनेत्रोऽजनि क्षणात् ।
अबोधि दुःस्थं त्रैलोक्यं दीप्तैरापरि मानवत् ॥ ३२ ॥

क्रुद्धेत्यादि । तदेवं रघुव्याघ्रो रामः क्रुद्धोऽदीपि दीप्तवान्
क्षणात् रक्तनेत्रोऽजनि जातः जनितव्योऽस्येति न वृद्धिः त्रैलोक्यं
निहन्ति यस्मिन् हन्यमानेऽपि सीताक्रुद्धोऽपि मर्यादा इत्यभि
प्रायेण दुःस्थमबोधि बुध्यते स किम्वा रामस्य दाराद्विधत्ते

बदान्येषु का कथा इति दुःखं बैलोक्यमबोधि दीप्तैस्तेजोभिर्ह
तुभिरामूरि बद्धं ते स्म भानुवदादित्यवत् दीप्तैरिति भावे निष्ठा
सर्व्वत्र कर्त्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना चिण् ॥ ३२ ॥

कुङ्कुमरत्यादि । लक्षणायेवमुक्ता रघुव्याघोररामः कुङ्कुः सन्
अदीपि जज्वाल चणाच्च रक्तनेत्रोऽजनि जातः बैलोक्यमेवं
दुःखं अबोधि ज्ञातवान् शत्रुमलम्बा तस्माशाय बैलोक्यमपि
नाशयिष्यामीत्याश्रयः येनाहमपि दुःखः कृतस्तेन सुतरां जग
दुःखमिति वा दीप्तैस्तेजोभिर्हेतुभिरामूरि बद्धं ते स्म भानुरिव
दीपेर्भावे तः सर्व्वत्र पदस्त्वनीष्चेदत्यादिना कर्त्तरि पाक्षिक
इण् इणस्तनलीपः जनबधः सेमइत्यादिना जनेर्द्रुःखः ॥ ३२ ॥

अताय्यस्योत्तमं सत्वमप्यायि कृतकृत्यवत् । उपा
चायिष्ट सामर्थ्यं तस्य संरम्भिणामदत् ॥ ३३ ॥

अतापीत्यादि । अस्य रामस्य उत्तमं सत्वमभिप्रायः शोकव्य
सनयोरविकारत्वात् अतापि सन्ततं नान्तरा विह्वल्यते स्म अथा
पि वृद्धितं कृतकृत्यवत् समाप्तक्रियवत् हस्ततल्लस्यं शत्रुबधं मन्य
मानस्य उभयत्रापि पूर्व्ववचिण् तस्य रामस्य संरम्भिणः शत्रुवि
षये क्षुभितचित्तस्य सामर्थ्यं बलमुपाचायिष्ट स्वयमेवोपचीयते
स्म चिनोतेरचः कर्मकर्त्तरोति चिण् पचे चिण्दिट्चेति ॥ ३३ ॥

अतेत्यादि । अस्य रामस्य सत्वं व्यवसायः स्वभावोवा अतापि
सततं बभूव नान्तरा विह्वल्यते स्म उत्तमं व्यसनेऽपि अविह्वतं ता
पृरूपातनसन्ततोः अप्यायि बद्धं ते स्म कृतकृत्यवत् समाप्तक्रिय इव

क्रोधात्साक्षादधिकात् विहितेवैरिवधइत्यभवसायात् आशीर्ः
दृष्ट्वा उभयत्र पूर्ववदा दण् संरक्षिणः शत्रुविषये कुड्मस्य तस्य
रामस्य सामर्थ्यं महदुपाचायिष्ट स्त्रयमेवोपचीयते स्म हनयद्
दृशचइति चिन्तातेः सेर्मिण् कर्मकर्त्तरि चायृक्निशानेऽर्चे इत्य
स्थानेकार्थत्वात् कर्त्तर्येवेदं रूपमित्यन्ये सत्त्वं गुणे पिशाचादौ वले
द्रव्यस्वभावयोः । आत्मनि व्यवसाये च चित्ते प्राणिषु जन्मुखिति
विश्वः ॥ ३३ ॥

अदोहीव विषादोऽस्य समरुद्धेव विक्रमः । सम
भावि च कोपेन न्यश्वसीञ्चायतं मुज्जः ॥ ३४ ॥

अदोहीत्यादि । अस्य रामस्य विषादः प्रागुत्पन्नोऽदोहीव स्त्रयं
चरितइव अथवा अदोहीव प्रपूर्यते स्त्रेवविक्रमः पुरुषकारः
समरुद्धेव संरुध्यते स्म इव कर्मवदित्यादिना कर्मवद्भावेन प्राप्त
स्य चिणो नरुधइति निषेधः तेन सिजेव भवति झलोझलीति चिचो
लोपः झषस्तयोर्धोऽधः झलाञ्जम्झशीति धत्वजस्त्वे कोपेन च
समभावि सम्भूतं चिण्भावकर्षणोरिति भावे चिण् चैलोक्यदौः
स्त्रावबोधाज्जातस्त्रेदः सन् आयतं दीर्घं न्यश्वसीत् निश्वसितवान्
प्ल्यन्तेति दृङ्निर्ण भवति मुज्जरिति सर्व्वञ्च योज्यं ॥ ३४ ॥

अदोहीत्यादि । अस्य रामस्य प्रागुत्पन्नोविषादः स्त्रयमेवा
दोहि इव क्रोधातिशयात् स्त्रयं चरितइव पूर्यते स्त्रेवेत्यन्ये वेषज
दुहइति कर्मकर्त्तरि वा इष् विक्रमोऽपि समरुद्धेव स्त्रयमेवान्तः
प्रविष्टइव नतपरुधसडेति कर्मकर्त्तरि इष्निषेधः अशस्त्रादि

ति सिद्धोपः अस्य कोषेन समभावि सम्भूतं रतमोर्धगिणाविति
भावे इण् कोषात् मुञ्जर्वारंवारं आयतं दीर्घं यथा स्यात्तथा
रामोव्यश्नीत् हसादेः समदत्यादौ यस्वर्जनात् न वृद्धिः । इति
सिद्धधिकारः ॥ ३४ ॥

अम्प्रकरणं कथ्यते ।

अथालम्बधनूरामोजगर्ज गजविक्रमः । रुणद्धि
सवितुर्मार्गं भिनद्धि कुलपर्वतान् ॥ ३५ ॥

इतः प्रभृति अम्बिकारणमधिकृत्याह । अथेत्यादि । अथान
न्तरं रामोऽधनुरालम्ब्य गृहीत्वा जगर्जं विष्फुर्जितवान्धनूराम
इति ब्रह्मोपदिष्टं दीर्घः गजगतिः सवितुः सूर्यस्य मार्गं पन्थानं
हृणन्नि आवृणोमि शरैरित्यर्थात् तथा भिनन्नि विदारयामि
कुलपर्वतान् ॥ ३५ ॥

अथ नमश्चाधिकारः । स च स्वमते अण् । अथेत्यादि । अन
न्तरं गजपराक्रमोरामोधनुरालम्ब्य गृहीत्वा जगर्ज्ज सिंह
नादं चकार किं कृत्वा जगर्ज्जेत्याह अहं सवितुः सूर्यस्य मार्गं
पश्यानं हणभि आवृणेमि अर्यात् शरैः मृदुत्वादेव ममेदृशं
कर्म संवृत्तं ददानो महतां दण्डभयादन्योऽपि सीतां दास्यति
नच पुनरेवं कोऽपि करिष्यतीति भावः अतएव न तृणेल्लीति
लोकोऽयमिति वक्ष्यति कुलपर्वतान् पृथिव्या अवस्तम्भकान् पर्व
तानपि अहं भिनग्नि विदारयामि रुधिरौजआवृतौ जघ्नी
भिदिभिर्दि दिवसुतुदहयेति अण्वेव श्यनादिवत् प्रकृतिप्रत्य

यथाः साहाय्यकारित्वान्न शप् दिवसुतुदहधकादेरिति षष्ठ्ये
 कवचनान्तं पदं तेन दिवादिप्रभृतीनां सम्बन्धे श्वनादयोरेपरि
 निर्दिष्टादत्यर्थः ते कुच भवन्तीत्याशङ्क्य वृत्तावुक्तं एभ्य इति
 तेन सूत्रे षष्ठीनिर्देशात् रुधादेः अण् णित्वादन्त्याच्च उत्तरः
 एभ्य इति वृत्तौ पञ्चमीनिर्देशादन्ये प्रकृतेरुत्तर इति बोध्यं न
 च सूत्रे पञ्चमीनिर्देशेऽपि णित्वात् अण् रुधादेरन्त्यादयः परे
 भवितुमर्हन्ति एमित्यस्य पृथग्न एव विषयत्वात् शासुलिङ्ग
 त्पुषादेरिति पञ्चम्यन्तत्वात् प्रकृतेः परीङः न तु ङित्वादन्त्यस्य
 स्थाने इत्यादिदर्शनात् षष्ठीनिर्देशेऽपि पञ्चम्यर्थो गम्यते तथाहि
 अनडुत्पुं पयो लक्ष्मीना वामेकत्ववाचिनां । नित्यं कः स्यादङ्ग्रीहो
 वा स्याद्वित्ववज्जलयेरिति । अन्यत्रापि नित्यात्वतां स्वरान्तानां
 सृजिदृश्योच्च वेद्यलि । इति नित्यानिटः सुप्तेदृव्येऽदं नित्यमिदं
 यलीति ॥ ३५ ॥

रिणञ्चि जलधेस्तोयं विविनञ्चि दिवः सुरान् ।
 क्षुणञ्चि सर्पान् पाताले क्षिनञ्चि क्षणदाचरान् ॥ ३६ ॥

रिणञ्चोत्यादि । जलधेस्तोय रिणञ्चि रिक्तीकरोमि रिचि
 रविरेचने दिवः स्वर्गात् सुरान्विविनञ्चि पृथक्करोमि विचिर
 पृथग्भावे क्षुणञ्चि क्षुणयामि सर्पान् पाताले क्षुदिरपेषणे अट् कु
 षाडिति णत्वं क्षिनञ्चि क्षणदाचरान् राक्षसान् द्विधा करोमि
 क्षिदिरद्वैधीकरणे ॥ ३६ ॥

रिणन्मोत्यादि । जलधेः समुद्रस्य तोयं रिणन्मि रिक्तो
 करोमि रिचिर्जधोविरेको रेफात् अणोऽक्षत्वं सुरान् दिवः स्वर्गात्
 विविगन्मि पृथक्करोमि विचिर्लिधौञ् पृथक्त्वे विपूर्वः सुरा
 योगात् सुराः अर्धश्चादित्वादः तदुक्तं सुरापरिग्रहाद्देवाः सुरा
 इत्यभिविश्रुता इति किम्वा सुरन्ति भान्ति ईशते वा इति सुरा
 सुरम्भैश्वर्ययोरित्यस्मात् कृगृष्णाप्रोक्त इति कः पाताले सर्पान्
 चुणप्ति चूर्णयामि अधौचुर्दिर्चुदि चुत्सम्भेषणं षकाराक्षत्वं पतन्ति
 लोकाश्चिन्निति पातालं निपातनात् चुणदाचरान् किनप्ति
 दैधोकरोमि द्विदिर्धौञ्छेदे ॥ ३६ ॥

यमं युनज्मि कालेन समिन्धानोऽस्त्वकौशलं ।
 शुष्कपेषं पिनञ्म्यूर्वीमखिन्दानः स्वतेजसा ॥ ३७ ॥

यममित्यादि । यममपि कालेन तदधीनेन मृत्युना युनज्मि
 सम्बध्नामि अस्त्वकौशलं समिन्धानः सम्बद्धयन् जिहन्वीदीप्तौ
 आत्मनेपदिनोऽलटः शानच् आस्रलोपः असोरलोपः उर्वीं
 शुष्कां कृत्वा चूर्णयामि पिष्टुसंचूर्णने शुष्कचूर्णरूपेषुपिषदति
 कमुल् अखिन्दानः स्वतेजसा दैन्यमव्रगन् अपरिग्राम्यन् छिद
 दैन्ये पूर्ववलोपः ॥ ३७ ॥

यममित्यादि ॥ यममपि कालेन मृत्युना अहं युनज्मि चक्षी
 त्वर्थः युजिर्धाञ्चुतौ अस्त्वकौशलं समिन्धानः वर्द्धयन् हन्वीन्
 धञ्चिद्युतौ शानः नणोमलोप्यइत्युल्लोपः नणोऽपेक्षाविति नञ्
 अकाररहितत्वं उर्वीं शुष्कपेषं पिनञ्मि चूर्णयामि धौपिष्ट

चूर्णमे शुष्कचूर्णतृणात् पिषोषम् गतार्थत्वे तदनुप्रयोगश्चेति
परः स्वमते सप्तम्वित्यस्य धागविभागात् चैशुष्यसोमकवदिति
शुषेः कस्य कः स्वतेजसा अखिन्दामः देव्यमभजन् अपरिआ
म्यन् वा खिदङ्घ्रौदैव्यके नषोचेऽष्टौ ॥ ३७ ॥

भूतिं तृणसि यक्षाणां हिनस्तीन्द्रस्य विक्रमं । भन
ज्मि सर्वमर्थ्यादास्तनञ्चि व्योम् विस्तृतं ॥ ३८ ॥

भूतिमित्यादि । यक्षाणां भूतिं सम्पदं तृणसि उत्सादयामि उद्ध
दिरहिंसानादरयोः इन्द्रस्य विक्रमं हिनस्मि अपनयामि हिंसि
हिंसायां इदितोनुम् तस्य आञ्जलोपः सर्वमर्थ्यादाश्च व्यवस्थाः
सर्वेषां भनज्मि मर्दयामि भञ्जोभ्रामर्दने आञ्जलोपः तनञ्चि
व्योम् विस्तृतं संकोचयामि स्तृजआकादने कान्तेन चौरादिकस्य
रूपं तच्छसङ्कोचे आञ्जलोपः कस्मादेवं प्रवृत्तस्त्वमिति चेदाह
॥ ३८ ॥

भूतिमित्यादि । यक्षाणां भूतिं सम्पदं तृणसि नाशयामि
तृणञ्चिर्नादरेच चकाराद्धिंसायां इन्द्रस्य विक्रमं हिनस्मि अ
पनयामि हिंसधिकिहिंसे नखानलोप्यदिति इदित्वात् कृतनुषो
लोपः सर्वेषां मर्थ्यादाव्यवस्थाभनज्मि निवर्त्तयामि भनजोधी
मोटने व्याञ्जआकाशस्य विस्तृतं विस्तारं तनञ्चि सङ्कोचयामि
तच्छुधसङ्कुचि तनञ्जोति पाठे तन्मुधसङ्कोचे स्तृजञ्जृतावित्य
स्माङ्गावे कः व्योमविशेषश्चे विस्तृतमिति निरर्थकं स्यात् ॥ ३८ ॥

न तृणेषीति लोकोऽयं मां विन्ते निष्पराक्रमं । एवं
वदन् दाशरथिरपृणग्धनुषा शरं ॥ ३९ ॥

नदण्णेल्लोत्थादि । न दण्णेल्लि न मारयामि इति कृत्वा दहहिहि
सिहिंसायां अम् दण्णदहम् अयं लोकोमो निष्पराक्रमं निर्वीर्यं
विन्ने विचारयति विदविचारणइत्यस्मादात्मनेपदानः अम्
अलोपः एवमुक्तेन प्रकारेण वदन् दाशरथिः धनुषा शरं । अपृ
णक् पृणक्ति स्म पृचोसंपर्के लङि अम् हल्ङ्गादिलोपः कुत्वं इति
अम् विकरणनिदर्शनं ॥ ३८ ॥

नदण्णेल्लोत्थादि । कथमेवं प्रवृत्तिरित्याह अहं न दण्णेल्लि
न हस्मि इति कृत्वा मनसीत्यर्थात् अयं लोकः मां निष्पराक्रमं
विन्ने विचारयति तेन मे पत्न्यपहारो वृत्तइति भावः धौविदङ्
मीमांसे नणोन्नेऽणौ दहधहिमे दहदण्णपिद्वस्ते इति नणदण्
ञकारात् एत्वं दाशरथीरामएवं वदन् धनुषा शरं अपृणक्
युनक्ति स्म पृचोसंपर्के हसङ्गादिसेरिति दिलोपः चङिति
कङ् चतोएत्वं पृणति हिनस्तीति शरोऽनन्तः तालव्यादिः
दन्त्यादिरप्यस्ति चित्रपुङ्खः शरः सरइति चिकाण्डशेषः । इति
नशब्दाधिकारः ॥ ३८ ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

न्यवर्त्तयत्सुमित्राभूस्तं चिकीर्षुं जगत्क्षयं । ऐक्षे
तामाश्रमादाराङ्गिरिकल्पं पतत्रिणं ॥ ४० ॥

इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह । न्यवर्त्तयदित्यादि । तं रामं जग
त्क्षयं चिकीर्षुं कर्त्तुमिदं सुमित्राभूस्तं क्षणेन्यवर्त्तयत् निवर्त्तित
वान्भ्रातः अलं कोपेन स्वयां सार्द्धं कः संग्रामे युद्धं दातुं समर्थः

यद्वा युक्तं तत्प्रतिविधीयतामिति भवनं भूः सम्यग्दादित्वात्किं
सुमित्रायां भूर्यस्य ऐचेतां रामलक्ष्मणौ दृष्टवन्तौ लङ्घि रूपं पश्चि
णं गिरिकल्पं महाप्राणित्वात् आश्रमादारात् समीपे दूरान्तिका
र्यैरिति पञ्चमी ॥ ४० ॥

अथ प्रकीर्णकाः । न्यवेत्यादि । इत्थं जगतः चयं कर्तुमिच्छन्तं
तं रामं सुमित्राभूषणो न्यवर्त्तयत् निवारयामास अन्यापरा
धेनान्यदण्डानौचित्यात् सुमित्रा भूतपत्तिस्थानं यस्य सुमित्रा
यां भूभवं यस्मैति वा सुमित्रायाभवतीति वा क्विन्तमिदं रूपं
अथ रामलक्ष्मणौ आश्रमादारात् समीपे गिरिकल्पं पर्वत
तुल्यं पतत्रिणं पश्चिणं ऐचेतां दृष्टवन्तौ अन्यारम्भार्थारादिति
पञ्चमी ॥ ४० ॥

तं सीताघातिनं मत्वा हन्तुं रामोऽभ्यधावत । मा ब
धिष्ठाजटायुं मां सीतां रामाहमैक्षिषि ॥ ४१ ॥

तमित्यादि । तं सीताघातिनं सीता हतानेनेति मत्वा रामो
हविष्यामीत्यभ्यधावत धावुमतिश्चोदोरित्यस्यालङ्घि स्वरितेत्वा
दात्मनेपदं तं हन्तुमुद्यतं रामं जटायुराह मा बधिष्ठा इति हे
राम मां जटायुं मा बधिष्ठाः मा बधीः बधवन्धने इत्यस्मादने
कार्यत्वादात्मनेपदिनः सेटोलुङ्घि रूपं न हन्तेऽत्याङ्घ्रि आङ्घ्रि
यमहनइत्यात्मनेपदं नास्ति अकर्मकादित्यनुवृत्तेः स्वनामपरि
कीर्त्तनं तव पितुरहं यस्मैति ख्यापनार्थं सीतामैक्षिषि दृष्टवानहं
लुङ्कुत्तमैकवचने अतोमां मा बधिष्ठाः ॥ ४१ ॥

तमित्यादि । तं पश्चिणं सीताघातिनं सीतामघं हतवान् इति

मत्वा हन्तुं रामोऽभ्यधावत वेगेन अभिमुखं गतवान् धावुञ्जवे
 स्रजि उपास्थितैवमुक्तेतमिति वक्ष्यमाणश्लोकेनावधत्तात् मा बधिष्ठा
 इत्यादिपद्याद्धं हन्तुमुद्यतं रामं प्रति जटायुवाक्यमिति गम्यते हे
 राम जटायुं मां त्वं मा बधिष्ठान मारय हन्तेऽस्यासंशयः हन
 बध्नीक्यलीति बधादेशः धात्वन्तत्वात् वसोरस्येतीम् आत्मने
 पदमिहन्ति परस्मैपदिनां कचिदिति परवाक्यात् स्वमते वाङ्
 म्यात् आत्मनेपदं किम्वा आङ्पूर्वहन्तेः आत्माङ्गदाददासाहन
 यमदति मं आत्माङ्गदादित्यस्य कचिद्भुभिचारात् तथाच गाण्डी
 वी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजन्ने विषमविलोचनस्य वक्षदति
 किम्वा जटायुमिति नामकीर्त्तनेन तव पितुः सखा अहमिति ज्ञा
 पितं तेन च तव पितुः सख्यदार्ढ्येनाहं तव स्वाङ्गमिव मम हिंसया
 तव स्वाङ्गहिंसा व्यथेति आरोपितात्माङ्गत्वादात्माङ्गदादित्या
 त्मनेपदं किम्वा आत्माङ्गदादित्यच आत्मशब्देनात्मीयोऽपि
 लक्ष्यते किम्वा धातूनामनेकार्थत्वादधङ्निन्देच इत्यस्य रूपं
 किञ्चिजगुपदत्यादौ निन्दाबधेः सन्विधानादत्र न सन् जटा
 आयुर्धस्तेति व्युत्पत्त्या तस्य च प्रवयसीजटायुषः स्वर्गिणः किमनु
 शोच्यतेऽधुनेति दर्शनाच्च जटायुमिति चिन्त्यमिति भ्रान्तावद
 न्ति यतो वाङ्मत्यादिणधातोर्हणप्रत्यये आयुशब्दोऽयमुदन्तोऽपि
 दृश्यते यथा वायुना जगदायुनेति जटायुश्च जटायुरिति शब्द
 भेदः पौलस्त्यस्य जटायुषा विधटितः कार्णायसोऽयं रथः पश्यैते
 पुरतः पिशाचवदनाः कङ्कालशेषाः कृताः । खड्गच्छिन्नजटायुपच
 तिरितः सीतासुखलीं बहन्नन्त्याकुलविद्युदम्बुदइव ग्रामभ्युद
 स्यादरिरित्येतत्पद्यमुनादिदृत्तावुद्धलदत्तेन जटायुशब्दस्य च

नोदन्तत्वेन दैर्घ्यज्ञापनायोदाहृतं अहं सीतामैच्छिषि दृष्ट-
वान् आं चि दम् अतोऽपि मा वधिष्ठादति भावः ॥ ४१ ॥

उपास्थितैवमुक्ते तं सखायं राघवः पितुः । पप्रच्छ
जानकीवार्त्ता संग्रामञ्च पतन्निष्णं । ततो रावणमा-
ख्याय द्विषन्तं पततां वरः ॥ ४२ ॥

उपास्थितइत्यादि । पक्षिणैवमुक्ते सति राघवस्तं रणभङ्गानुष्ठा-
नेन उपास्थित परिचितवान् संगतकरणआत्मनेपदं स्याच्चोरिषे-
तीत्वं ह्रस्वादांमादिति सिलोपः पितुः सखायं मम पितुः सखाय-
मिति कृत्वा सखिशब्दाद्वितीयैकवचने रूपं सख्युरसम्बुद्धाविति
णित्वाद्बुद्धिरायादेशः पप्रच्छ पृष्टवान् तं पक्षिणं जटायुं किं जान-
कीवार्त्ता संग्रामञ्च तत उपस्थानानन्तरं रावणं द्विषन्तं शत्रुं आ-
ख्याय कथयित्वा रावणेन हता सीतेति पततां पक्षिणां वरोजटा-
युर्ममारेति परेणान्वयः ॥ ४२ ॥

उपेत्यादि । पक्षिणा एवमुक्ते सति राघवस्तं पितुः सखायं
उपास्थित आराधितवान् मैत्राघ्नसङ्गदिति मं स्यादेर्ङिष्टीमेदिति
ङिर्गुणाभावश्च झस्वादिति सिलोपः तत उपस्थानानन्तरं द्विष-
न्तं शत्रुं रावणमाख्याय सीता तेन हतेति कथयित्वा पततां पक्षि-
णां वरः श्रेष्ठोजटायुर्ममारेति वक्ष्यमाणश्लोकेन सम्बन्धः ॥ ४२ ॥

व्रणवेदनया ग्लायन्ममार गिरिकन्दरे । तस्याग्न्य-
म्बुक्रियां कृत्वा प्रतस्थाते पुनर्व्वनं ॥ ४३ ॥

व्रणेत्यादि । व्रणकृता वेदना पीडा मध्यपदलोपी समासः तथा

स्वायन् स्वानि गच्छन्त्यर्थाद्यादेशः समारभ्यतः क गिरिकन्द
रे यं गिरिमन्वस्यपत् तस्य निम्नप्रदेशे कन्दं रातीति व्युत्पत्तिमा
त्रं तस्य जटायोरग्न्यम्बुक्रियां दाहमुदकदानञ्च कृत्वा पुनर्भूयो
वनमरणं प्रतस्थाते प्रस्थितौ समवप्रविभ्यदत्यात्मनेपदं ॥ ४३ ॥

ब्रह्मेत्यादि । ब्रह्मेन या वेदना तथा स्वायन् स्वानि गच्छन्
समारभ्य गिरिकन्दरे यं गिरिमन्वस्यपद्रामस्तस्य निम्न
प्रदेशे गुहायां वा अग्निक्रियां दाहं अम्बुक्रियां तर्पणं च कृत्वा
पुनर्बनं प्रतस्थाते अर्थाद्रामलक्षणेन प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना
प्रस्थोमं मृच्छाष्टीकोममिति निघमात् ठीपं । अथालम्ब्यधनूराम
इत्यादिपद्याङ्गानन्तरं सीताविरहदुःखार्त्तः कोपसंरक्तलो
चनइति यमं युनज्जि कालेनेत्यादिपद्याङ्गानन्तरं विनज्जि धाम
सर्वेषां दण्डेहि सकलं जगदिति एवं वदन् दाशरथिरित्यादि
पद्याङ्गानन्तरं जगन्नाशाय सन्नद्धसृणवत् स्नेहं तेजसेति न्यवर्त्त
यत् सुमित्राभूरित्यादिपद्याङ्गानन्तरं तेजःशानं विवृण्वानं दिध
क्षन्मिवानलमिति तं सीताघालनं मत्वेत्यादिपद्याङ्गानन्तरं
ग्रीवाच्च सतदापञ्ची भयाद्रामेण तर्जितइति उपास्थितैवमुक्ते
तमित्यादि पद्याङ्गानन्तरं प्रप्रह जानकीवार्त्ता संग्रामञ्च यतश्चि
ण्मिति तस्याग्न्यम्बुक्रियां कृत्वेत्यादि पद्याङ्गानन्तरं विराघमीधि
वांसौ तां विचिन्वानावितस्तइति पद्याङ्गं केनचित् क्वचित् पुस्त
के प्रचिप्रं सर्वमिदं प्राचीनैरुपेक्षितत्वाद्मूलमेव तत्राप्यथालम्ब्य
धनूरामइत्यादिपद्याङ्गानन्तरं सीताविरहदुःखार्त्तः कोपसंरक्त
लोचनइति पद्याङ्गमतीवायुक्तं नशब्दाधिकारे नशब्दाभावात्
॥ ४३ ॥

सत्वानजसं घारेण बलापकर्षमश्रता । लुध्यता ज
गृह्णाते तौ रक्षसा दीर्घवाज्जना ॥ ४४ ॥

सत्वानित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ रक्षसा राक्षसेन जगृह्णाते
गृहीतौ कर्मणि लिट् किं नास्मा दीर्घवाज्जना अश्रयार्था चेत्यं संज्ञम्
एक एकेन वाज्जना द्वितीयोद्वितीयेन लुध्यता बुभुक्षमाणेन
घारेण भीमेन सत्वान् अजसं सदा नञ्पूर्वाञ्जसोर्नाम कम्पीति
रः अश्रता भुञ्जानेन किं कृत्वा बलापकर्षं बलादाकृष्येव पाका
दिकमनपेक्ष्य अपादाने परीक्षायामिति णमुल् ॥ ४४ ॥

सत्वानित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ दीर्घवाज्जनास्मा रक्षसा
जगृह्णाते गृहीतौ कर्मणि ठी लुध्यता बुभुक्षुणा दिवादित्वात् य्यन्
बलापकर्षं सत्वान् प्राणिनोऽजसं निरन्तरं अश्रता भक्षयता ब
लादपकृष्य त्वरया परिष्कारादिकमकृत्वैव पञ्चम्यन्तात्तरायां
णमिति परः स्वमते बलनापकर्षोऽपकर्षणं यत्रेति सत्वभक्षण
क्रियाविशेषणं एतेन त्वरयापरिष्कारादिकं तदपि प्राप्तं परि
ष्कृतत्वादौ बलहेतुत्वस्य वैयर्थ्यात् चणस्वेत्यस्य योगविभागाद्वा
चणम् घारेण भयदेन नञ्पूर्वाञ्जसोर्हिंसरीपकस्याजसेति रः
॥ ४४ ॥

भुजौ चकृततुस्तस्य निखिंशाभ्यां रघूत्तमौ । स
च्छिन्नवाज्जरपतद्विक्रलो कलयन् भुवं ॥ ४५ ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

भुजावित्यादि । रघूत्तमौ रामलक्ष्मणौ तस्य योजनवाहोः
वाङ् यथास्थानमागतौ चकृततुः छिन्नवन्तौ कृतीकृदने इत्यस्य
रूपं काभ्यां निस्त्रिंशाभ्यां खङ्गाभ्यां निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति
वाक्ये उच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानमिति त्रिंशच्छ
ब्दाङ्गुल्यविधिः निरादय इति समासः टिलोपः सङ्घिन्नवाङ् कृत
भुजः सन् अपतत् पतितः पतेर्लङि रूपं लटित्वाङ् विङ्गलो
व्याकुलः भुवं भूमिं क्ललयन् क्ललचलने घटादित्वे ह्रस्वं । इति
प्रकीर्णकाः ॥ ४५ ॥

भुजावित्यादि । रघूत्तमौ निस्त्रिंशाभ्यां तस्य रचसेभुजौ
खल्यद्वयोद्यतौ चकृततुः कृतीशपक्षिदि त्रिंशतोऽङ्गुलीभ्योनि
र्गतः निस्त्रिंशः निशःशतोऽङ्गुलिभ्योनिर्गतः निशदति निर्देशात् निष्य
तन्यइत्यादिवत् ज्ञापकप्राप्तस्य षत्वस्याभावः त्रिंशतोऽङ्गुलीभ्यो
ऽधिकं परिमाणं खङ्गस्योक्तं निस्त्रिंशः करखङ्गयोरिति कोषः स
ङ्घिन्नवाङ् सन् भुवं क्ललयन् कल्पयन् न्यपतत् क्ललक्षलचाले
ज्वलङ्गलेत्यादिना अगेर्वा ह्रस्वः विङ्गलोव्याकुलः । इति प्रकी
र्णकाः ॥ ४५ ॥

अथकृत्याधिकारः ।

प्रष्टव्यं पृच्छतस्तस्य कथनीयमवीवचत् । आत्मानं
वनवासञ्च जेयञ्चारिं रघूत्तमः ॥ ४६ ॥

इतः परं कृत्याधिकारः । प्रष्टव्यमित्यादि । सद्योजनवाङ् नि
हतोरामं पप्रह कोभवान् कस्य पुत्रः कथं तव वनवासः कस्माच्चो

द्विग्नः सन् भ्रमसीति प्रष्टव्यं प्रश्नार्हं पृक्तस्तस्य तव्यत्तव्यानीयर
इति तव्यत् व्रष्टेति षत्वं टत्वञ्च रघूत्तमः इदानीं कथनीयं कथ
नार्हं तत्प्रश्नानुरूपं पूर्वेष्वानीयर अवीवचदक्तिस्य वचभाषणे
चौरादिकः स्वार्थिकोणिच् लुङ् चङ् णिलोपद्वयः दिव्यचनसन्व
द्भावेत्वदीर्घलेषु रूपं किन्तदित्याह आत्मानं राभोदाश्रयि
रिति वनवासं पितुरादेशात् वनवासं जेयं चारिं यः कनकमृगक
लेन रावणः सीतामपहृतवान् ॥ ४६ ॥

अथ कृत्याधिकारः । स्वमते ल्यास्तव्यानीयव्यण्क्यप्केलिमाः ।
प्रष्टव्यमित्यादि । कस्त्वं कथमिहागतइत्यादि प्रश्नार्हं पृक्त
स्तस्य राक्षसस्य सम्बन्धे रघूत्तमः कथनार्हं प्रश्नानुरूपं अवीवचत्
कथितवान् वच्क्चस्सन्देहे कित्वाचुरादिः जिश्रीत्यङ् व्यञ्जु
ङःस्वः खेःसन्वत् जेलीपः किन्तदित्याह आत्मानं पित्रादिसम्ब
न्धेन वनवासं वनवासकारणमर्थात् जेयं जेतव्यमरिं शत्रुं रा
वणं शत्रुतावीजसहितमित्यर्थात् प्रकौशस्त्रीषे तव्ये शश्राजिति
षङ् शतरि तु ग्रहस्वपाद्योरिति जिः कथत्कवाक्यप्रबन्धे हृषा
षोपोऽश्रित्यथोरित्यकारलोपेऽपि स्थानिवद्भावावज्ञित्यन्तेजुङ्
तोरिति जिः जेलीपः ते ल्याः शक्यार्हेति अर्हं इत्यर्थे सर्वत्र
ल्यः ॥ ४६ ॥

लभ्या कथन्नु वैदेही शक्योद्रष्टुं कथं रिपुः । सद्यः
कथं वियोगश्च गद्यमेतत्त्वया मम ॥ ४७ ॥

लभ्येत्यादि । कथं केन प्रकारेण उपायेन लभ्या वैदेही प्राप्या
पोरदुपधादिति यत् शत्रुः केन प्रकारेण द्रष्टुं शक्यः शकधृषेत्या

दिना तुमुन् वियोगश्चायं सीतायाः कथं केन प्रकारेण सङ्गः सी
 तव्यः सकिसहोस्येति यत् मद्यमेतत् कथनीयमेतत् मदमदेत्या
 दिना चत् ममेति शेषविवक्षायां षष्ठी त्वं पुनः कः इति पृष्ठम् ॥
 ॥ ४७ ॥

सम्भेत्यादि । इत्यपि अवीवचदिति सम्बन्धः नु प्रश्ने कथं वैदेही
 सभ्या रिपूरावणः कथं द्रष्टुं शक्यः अज्ञातदेशत्वात् कथं वियोगः
 सीताया इत्यर्थात् सङ्गः एतत्सर्वं त्वया मम सम्बन्धे गद्यं वाच्यं
 सभङ्गैरुक्तप्रामौ शक्यञ्चकिरुक्तप्रामौ सहङ्गमर्षे एभ्यः पूश्चक
 सहेत्यादिना यः मदभाषे इत्यस्मात् मदमदयमेति यः त्वयेति
 व्यभावकृति कर्तुः षष्ठी निवृत्तिपक्षे तृतीया ॥ ४७ ॥

अहं राम श्रियः पुत्रो मद्यपीत इव भ्रमन् । पापच
 र्यीमुनेः शापाज्जात इत्यवदत्स तं ॥ ४८ ॥

अहमित्यादि । हे राम अहं श्रियः पुत्रः मद्यपीत इव वाहिता
 ग्नादि त्वान्निष्ठान्तस्य परनिपातः कार्याकार्यविवेकाभावात्पा
 पचर्योराक्षयः मुनेः स्थूलशिरसः शापाज्जात उत्पन्नः माद्यत्य
 नेनेति मद्यं चरितव्यं चर्यमेतौ पूर्ववद्यत्प्रत्ययान्तौ पापं चर्यं
 यस्येत्यवदत् सद्योजनवाज्जस्तं रामं वाक्यार्थोऽत्र कर्म ॥ ४८ ॥

अहमित्यादि । इति सद्योजनवाज्जस्तं रामं अवदत् किन्तदि
 त्याह हे राम अहं श्रियोऽक्षरसः पुत्रः मद्यपीतः पीतमदिर
 इव भ्रमन् कार्याकार्यविवेकपून्वत्वात् कृतापराधो मुनेः स्थूल
 शिरसः शापात् पापचर्यः पापहेतुकर्मा राक्षसो जातः एतत्

कथनं तदाको रामप्रोत्यर्थं मदीभिर्धजिह्वैर्मद्यतेऽनेनेति मद्यं
अभिधायात् गदमदयमेत्यादिना ढभावे विहितोऽपि यः करणे
पीतं मद्यं येनेति अग्न्याहितादित्वात् कान्तस्य वा परनिपात
इति रः स्वमते गमकत्वात् पापं चर्यं चरणीयं यस्य गदमद
यमचरेति यः ॥ ४८ ॥

प्रयातस्तव यस्यत्वं शस्त्रपूतोब्रवीमि ते । रावणेन
हता सीता लङ्कां नीता सुरारिणा ॥ ४९ ॥

प्रयातइत्यादि । इदानीं तव यस्यत्वं बध्यत्वं प्रयातः यमेः
पूर्ववत् यत् शस्त्रपूतस्तव शस्त्रेण पावितः सन् देवोभूतोब्रवीमि ते
तुभ्यं कथयामि पुनरदस्यतुर्थ्यैकवचनस्य तेमयावेकवचनइतिते
आदेशः क्रियायोगे चतुर्थी कथनीयमाह रावणेन सुरारिणा
हता सीता लङ्कां नीता ॥ ४९ ॥

प्रयातइत्यादि । इदानीं तव यस्यत्वं बध्यत्वं प्रयातः प्राप्तः सन्
तव शस्त्रेण पूतः पापान्निर्मुक्तः पूर्वदशां लब्ध्वा ते तुभ्यमहं ब्रवी
मि ति तादर्थ्यं चो यमेः पूर्वं ण यः पूक्तिरुदितइत्यनेन वेम्बान्
नेम्बोश्चोदिदेम इति शूङ्गः कृत्तवत्त्वारनिमत्वं वचनीयमाह
रावणेन सुरारिणा सीता हता लङ्कां नीता प्रापिता च एतेन
लङ्कायां रिपुर्द्रष्टव्यइति शब्दोद्भूतं रिपुः कथमित्येवोत्तर
मुक्तं ॥ ४९-॥

ऋष्यमूकेऽनवद्योऽस्ति पण्यभ्रातृबधः कपिः । सुग्री-
वोनाम वर्य्योऽसौ भवता चारुविक्रमः ॥ ५० ॥

वैदेही प्राप्या कथमिति यमुपेत्य पृष्टवान् तं कथयन्नाह ऋष्य-
मूक इत्यादि । ऋष्यमूकपर्वते सुग्रीवोनाम कपिः चारुविक्रमो
महापराक्रमोऽस्ति असौ भवता वर्य्योवरणीयः प्रार्थनीयः वर-
दस्माद्यमिति चौरादिकाद्यत् यद्वा अवद्यपण्येत्यत्र वृजो वर्य्य-
ति स्त्रियामनिरोधे अनिरोध्या सततप्रवर्त्तनी वर्य्या प्रीतिर्य-
स्येत्यर्थश्चाद्यच् भवता सहवर्य्यः प्रीतिमान् समानव्यसमत्वात् यतः
पण्यभ्रातृबधः सः पण्यविक्रेतव्योभ्रातृवर्त्तिनोबधोयेन यद्येवं
तदा कथं मया पापीयान् वर्य्य इत्यत आह अनवद्यः अगर्हणीयः
दारापहारित्वेन आततायिनोभ्रातृवर्धननिर्दोषत्वादिति भावः
॥ ५० ॥

ऋष्येत्यादि । लभ्या कथं नु वैदेहीत्यत्रोत्तरमिदं सुग्रीवो-
नाम कपिर्ऋष्यमूकनामपर्वते अस्ति असौ सुग्रीवोभवता वर्य्यः
वरणीयः यतश्चारुविक्रमः अनुपकारकेण मया वृत्तोऽसौ मत्का-
र्य्यं कथं साधयिष्यतीत्याह पण्यभ्रातृबधः पण्यविक्रेतव्योभ्रा-
तृवर्त्तिनोबधोयेन भवतो वालिबधं कारयित्वा सीतोद्धारं
करिष्यतीति भावः पण्यतुल्यत्वात्पण्यव्यपदेशः तर्हि पापात्मन-
स्तस्य वरणमनुचितं नच तद्वचनेऽपि विश्वास इत्यत आह अन-
वद्यः अनिन्द्यः दारापहारित्वेनाततायिनोभ्रातृवर्धे निर्दोष-
त्वात् नञ्पूर्वोवदिः पण्डव्यवहृतौ सुतौ वृजगसम्भक्तौ एषां या-
जानां पण्यवद्यवर्य्येत्यादिना निपातनात् तथा रूपं केचित्तु वरत्के-
शे इत्यस्मात्तद्व्यानीययादिति ये वर्य्य इति रूपमित्याहुः ऋषयो

ऽमूकाग्रध्वयनशीलायत्र सच्यमूकः मूर्धन्यकारवानयं च्यो
मृगविशेषो मूकोयत्रेति वा बलदृष्ट्यादृष्ट्याखलीति यमकात्
तालव्यशकारवानिति केचित् केचित्तु च्योऽद्रिभेदे भल्लूके इति
विश्वप्रकाशे एकदेशेनापि संज्ञा गम्यत इति न्यायात् च्यमूक इ
त्येव संज्ञामाहुः नामेति प्रकाशसम्भावनाक्रोधाभ्युपगमेख्ययं
अन्यथा भेदको द्वतीया स्यात् ॥ ५० ॥

तेन वह्नेन हन्तासि त्वमर्थ्यं पुरुषाशिना । राक्षसं
क्रूरकर्माणं शक्रारिं दूरवासिनं ॥ ५१ ॥

तेनेत्यादि । तेन सुग्रीवेण त्वं राक्षसं हन्तासि निहनिष्यसि
वह्नेन वहत्यभिप्रेतमनेनेति वह्णं करणमिति यत् कीदृशमर्थ्यं
स्वामिनं पुरुषाशिनां राक्षसानां अर्थ्यः स्वामिवैश्ययोरिति यन्नि
पात्यते क्रूरकर्माणं पापाचारं शक्रारिं रावणं यद्येवमहमेव हन्तुं
समर्थ इत्यभिप्रायेणाह दूरवासिनं समुद्रान्तरितवासित्वात् ए
काकिना हन्तुं न शक्यत इति भावः ॥ ५१ ॥

तेनेत्यादि । तेन सुग्रीवेण त्वं राक्षसं रावणं हन्तासि आरूपं
वह्नेन उह्यतेऽर्थोऽनेनेति वह्मस्तेन कीदृशं पुरुषाशिनां राक्षसानां
अर्थ्यं स्वामिनं क्रूरकर्माणं पापाचारं शक्रस्यापि अरिं एतेन
दुर्जयत्वं दर्शितं दूरे वसन्तं एतेन समुद्रान्तरितत्वात् सहायं
विना न हन्तुं शक्यत इति भावः वह्नौ प्रापणे अलिगत्या अग
योः पूर्वेषु निपातः ॥ ५१ ॥

आस्ते स्मरन् सकान्ताया हतायावालिना कपिः ।
वृषोययोपसर्ख्याया गोष्ठे गोईण्डताडितः ॥ ५२ ॥

यद्यनवयसदा कथमस्य पण्यभाटवधइत्याह आस्तेइत्यादि । वालिना हतायाः कान्तायाः स्मरन्नास्ते कोऽन्यः सम्भवेत् यसं हत्वा तया मां योक्ष्यते अधीगिति कर्मणि षष्ठी कस्येव वृषो यथा उपसर्ख्याया आसन्नप्रसवायागोः स्मरन् गोष्ठे आस्ते उपसर्ख्याकात्पाप्रजनइति निपातितं दण्डताडितः सन् दण्डस्थानी योऽत्र वाली ॥ ५२ ॥

आस्तइत्यादि । तुल्ययोः सख्यनैविद्यसूचनाय पण्यभाटवधत्वादोषदर्शनाय वा इदमाह सकपिः सुप्रीतिवालिना हतायाः कान्तायाः स्मरन् आस्ते कुतोमया सा सम्भवेति कर्मणि षष्ठी यथा उपसर्ख्याया आसन्नगर्भप्रवृत्त्यायागोः स्मरन् वृषोगोष्ठे गोस्थाने दण्डेन ताडितः सन् तिष्ठति तदत् दण्डतुल्योऽत्र वाली उपस्थितये वृषभेन गम्यते उपसर्ख्या चतुर्मत्यां पण्यावयेत्यादिना निपात्यते ॥ ५२ ॥

तेन सङ्गतमार्ज्येण रामाजर्ज्यं कुरु द्रुतं । लङ्कां प्राप्य
ततः पापं दशमीव च निव्यसि ॥ ५३ ॥

मनेत्यादि । हे राम तेन वानरेण संगतं सख्यं अजर्ज्यं अनपाथं नजर्ज्यतइत्यस्मिन् वाक्ये अजर्ज्यं संगतमिति निपातितं आर्द्रा विभेद्यत्वेनोपात्तं संगतं तदिशेषणमजर्ज्यं कुरु द्रुतं यावत्तत्त्वानेन

युद्धदिधेन संगतं न भवति आर्यैः सदाचारेण ऋद्धसोऽर्थत् ततः
सङ्गतात् सङ्गां प्राप्य गत्वा पापं पापीयांसं रावणं हनिष्यति
॥ ५३ ॥

तेनेत्यादि । हे राम तेन सुग्रीवेण सह द्रुतं ग्रीवं अजय्यं
मैत्रौ कुरु कीदृशं सङ्गतं समवक्रमेण उचितं सङ्गतपदस्य सख्य
वासिनेऽजय्यस्य तथार्थत्वाद्वैयर्थ्यं स्यात् केचित्तु सुग्रीवेण सह
सङ्गतं सख्यं कुरु कीदृशं अजय्यं अनपायं सङ्गतार्थस्यापि अजय्यं
शब्दस्योपचारादन्यत्र प्रवृत्तिरित्याहुः न जीर्यतीत्यजय्यं सङ्गतं
पूर्ववन्निपातितं स्नेहोमैत्रीप्रोतिरजय्यसमाजनसङ्गतं प्राक्तमिति
हलायुधः आर्यैः सदाचारेण ऋद्धातोर्हस्यवासेरिति घृणि
रूपं आरात्पापेभ्योदूरेयातीति आर्य्यइति केचित् तदा मनी
षादिः द्रुतशब्देन यावद्भवदिधेनान्येन सह तस्य सख्यं न जात
मिति व्यज्यते ततः सङ्गतानन्तरं सङ्गां प्राप्य दशमीवं पापं त्वं
हनिष्यसि म्यस्यर्जुन इतीम् ॥ ५३ ॥

अनृतोद्यं न तच्चास्ति सत्यवद्यं ब्रवीम्यहं । मित्र
भूयं गतस्तस्य रिपुदत्यां करिष्यसि ॥ ५४ ॥

ननु यावत्कार्यं न सिध्यति तावत्कां सङ्गच्छति हतहत्यस्तु नैवेत्य
तच्चाह अनृतोद्यमित्यादि । सत्यमुद्यतइति कर्मणि सत् अहंसत्यं
वचोब्रवीमीत्यर्थः अनृतोद्यं तच्च सुग्रीवे नास्ति अनृतमसत्यं उद्यं
वचनं अनृतोद्यं भावे क्वप् यजादित्वात्प्रसारणं उभयत्रापि

वदः सुपि क्यप् चेति चकाराद्यच्च यस्मादेवं तस्मान्मित्रभूयं
मित्रभावं गतः भुवोभावे क्यप् रिपुहत्यां शत्रुहत्यां करिष्यसि
हनस्तचेति क्यप् तकारश्चान्तादेशः ॥ ५४ ॥

अनृतोद्यमित्यादि । स्वकार्यं साधयित्वा यदि मामुपेक्षते तदा
किं स्यादित्याह अहं सत्यवद्यं सत्यवचनं प्रवीमि तत्र सुग्रीवेऽनृ
तोद्यं मिथ्यावचनं नास्ति वदैवाचि लेब्धदः क्यपयाविति क्यप् यद्
स्वपाद्योरिति जिः तस्मात्तस्य सुग्रीवस्य मित्रभूयं मित्रभावं गतः
सन् रिपुहत्यां शत्रुवधं करिष्यसि भूहनः क्यप्भावेन तस्येति क्यप्
नस्य तस्य लिङ्गभेदोऽभिधानात् ॥ ५४ ॥

आदृत्यस्तेन वृत्येन स्तुत्योजुष्येण सङ्गतः । इत्यः
शिष्येण गुरुवद्गृध्यमर्थमवाप्स्यसि ॥ ५५ ॥

आदृत्यइत्यादि । तेन संगतः सन् गृध्यमभिलषणीयमवा
प्स्यसि ऋदुपधादिति क्यप् कीदृशः कीदृशेनेत्याह आदृत्यः आद
रणीयः वृत्येन वरणीयेन स्तुत्यः स्तुवार्हः जुष्येण सेव्येन हनुमत्
प्रभृतीनां कइव शिष्येण गुरुरिव यथोपाध्यायः शिष्येणैकार्थः
अनुगम्यस्तददिति एतिस्तुशास्त्रित्यादिना क्यप् द्वस्मान्तात्तुक्
॥ ५५ ॥

आदृत्येत्यादि । न केवलं रिपुहननमन्यदप्यस्तीत्याह तेन
शिष्येणैव गुरुरिव त्वं सङ्गतः सन् गृध्यमाकाङ्क्षणीयमर्थमवाप्स्य
सि त्वं कीदृशस्तेन वा कीदृशेन आदृत्य आदरणीयः वृत्येन वर

णीयेन सुत्यः सुवार्हः जुष्येण सेवार्हेण जनानामर्थात् तेन तुल्य
योर्भयोः सङ्गतं योग्यं इत्यः अनुगन्तव्यः अर्थात्तेन भवतोर्गुह
त्वेन तस्य शिष्यत्वेन मैत्रीकरणेऽपि न ते मानहानिरिति सूचितं
दृङ्गादरे वृज्वृतौ युज्जलसुतौ शङ्खीज्जिषमुदिभवे दणगतौ
शासुक्षशासने वृधिर्युलिषे एभ्योद्भृजुषेत्यादिना क्वप् स्वस्य
तन्पिति ॥ ५५ ॥

नाखेयः सागरोऽप्यन्यस्तस्य सङ्गत्यशालिनः । मन्यु
स्तस्य त्वया मार्ग्योमृज्यः शोकश्च तेन ते ॥ ५६ ॥

नाखेयइत्यादि । तस्य सुग्रीवस्य सङ्गत्यशालिनः हनुमदादिभू
त्ययुक्तस्य भृजोऽसंज्ञायामिति क्वप् अन्योद्वितीयः सागरोऽपि
नाखेयो न खनीयः अपितु खनीय एव अपिशब्दः सम्भावनायां
तस्य कारणं सङ्गत्यशालित्वं ईचखनइति कवोकारौ तस्य शरी
रस्य मन्युस्त्वया मार्ग्योऽपनेयः ते तव तेन च शोकोमृज्यः मृजे
विभाषेति यदिकल्ये ण्यत् ॥ ५६ ॥

नाखेयइत्यादि । हनुमदादिसङ्गत्यशालिनस्तस्य सुग्रीवस्य
अन्योऽपि सागरो न अखेयः अपि तु शक्यखनन एव एतेन जनैश्च
वज्रसहायत्वं समुद्रलङ्घनमपि सुकरमिति सूचितं खनुङ्विदारे
खनाखेरेणे इति टेरेत्वं तस्मात् प्रथमं त्वया तस्य मन्युर्देन्यं
मार्ग्योमार्जनीयः पश्चात्तव शोकस्तेन मृज्यः अपनेयः एतेन
सङ्गतः कथं वियोगश्चेत्यत्रोत्तरं दत्तं सुग्रीवेणाचिरादेव वियोगा

पनयात् अपिशब्दः सम्भावनयां मृकलूपशब्दौ कवृषमृजेति वा
 क्यप् पठे हस्य्यामीरिति ध्यप् चञ्जः कगौचित्तीति गत्वं मृजो
 ऽकङ्कितेति त्रिः ॥ ५६ ॥

सराजस्ययाजीव तेजसा सूर्य्यसन्निभः । असृष्टो
 द्यं वदन् रुच्योजगाहे द्यां निशाचरः ॥ ५७ ॥

सदत्यादि । सनिशाचरोद्यामाकाशं जगाहे गतः राजसूय
 याजीव राज्ञा सूयते राजा वा अनेन सूतइति राजसूयः क्रतुः
 तेनेष्टवान् सराजसूययाजी करणे यजइति णिनिः तददित्यर्थः
 रुच्यः प्रियोजातो रामस्येत्यर्थात् राजसूयइत्यादिना क्यवन्ता
 राजसूयादयः ॥ ५७ ॥

सराजेत्यादि । इत्येवमसृष्टोद्यं सत्यवचनं वदन् सनिशाच
 रोयोजनवाङ्मूर्त्तिं स्वर्गं आकाशं वा जगाहे गतः राजसूयनाम
 यज्ञकर्त्तेव तेजसा सूर्य्यतुल्यः रुच्यः रामस्य रुचिर्विषयः प्रिय
 इति यावत् सुजनसन्धाक्तेदपीडामन्ये राज्ञा सूयते सोमोऽचेति
 राजसूयः पाथ्यधायेत्यादिना निपातितः राजसूयेन यजते
 राजसूययाजी यहादित्वात् णिन् सरतीति सूर्य्योऽकं रोचते
 रुच्यः एतौ वृद्धविनीचेत्यादिना निपातितौ सूरएव सूर्य्यः स्वा
 र्थं यइति गोपीचन्द्रः नञ्पूर्व्वस्य षष्ठ्याददेर्नित्यं क्यप् सृष्टोद्यं
 नित्यमित्युक्तेः ॥ ५७ ॥

अकृष्टपद्याः पश्यन्तौ ततोदाशरथी लताः । रत्ना
न्नपानकुप्यानामाटतुर्नष्टसंस्मृती ॥ ५८ ॥

अकृष्टपद्यादित्यादि । ततोनिशाचरगमनानन्तरं दाशरथी
रामलक्ष्मणावाटतुर्गतवन्तौ कीदृशौ नष्टा संस्मृतिर्ययोः केषां सं
स्मृतिः रत्नान्नपानकुप्यानां रत्नान्नपानानि प्रसिद्धानि कुप्यं स्वर्णं
रजताभ्यामन्यत् वस्तु तत् क्यप् गकारस्य ककारः कर्मणि षष्ठी
लताः पश्यन्तौ कृष्टे पच्यन्ते इति कृष्टपद्याः पूर्ववत् क्यप् पद्या
अञ्समासः स्वयमेव पच्यन्ते यास्तादित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अकृष्टेत्यादि । ततस्तद्गमनानन्तरं लताः पश्यन्तौ दाशर
थी रामलक्ष्मणौ आटतुः अटगतौ लताः कीदृशौ अकृष्टपद्याः
कृष्टे चेत्ते स्वयमेव पच्यन्ते इति कृष्टपद्याः पूर्वेण निपातः पद्या
अञ्समासः कीदृशौ रत्नानां अन्नस्य पानस्य कुप्यानां तासां
दीनाञ्च नष्टा सन्त्यक् स्मृतिर्ययोः गुणभूतापि क्रिया साधनसम्बन्ध
मनुभवतीति कर्मणि षष्ठी सम्बन्धविवक्षयेत्यन्ये कुप्यत इति कुप्यं
स्वर्णरूप्याभ्यामन्यद्भूतं पूर्ववन्निपातः ॥ ५८ ॥

समुत्तरन्तावव्यथ्यौ नदान् भिद्योऽसन्निभान् ।
सिध्यतारामिव ख्यातां शवरीमापतुर्व्वने ॥ ५९ ॥

समुत्तरन्तावित्यादि । तौ तस्मिन् वने शवरीमापतुः प्राप्तव
न्तौ अव्यथ्यौ न व्यथेते इति पूर्व्ववत् क्यप् परिश्रमवर्जितावित्त्वर्थः

नदान् समुत्तरन्तौ कीदृशान् भिद्योद्धसन्निभान् भिद्योद्धौ नदवि
 शेषौ भिद्योद्धाविति पूर्ववत् निपातितं भिनत्ति कूलमिति भिद्यः
 उज्झत्युदकमिति उद्धः उद्धउत्सर्गं दकारात्परस्य धकारो
 निपात्यते तत्सदृशान् नदान् सिध्यतारामिव ख्यातां सिध्यन्त्यस्मि
 निति सिध्यः पुष्यसिद्धौ नचत्रे इति निपातनात् पुष्याख्यां तारा
 मिव ख्यातां शवरीं ॥ ५८ ॥

समुत्तरन्तावित्यादि । तौ वने शवरीमापतुः प्राप्तवन्तौ न
 व्यथेते अव्यथौ नदान् समुत्तरन्तौ कीदृशान् भिद्योद्धसन्निभान्
 कूलं भिनत्तीति भिद्योनदः वार्युज्झतीति उद्धोनदः तयोस्तु
 ख्यान् शवरीं कीदृशीं सिध्यतारामिव कार्यसाधकत्वात् ख्यातां
 प्रसिद्धानुभवां कार्यं साधयतीति सिध्या सर्वत्र गृह्यविनीयेत्या
 दिना निपातः ॥ ५८ ॥

वसानां वल्कले शुद्धे विपूयैः कृतमेखलां । क्षामा
 मञ्जनपिण्डाभां दण्डिनीमजिनास्तरां ॥ ६० ॥

वसानामित्यादि । वसानां परिदधानां वल्कले विपूयैर्भजैः
 कृतमेखलां कृतकटिस्तत्रां यद्यपि विपूयैः पवतेर्विपूयइत्यादि
 ना मुञ्जे निपातितं तथापि मुञ्जानामनुपहतत्वं ज्ञापयितुं विपू
 यैरिति विशेषणं पवित्रैरित्यर्थः मुञ्जशब्दस्तदानीं सामान्यमाह
 विपूयैरित्युक्ते मुञ्जैरित्युपादानमनर्थकं एवं कृत्वा पाठान्तरमु
 च्यते वसानां वल्कले शुद्धे विपूयैरिति क्षामां कृशां चाथोम
 इति निष्ठाभत्वं मञ्जनपिण्डस्त्वैवाभा यस्याश्रयस्तीति तां कृष्णां

दण्डिनीं दृष्टीतदण्डां आसीर्यतदति आक्षरः क्षदोरप् अजि
नमाक्षरउत्तरासंगोयस्यास्तामजिनाक्षरां ॥ ६० ॥

वसानामित्यादि । दृष्ट्वा ताममुचद्रामदति तृतीयश्लोकेनान्व
यः शुद्धं वल्कलद्वयं वसानां वसलङ्कृतौ स्तुतिराह्लादनं विपू
यैर्मुञ्चैः कृतमेखलां कृतकटीसूत्रां पूङ्गोधे पूर्ववन्निपातः शुद्धे
दत्तव मुञ्चैरिति पाठे विपूयैरित्यस्य पवित्रैरित्यर्थः यद्यपि
विपूयशब्दे मुञ्चे रूढस्तथाप्यन्वयवशात् पवित्रार्थः क्षामां व्रतेन
क्षीणां चैशुष्यचोमकवदति कस्य मः अञ्जनपिण्डवदाभा यस्या
स्तां तद्गदाभातीति वा दण्डिनीं पास्ताशदण्डवतीं अजिनमा
क्षरः शयनी यस्याः आक्षरउत्तरासङ्गदति केचित् ॥ ६० ॥

प्रगृह्य पदवत् साध्वीं स्पष्टरूपामविक्रियां । अगृह्या
वीतकामत्वाद्देवगृह्यामनिन्दितां ॥ ६१ ॥

प्रगृह्येत्यादि । अविक्रियामजातविकारां अतएव स्पष्टरूपां
एवञ्च साध्वीं साधुचरितो कमिव प्रगृह्यपदवत् यस्य पदस्य प्रगृ
ह्यसंज्ञा तत्पदं प्रगृह्यं प्रत्यपिभ्यामहेरित्यनुवृत्तौ पदाखैरि
त्यादिना प्रपूर्वाद्गृहेः पदेऽभिधेये क्वप् यथा तत्पदमविकाररू
पत्वात् स्पष्टं साधु च सतप्रगृह्याअचीति प्रकृतिभावेन स्वरसन्ध्य
भावादित्यर्थः कथमजातविक्रियेति चेदाह अगृह्या गृहेः खैरवि
षये क्वप् अगृह्यामखैरिणीमखतन्त्रा न भवतीत्यर्थः कस्मात् त्री
तरागत्वात् वीतरागाप्यखतन्त्रा भवति देवगृह्याममरपक्षां
पचविषये क्वप् एवं चानिन्दितामगर्हितां ॥ ६१ ॥

प्रगृह्येत्यादि । नास्ति विक्रिया रागादिविकारोयस्यास्ताम
 विक्रियां स्पष्टं अकौटिल्यं व्यक्तं रूपं स्वभावोयस्यास्तां स्पष्टरूपां
 सार्धीं साधुचरितां अतएव प्रगृह्यपदतुल्यां यत्र नाजोऽन्तोऽना
 द्विबुद्धेत्यादिना सन्निनिषेधः क्रियते तत्र पाणिनिना प्रगृह्यसंज्ञा
 कृता गृह्यविनीयेत्यादिना पदादौ गृह्यं निपातितं पदादिविष
 यस्तूदाहरणेऽभिहितः तथाहि प्रगृह्यं पदमित्यादि तदपि
 पदं विकाररहितं अतएव स्पष्टरूपं दीर्घादिविकारे सत्येव रूप
 स्थान्यथाभावात् साधु च भवति अर्थप्रतिपादकत्वं धर्मजनकत्वं
 व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं वा पदस्य साधुत्वं अविक्रियत्वे हेतुमाह अ
 गृह्यां स्वतन्त्रां विगतकामत्वात् सरागा हि भोगार्थं परतन्त्रा
 भवति गृह्या परतन्त्रा पश्चान्नञ्समासः देवगृह्यां देववर्ग्यां देव
 पक्षपातिनीं अतएवानिन्दितां वीतकामत्वादित्यत्र पूर्वं स्त्रीत्वा
 विवक्षया लप्रत्ययः स्त्रीत्वविवक्षा चेत् पुंवत्स्थ्युक्तइति पुम्बद्भावः
 ॥ ६१ ॥

धर्मकृत्यरतां नित्यमवृष्यफलभोजनां । दृष्ट्वा ताम
 मुचद्रामोयुग्यायातइव अमं ॥ ६२ ॥

धर्मकृत्यरतामित्यादि । पुण्यकर्मरतां नित्यं अवृष्यफलभोज
 नां वृष्याणीन्द्रियविकारनिमित्तानि फलानि भोजनं यस्याः पश्चा
 न्नञ्समासः विभाषाकृष्टोरिति क्यप् दृष्ट्वा तां तथाविधां अम
 ममुचत् मुक्तवान् तद्दर्शनाद्वादितत्वात् युग्यायातइव वाहनं प्राप्त
 इव क्यप् युग्यञ्च पचइति निपातितं ॥ ६२ ॥

धर्मोत्थादि । नित्यमविरतं धर्मस्य कृत्ये करणे रतां वृथं
वैद्यशास्त्रोक्तवीर्यकरं विकारोत्पादकं तद्भिन्नं फलमेव भोजनं
यस्याः भुज्यतेऽनेनेति वेति घञलनटोऽघेदति अनट् तेन भोजनं
यस्यादिति वा कञडुदकतौ वृषुसेचने आभ्यां कृवृषमृजेत्यादिना
वा क्यप् एवभूतां तां शवरीं दृष्ट्वा चित्तप्रसन्नतया रामः अमम
मुचत् त्यक्तवान् मुञ्चशपञ्जोमोक्षे स्खदित्वात् ङः युग्येन वाहने
नाश्यादिना आगतइव वृह्णविनीयेत्यादिना युजः क्यपि युग्यं नि
पातितं ॥ ६२ ॥

सतामूचेऽथ कच्चित्त्वममावास्यासमुन्नये । पितॄणां
कुरुषे कार्यमवाच्यैः स्वादुभिः फलैः ॥ ६३ ॥

सदत्यादि । अथानन्तरं त्यक्तअमः सरामस्तां शवरीमूचे
उक्तवान् कच्चित् किं त्वं अमावास्यायाः संप्रान्तौ पितॄणां कार्यं तत्र
प्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजनं स्वादुभिर्मिष्टैः फलैः अवाच्यैरवचनीयैः
कुरुषे अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्काविति अमापूर्वकवसधाताः
क्यप् ॥ ६३ ॥

सतामित्यादि । अथ अमत्यागानन्तरं सरामस्तां शवरीं
ऊचे कथितवान् ब्रुलञ्जउक्तौ वचोऽरे कच्चिदिति कामप्रवेदने
ऽव्ययं त्वं फलैरमावास्यायास्तियेः समुन्नये सम्प्राप्तौ पितॄणां सम्म
न्धि कार्यं कुरुषे कीदृशैः फलैः अवाच्यैः अनिन्द्यैः स्वादुभिर्मिष्टैः
अमा सहार्थेऽव्ययं सहवसतोऽस्यां चन्द्रार्कावित्यमावास्या यद्वा

अमा नाम रवेरग्निः सूर्यलोके प्रतिष्ठिता । तस्यां सोमोवसत्यस्या
समावास्ता प्रकीर्त्तिता । पाय्यधायेत्यादिना व्यणि निपातः कृवृ
षष्ट्येत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे हज्रोदृष्ट्यासेरिति व्यष् वाच्यं वचनीयं
निन्दमेव रूढं भुजवचेति व्यणि कत्तनिषेधः ॥ ६३ ॥

अवश्यपाव्यं पवसे कश्चित्त्वं देवभाग्वविः । आसा
व्यमध्वरे सोमं द्विजैः कश्चिन्नमस्यसि ॥ ६४ ॥

अवश्यपाव्यमित्यादि । देवभाक् देवान् भजतइति भजोऽपिः
तद्धविः कश्चित् किं पवसे पवित्रीकरोषि मन्त्रादिना स्रयोहोऽन्य
तरस्यामिति हकारस्य पूर्वसवर्णः पूजपवनइति भौवादिकः की
दृशमवश्यं पाव्यमवश्यभावेन पावयितव्यमित्यर्थः आरावश्यके
ष्यत् मयूरव्यंसकादित्वात्समासः लुप्तेदवश्यमः कृत्येतुं काममनसा
वनीति मकारलोपः सोममौषधिविशेषं आसाव्यमभिषवाहं अध्व
रे यज्ञे द्विजैः सह कश्चित्त्वं नमस्यसि आसुपुवपीति यत् ॥ ६४ ॥

अवेत्यादि । कश्चित्त्वं देवभाग्वविर्हव्यं पवसे अग्निसंस्कारादिना
पवित्रीकरोषि देवाय दातुमित्यर्थात् देवान् भजतइति ठाङ्गज
वहसहोविण ग्रहोऽश्वपादेति हस्य घत्वं हविः कीदृशं अवश्यपाव्यं
अवश्यभावेन पवितुं पवित्रीकर्त्तुं योग्यं पूङ्गुशोधेयणोरावश्यक
इति व्यष् जित्यन्ते जुडन्तोरिति त्रिः ओदैतीऽज्वत्तल्लक्ष्यञ्चा
इति अज्वद्भावात् जलायवायावइति आवादेशः क्रियाविशेष
णस्य द्वितीयान्तत्वात् तत्पुरुषः समासः द्यादित्यन्तपूर्वदानांष

संज्ञा इति सामान्योक्तोः मयूरव्यं सकादिनात् समास इति न्यासः
सम् तुमनः कामेऽवश्यमित्यादिना मलोपः कश्चित् त्वं द्विजैः
साङ्गं सोमं लताविशेषं नमस्यसि नमः करोषीति नमस्तपोवरिव
इति कर्तुः सोमं किम्भूतं अध्वरे यागे आसाव्यं अभिषवनीयं सन्धा
नार्हं हसृखासेरिति ध्ये द्विजैरासाव्यमिति वान्वयः ॥ ६४ ॥

आचाम्यं सन्ध्ययोः कश्चित् सम्यक्तेन प्रदीयते ।
कश्चिदग्निमिवानाय्यं काले संमन्यसेऽतिथिं ॥ ६५ ॥

आचाम्यमित्यादि । प्रभातेऽपराह्णे च सन्ध्ययोर्दशानाम्य
मुपसर्जनं पूर्ववत् ण्यत् कश्चित्सम्यक् यथावत्तव तच्च न प्रहीयते
काले आतिथ्योक्तकाले कश्चित् संमन्यसे पूजयसि यथा अग्निं आना
य्यम् मन्यसे तद्वत् आनाय्योनित्य इति नयतेराङ्पूर्वस्य ण्यत्
अथादेशो निपात्यते ॥ ६५ ॥

आचाम्यमित्यादि । कश्चित्ते तव सायं प्रातःसन्ध्ययोः सम्यगा
चाम्यं आचमनं स्वयमेव न प्रहीयते न भ्रश्यते कर्मकर्त्तरि प्रत्य
यः पूजकसहेत्यादौ चमादिवर्ज्यात् हसन्तत्वाद्वा ण् जमवधः
सेमइत्यादौ आचमवर्ज्यानाञ्छ्रस्वः कश्चित् त्वं काले आतिथ्यो
चिते अतिथिं समन्यसे पूजयसि यथा आनाय्यमग्निं दक्षिणाग्निं
समन्यसे तद्वत् आङ्पूर्वस्य णीजोऽप्यणि पाय्यधाय्येत्यादिना
निपातः ॥ ६५ ॥

न प्रणायोजनः कच्चिन्निकायं तेऽधितिष्ठति । देव
कार्यविधाताय धर्मद्रोही महोदये ॥ ६६ ॥

न प्रणाय्यइत्यादि । महानुदयः स्वर्गापवर्गाणां यस्याः सा तथा
हे महोदये देवकार्यविधाताय देवानहं हनिष्यामीति भावव
चनाच्चेति भविष्यति घञ् तुमर्थाच्चभाववचनादिति चतुर्थी प्रणा
य्योऽसम्मतो जनः प्रणाय्योऽसम्मतोऽविति निपातितं कश्चित् निकायं
गृहं ते तव नाधितिष्ठते नाधिवसति पाष्येत्यादिना निवासे चिनोते
निपूर्वत्वात् ण्यदायादंशौ आदेः कुलञ्च अधिशीङ्स्थासं कर्माति
कर्म धर्मद्रोही धर्मद्रोहशीलः ॥ ६६ ॥

नेत्यादि । हे महोदये कश्चित् प्रणाय्योऽसम्मतो जनश्चौरादि
स्ते तव निकायं निवासं देवकार्यविधातार्थं नाधितिष्ठति धर्मद्रो
ही धर्मद्रोहशीलः धर्माय द्रुह्यतीति यहादित्वाणिन् धर्मद्रोहोऽ
स्यास्तीति वा प्रपूर्वणीजोष्यणि प्रणाय्यः निपूर्वचिनोतेर्ष्यणि नि
काय्यः द्वौ पूर्व्येण निपात्येते कर्मक्रियेत्यादिना निकाय्यस्याधार
त्वे कर्मत्वं महानुदयः स्वर्गापवर्गफललक्षणमन्त्रज्ञानमेव वा य
स्यास्तस्याः सम्बोधनं महोदयः कान्यकुब्जेष्वधिपत्यापवर्गधारि
ति विश्वदर्शनात् ततोऽर्थादित्वादइत्यन्ये विधातायेति हनो
षञि खेर्होषोऽङ्गिति चेति घः हनस्तङ् ॥ ६६ ॥

कुण्डपाय्यवतां कच्चिदग्निचित्यावतां तथा । कथा
भीरमसे नित्यमुपचाय्यवतां शुभे ॥ ६७ ॥

इति कृत्याः ।

कुण्डपाय्यवतमिदयादि । कुण्डेन पीयते ऽत्र कृतौकुण्डपाय्यः
कतुः कृतौ कुण्डपाय्यसंज्ञायाप्रति निपातितं कश्चित्कथाभीरमसे
ब्रह्मपदति दीर्घः सञ्ज्ञाप्रित्यवतं आह्निताग्निकानां कथाभी
रमसे चित्याग्निचित्येचेति निपात्यते अग्निचयनमग्निचित्य भावे
क्यप् तुक् तदतां तथापचाय्यवतां उपसीयते इत्युपचाय्यो ऽग्निः
सञ्ज्ञौ परिचाय्येति निपातितः उपसूर्वाचिनोतेर्षदायादेर्षौ
तदतां कथाभीरमसे ऽग्ने कस्यापि । इति कृत्याधिकारः ॥६७॥

कुण्डेत्यादि । हे ऽग्ने कस्यापि कश्चिद् त्वं कुण्डपाय्यवतां सञ्ज्ञा
अग्निचित्यावतां तथा उपचाय्यवतां कथाभिर्निर्वाणं रमसे कीडमि
कुण्डैः पीयते ऽत्र सोम इति कुण्डपाय्यः कतुविशेषः पाय्यधाय्ये
त्यादिना निपातः अविद्यते येषां इति सोमस्यपादतुः अग्नेस्यपचं
राशौभाव इत्यग्निचित्या पूर्ववन्निपातः उपसीयत इत्युपचाय्यो
ऽग्निः पूर्ववन्निपातः अग्निविशेषोऽथ अविशेषाङ्ग । इति सत्याः ॥६७॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

वर्द्धते ते तपोमीरु व्यजेष्टाविघ्ननायकान् । अथै
षीः कामसंमोहौ संप्राणयाविमयेन वा ॥६८॥

अतः परं प्रकीर्णकाः । वर्द्धत इत्यादि हे मीरु कातरचित्ते
तव तपोवर्द्धते तस्य च ये विघ्नास्तेषां ये नायकाः प्रजेतारक्षान्

व्यजेष्ठाः जितवत्यसि सुद्धिः विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदं कामसस्यो
 रौ कश्चिदजैषीः जितवत्यसि सिचि वृद्धिः विनयेन वा संप्राप्त्याः
 संप्राप्तासि कर्षणि सुङ् झलोल्लीति सिचेलोपः अचानुक्तमिति
 कश्चिदिति यावत् ॥ ६८ ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

वर्द्धतइत्यादि कश्चिदित्यचानुषञ्जनीयं हे भोः कश्चित्ते तव
 तपोवर्द्धते कश्चित् त्वं तपसो विघ्नानां नायकान् प्रणेतृन् व्यजेष्ठा
 अभिभूतवत्यसि विपराब्धीति मं कश्चित् त्वं काममनङ्गविकारं
 सम्बोद्धमविद्याञ्च अजैषीः प्रजवदेति त्रिः कश्चिदिनयेनापि त्वं
 सम्प्राप्त्याः सम्प्राप्तासि कर्षणि ङी सम्बोधनमहिन्नार्थावगमात्
 कश्चिदित्यस्यानुषङ्गं केचिज्ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

नायस्यसि तपस्यन्ती गुरुन् सम्यगत्तुषः । यमा
 न्नोदविजिष्ठास्त्वं निजाय तपसेऽतुषः ॥ ६९ ॥

नायस्यसीत्यादि । तपस्यन्ती तपसरन्ती कश्चिन्नायस्यसि न
 खिद्यसे तपसरणशालीभूतेत्यर्थः कर्षणोरोमन्येति क्यङ् तपसः
 परस्मैपदञ्च गुरुन् आचार्यादीन् सम्यक् यथावदनुवृत्त्याऽत्तु
 तुषः तेषितवत्यसि तुषेर्षन्तस्य सुद्धि रूपं चङि णिलोपादि यमा
 नृत्योर्नोदविजिष्ठाः नाभैषीः पुण्यकृतां नोदृत्युभयमित्यर्थः
 आविजेरात्मनेपदं सुद्धिः सिचदट् विजइति सिचोङित्वेन गुणः
 निजायात्मीयाय अतुषः तुष्टवत्यसि ॥ ६९ ॥

नायेत्यादि । अत्रापि कश्चिदनुषज्यते तपस्वन्ती तपःकुर्वन्ती ।
 त्वं कश्चिन्नायस्वसि न खिद्यसे अत्यन्ताभ्यासात् नमस्तपोधरि
 वदति क्वः इत्यनुयतने कश्चित्त्वं गुरुनाचार्यादीन् सम्यगद्वतुषः
 तोषितवत्यसि तुषित्वैवाजितुष्टौ अन्तादह् अन्त्युक्तः खः खेः
 सन्वदिति खेर्घः कश्चित्त्वं यमास उदविजिष्ठाः नाभैवीः पुण्यवर्ता
 मृत्योर्भयं नास्तीति भावः यमइन्द्रियनियन्त्रे वा कियत्काष्ठं यमः
 कार्य्यदति भयं दूरीभूतमित्यर्थः विजडोशोभीकस्य विजेर्नुर्नेमी
 त्यगुणत्वं कश्चित्त्वं निजाय स्वकीयाय तपसे अतुषः तुष्टासि
 अद्भावती अविद्वित्प्रज्ञाभूत्या वासीत्यर्थः पुषादित्वात् ऊः
 ॥ ६८ ॥

अथार्थं मधुपर्काद्यमुपनीयादरादसौ । अर्चयि
 त्वा फलैरर्च्यैरा सर्वत्राख्यदनामयं ॥ ७० ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

अथेत्यादि । अथानंतरमसौ श्रवरी अर्थमर्थार्थं पादार्थाभ्या
 म्मेति यत् मधुपर्काद्यं मधुपर्कमिअमुदकं मधुपर्कः तदाद्यं आदौ
 भवमाद्यं तदुपनीयादरात् फलैरर्चयित्वा अर्च्यैरा अर्चनार्हो यत्
 रामलक्षणौ सर्वत्रोक्तेषु अनामयं कल्याणं आख्यत्कथितवती
 अख्यतीत्यह् । इति प्रकीर्णकाः ॥ ७० ॥

अथेत्यादि । एवं प्रश्नानन्तरं असौ श्रवरी मधुपर्केशाब्धं
 यद्वितं अर्थमुपनीय अर्च्यैरा अर्चार्हो रामलक्षणौ फलैरादरात्
 अर्चयित्वा सर्वत्र पूर्वपृष्टेव्यर्थेषु अनामयं कुशलं आख्यत उक्त

वती वस्तुस्थितिः कः मूलैः पूजाविधायकैः अर्घ्यप्रदानादर्थे विका-
रवैति यः मधुपर्कान्तिमिति पाठे आदौ भवत्याद्यः मधुपर्कान्ति-
मोऽथ सत्यर्थविशेषार्थं वदा आदिरेवाद्यः अर्थमधुपर्कादि पूजा-
वहारोऽप्यनौघेत्यर्थः आभयप्रस्थानलक्षणवा अनिष्टमात्रे प्रयु-
ज्यते । इति प्रकीर्णकाः ॥ ७० ॥

अतः परं छदधिकारः ।

सख्यस्य तव सुग्रीवः कारकः कपिनन्दनः । द्रुतं
द्रष्टासि मैथिल्याः सैवमुक्त्वातिरोऽभवत् ॥ ७१ ॥

अथ छदधिकारमाह । छत्यानां तदन्तर्भावेऽपि भावकर्म-
णोः छत्यादिति विशेषप्रतिपादनार्थः पृथगधिकारः तत्रोपपदं
सप्तसोऽस्मित्यादिना एतदप्यधिक्रियते तान् इतोदर्शयन्नाह
सख्यस्येत्यादि सा श्रवरो तिरोऽभवदन्तर्भूता एवमुक्त्वा किं तदि-
त्याह तव सख्यस्य सखित्वस्य सख्युक्त्यः कर्मवद्वा कारकः सुग्रीवः
सुलुप्त्याविति सुलुप्त्या यद् मैथीं करिष्यति कपिनन्दनः कपो-
तां नन्दयिता नन्दादिभ्योऽस्युः कृत्यो गे वद्वा असीति वर्त्तमाने सट्
॥ ७१ ॥

अथ छदधिकारः । यद्यपि छत्यानां छत्तमसि तथापि भाव-
कर्मणोऽस्मिन्निधायकमिति सूचनाय वृत्तकं प्रदर्शकं कर्त्तरि शेषानाह
तव निरूपयद्वाच्यपदयोर्निरूपयद् प्रयोगवाक्यस्यादादौ दर्श-
यति सख्यस्येत्यादि । सा श्रवरो एवमुक्त्वा तिरोऽभवत् अन्त-

रिंता किन्नादित्याह सुयोवस्तव सख्यस्य कारकः सख्यं करिष्यति
सख्युर्भावः कर्म वा सख्यं विकारसंघेति चः ठवेकतीत्यादिना क
र्मणि षष्ठी कपोनां नन्दयिता कपेः पुत्रोवा यहनन्दिपचादेरिति
अनः ततोद्भूतं मैथिल्याद्रष्टाऽपि प्रेक्षकोभविष्यसि अस्तेभविष्यता
मीष्ये की अभिधानात् असीति युष्मदर्थं अव्ययमिति वा तद्वैकौघे
इत्यादिषु कालस्यानिर्देष्टात् त्रिष्वपि कालेषु तृणादयोभव
न्तीति बोध्यं हृष्येर्वदोऽकिदिति रः ॥ ७१ ॥

नन्दनानि मुनीन्द्राणां रमणानि वनौकसां । वना
नि भेजतुर्वीरौ ततः पाम्यानि राघवौ ॥ ७२ ॥

नन्दनानीत्यादि । तत उक्तादमन्तरं वीरौ राघवौ रामश्चक्षौ
वनानि भेजतुः सेवितवन्तौ एवाभ्यासलोपौ हृफलेत्यादिना पा
म्यानीति पम्याया अदूरं अतूरभवसेत्यण् मुनीन्द्राणां नन्दनानि
प्रमोदकारीणि वनौकसां वनेचराणां उत्समवाये अस्मादौष्ठा
दिकोऽसुम् पृषादरादितादृशविपर्ययः तेषां रमणानि रति
जनकानि नन्दादित्यात् ल्युः कर्मणि षष्ठी ॥ ७२ ॥

नन्दनानीत्यादि । ततोऽमन्तरं राघवौ पाम्यानि वनानि भेजतुः
सेवितवन्तौ जगत्तुरित्यर्थः भज्जोभागसेवयाः तृफलभजत्र
पेति अतएवं छिलोपस्य पम्यानामसरः सख्यन्तीनि पम्याया अदूर
भवानीत्यर्थे वा विकारसंघेत्यादिना णः मुनीन्द्राणां नन्दनानि
प्रमोदकानि वनौकसां वनवासिनां रमणानि क्रीडाजनकानि उ
भयत्र यहनन्दिपचादेरिति अनः कर्मणि षष्ठी ॥ ७२ ॥

भृङ्गालीकोकिलकुङ्किर्वाशनैः पश्य लक्षणम् । रोच
नैर्भूषितां पम्यामस्माकं हृदयाविधं ॥ ७३ ॥

भृङ्गालीत्यादि । हे लक्षण पम्या पश्य अस्माकं हृदयाविधं हृद
यं विध्यतीति यहिज्यादिना संप्रसारणं नहि वृतीति दीर्घः भूषितां
कैर्भृङ्गालीभिः अमरपङ्क्तिभिः कोकिलैः कुङ्किश्च वाशनैः कूजङ्गी
रोचनैः शोभनैः कुङ्किति षट्त्विगादिना किन् निपातनसामर्थ्याद्
नुनासिकलोपाभावः संयोगाच्च लोपः किन्प्रत्ययस्तेति कुलं
॥ ७३ ॥

भृङ्गेत्यादि । रामइत्युवाचेत्यर्थान्द्रम्यते हे लक्षण पम्या
पश्य कीदृशीं भृङ्गालीभिर्भ्रमरपङ्क्तिभिः कोकिलैः कुङ्किः कौ
चैश्च भूषितां कुण्ठगत्यां वासुदित्यादिना विच् चकारेत्त्वं किप्
संश्रयनिवारणार्थं नतु अव्ययार्थमिति बोध्यं विवितिपाठइत्येके
चङित्यादौ कुञ्चः पृथक्पाठात् प्राक्कङ् खोर्नुः जपेजमनोरि
ति ऊस्यान्तस्य लुप् कीदृशैः वाशनैः कूजङ्गिः वाश्टङ्गश्चे रोचनैः
शोभमानैः उभयत्र नन्वादित्यादनः पुनः किम्भूतां अस्माकं हृद
याविधं चेतः पीडयन्तीं हृदयं विध्यतीति किप् यहस्वपाद्योरि
ति जिः वीरहोषङ्काविति दीर्घनिर्देशात् कचित् किवन्ते पूर्वप
दस्य दीर्घत्वमिति दीर्घः आङ्पूर्वस्य रूपं वा ॥ ७३ ॥

परिभाषीनि ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसां । उद्गा
सीनि जलेजानि दुन्वन्त्यदयितं जनं ॥ ७४ ॥

परिभावीनीत्यादि । जलेजानि पद्मानि पश्य तत्पुरुषे कृती
त्यादिनाऽलुक् सप्तम्याः उद्गासीनि भासमानानि अतएव तारा
णां परिभावोनि तिरस्कारीणि ततश्चेतसा मन्थीनि पीडाकारीणि
अतोऽजनमदयितं प्रियारहितं दुःखं दुदुःपतापे सौवादिकः
मन्थोद्गासपरिभ्रंशो यद्वादित्वादिनिः ॥ ७४ ॥

परीत्यादि । हे लक्षण जलेजानि पद्मानि पश्य हनजनादि
ति डः सरसिजमित्युदाहरणेन कश्चित् समासे सप्तम्याञ्जुगिति
सूचितं तत्पुरुषेकविवर्जं सप्तम्याञ्जुगिति परः कीदृशानि
उद्गासीनि शोभमानानि अतएव ताराणां परिभावीनि तिरस्का
रकाणि समानीत्यर्थोवा ढंघेकृत्येति कर्मणि षष्ठी नोऽचोऽन्ता
रदुर्गेरित्यादौ भूवर्जनात् न णत्वं किन्तु पुर्वोऽदन्तत्वादिना
समासादिहितेन स्यादिना सहितत्वात् विकल्पेन णत्वं नोऽचोऽन्ता
रित्यादिना उपसर्गमात्राश्रयस्यैव णत्वं निषेधात् अतएव चेतसां
मन्थीनि पीडकानि सर्वत्र यद्वादित्वादिन् अतएव अदयितं प्रि
यारहितं मादृशं जनं दुःखं पीडयन्ति दुदुःपतापे अतरि
स्वादित्वात् नुः ॥ ७४ ॥

सर्वत्र दयिताधीनं सुव्यक्तं रामणीयकं । येन
जातं प्रियापाये कददं हंसकोकिलं ॥ ७५ ॥

सर्वत्रेत्यादि । हे लक्षण सर्वत्र यत्किञ्चिद्रामणीयकं रामणी
यस्य भावः योपधादुञ् तत्सर्वं दयिताधीनं दयितायक्तं असङ्ग

चेत्यादिना सः सुव्यक्तं स्पष्टं कृतः येन प्रियायाश्च भावः सति
हंसकोकिलं हंसाश्च कोकिलाश्चेति बहुनिमित्तात् इदमेकलं कदादं
कुत्सितप्रसूतं वदतीति एवायञ्च कुत्सितं कदादति रघवदयो
येति कोः कतदयितायां सत्यां मधुरप्रसूतमिदमिति ॥ ७५ ॥

सर्व्वचेत्यादि । हे सख्येण रामणीयकं यत्किञ्चित् रामणीयत्वं
तत्सर्व्वञ्च दयिताधीनं प्रियानिमित्तकमिति सुव्यक्तं स्पष्टमेव
कथमित्याह येन हेतुना प्रियायाश्चपाद्ये विरहश्चेति हंसको
किलमपि कदादं कुत्सितवादिजातं यदा शीतावीक्ष्यता मधुरा
स्वापीदमासीदिति भावः कुत्सितं वदतीति कतकचचिरयवद
इति कदादेवः रामणीयस्य भावइति विकारसंघेति कण् हंसाश्च
कोकिलाश्चेति समाहारद्वन्द्वः ॥ ७५ ॥

पक्षिभिर्वितृदैर्यूनं शाखिभिः कुसुमोत्किरैः । अशो
यायस्य वा नास्ति प्रियाप्रग्लोभवेन्न सः ॥ ७६ ॥

पक्षिभिरित्यादि । उल्लदिहिंसानादरयोरित्यस्यादिगुपचः
कः यूनं विहृदैः हिंसकैः पक्षिभिः शाखिभिर्वृक्षैश्च व्रीक्षादित्वा
दिभिः कुसुमोत्किरैः उत्किरन्तीत्युत्किराः पूर्व्ववत् कः कुसुमा
नामुत्किराः कृद्योगलक्षणां षष्ठीं विधाय समासः तैर्हेतुभूतैः
करणभूतैर्वा सप्रग्लोभं भवेत् प्रकर्षेण म्लायते प्रग्लः आतश्चोप
सर्गेकः योऽश्नः गुणदोषानभिज्ञः पूर्व्ववत्कः यस्य प्रियानास्ति
तस्य प्रदोषनाभायः सर्व्वञ्च विवेकित्वात् प्रीणातीति प्रियः इगुप
धेति कः ॥ ७६ ॥

पक्षिभिरित्यादि । पक्षिभिः प्राक्षिभिश्च यएव जनः प्रस्योन्वा
निमात्र भवति योजनोऽष्टो गुणदोषानभिज्ञो भवति यस्य वा ज्ञान
तोऽपि प्रियोजनो नास्ति यस्मै च विरक्ततात् नलकादिषोऽभिज्ञः
प्रियानुरक्तश्चेति भावः पक्षिभिः प्राक्षिभिश्च कीदृशैः धूनामर्यादि
रक्षिणां विदुर्द्वैतैः प्राक्षिभिः कीदृशैः सुसुमोत्किरैः पुष्पवि
क्षेपकैः दृदुअधिर्नादरेष चकाराङ्गिषायां ह्रस्वविक्षेपे ज्ञानयो
धने प्रीत्यप्रीतौ एभ्यः ह्रस्वज्ञाप्रीजुङरति कः कवेकतीति कर्मणि
बहु प्रस्योन्वतीति प्रस्यः एषोऽस्मित्यादत्य च अस्मितीति विषय
यज्ञमो हनननादिति कः ॥ ७६ ॥

ध्वनीनामुद्धमैरेभिर्मधूनामुद्धयैर्भृशं । आजिघ्रैः
पुष्पगन्धानां पतङ्गैर्गर्लपितावयं ॥ ७७ ॥

ध्वनीनामित्यादि । पतङ्गैर्भ्रमरैर्गर्लपिताः पीडितावयं ग्राह्य
वनुवमांशेति मित्यात् ह्रस्वः पतेरङ्गपक्षिणीत्यौषादिकः ध्वनी
नामुद्धमैः ध्वनीन् कुर्वन्निः प्राधातोः पाप्तेति चः पाप्ताप्तेति धमा
देशः मधूनामुद्धयैः मधूनि पुनः पुनः पिवन्निः भेट्पापरात्यकाया
देशः आजिघ्रैः पुष्पगन्धानां पुष्पगन्धान् गृह्णन्निः पाप्ताप्तेति चः
कृद्योगलक्षणा बह्वी ॥ ७७ ॥

ध्वनीनामित्यादि । एभिः पतङ्गैर्भ्रमैर्गर्लपिताः पीडिताः विभे
पेष मक्षिणा भ्रमरैरिति गच्छते ह्रस्विरित्यङ्गुलीनिर्दिष्टमेव ता
कीदृशैः ध्वनीनां गुञ्जितानां उद्धमैः कारकैः मधूनां उद्धयैः पा

नकारिभिः पुष्पगन्धानां प्राजिघैः यद्वनकारिभिः भृशमत्यर्थं
मिति सर्वत्र क्रियाविशेषं प्राग्भाष्येऽप्युक्तं ध्वनौ अनेकार्थत्वा
दत्र करोत्यर्थः घटपाने प्रागन्वयवत् एवोपेष्टद्वयप्राभाः
वदति त्रिज्जात् स्वादानपात्रेत्यादिना भाष्ये प्राजिघ पतङ्गः
पक्षिसुर्ययोः पतो गच्छतीति ब्रह्मजहोरङ्गमदत्यादिना खे निपा
तः स्वायतेर्ष्यमात्रं अलङ्कृतं सख्येति वा द्रष्टव्यः ॥ ७७ ॥

धारयैः कुसुमोन्मीणां पारयैर्व्याधितुं जनान् । आ
खिभिर्हा हताभूयोद्दयानामुदेजयैः ॥ ७८ ॥

धारयैरित्यादि । हा कष्टं आखिभिर्दुर्मूर्खेभ्योऽत्यर्थं वयं हताः
कामवराणां धारणात् तदेवाह कुसुमानां ये उर्जयः भङ्गाः
प्रकाशावा तान् धारयन्ति उर्जिसारङ्गे पीडायां वेगे सङ्गप्रकाश
यैः । उत्कण्ठान्तराङ्गोपधेयु च प्रकीर्तितइति विश्वः समूहे
ऽपीति अतएव जनान् मदिधान् व्याधितुं पारयन्ति यतोद्दया
नामुदेजयैरुत्कण्ठाजनकैरिति भावः धृञ्धारणे पृथक्पदपूरण
योः एवमप्यने च एवोपेष्टजनेभ्यः अनुपपन्नगीक्षित्विन्देत्यादि
वा हः उदेजीति सूत्रे निर्देशात् अनुपसर्गादिति न निषेधः ॥ ७८ ॥

धारयैरित्यादि । हा कष्टं आखिभिर्दुर्मूर्खेभ्योऽत्यर्थं
हताः कीदृशैः कुसुमानामुर्जयैः प्रकाशाः सङ्गावा तेषां धारयैः
धारयैः अतएव जनान् व्याधितुं पीडयितुं पारयैः पारयन्ति
यतोद्दयानामुदेजयैः उत्कण्ठकैः धृञ्धारणैः पृथक्पदपूर

पयोः इक्षानोजुहोत्यादिः दीर्घान्तः क्रैवादिकस्य एवमुक्त्ये
उत्पूर्वः एभ्यः प्रेरण्यन्तेभ्यः साहचर्यातीत्यादिना नः पारत्न्ये
रवत् इत्यस्य न सङ्घर्षः प्रेरण्यन्तेभ्यः साहचर्यात् अगेरिति प्रति
षेधेऽपि उदेजेः नः कृतद्वितसमासानामभिधानं नियामक
मित्युक्तेः उर्ध्विसारङ्गे पीडायां वेगे सङ्गप्रकाशयोः । उक्त
रठावस्त्वसङ्कोचकोषयोरपि कीर्त्तितेति विन्धः समूहेति नय
मङ्गला ॥ ७८ ॥

ददैर्दुष्वस्य मादग्भ्यो धायैरामोदमुत्तमं । लिम्बै
रिव तनोर्ध्वान्तैश्चेतयः स्याज्ज्वलोत्तमः कः ॥ ७९ ॥

ददैरित्यादि । वानैर्ददैः दुःखस्य दुःखं ददद्भिः केभ्योमादग्भ्यः
अस्मादग्भ्योविरहिभ्यः त्यदादिपुङ्गवदति किन् ददृशवत्तुभि
त्याकारः धायैरामोदमुत्तमं आमोदं प्रियासङ्गमेन हर्षं यावत्
विरहिभ्योदत्तस्य दुःखस्य धायैः पोषकैरित्यर्थः उत्तममिति
क्रियाविशेषणं उत्तममामोदं धायैः कुसुमानां परिमलं धारय
द्भिरिति व्याख्याने अनित्यत्वात् कृत्ययोगे कर्णवद्भावं लिम्बैरिव
तनोः प्रतीरं लिम्बद्भिरिव वानैर्हेतुभिः कोनाम विरहाग्निना वस्त्रे
तयमानः ज्वालाज्वलज्जगद्भिरिव न ज्ञात् किन्तु भवेदेवेति भावः
ददैर्धायैरिति व्याख्यानेति आकारान्तसङ्घर्षे नै प्राप्ते ददातिद
धात्योरिति प्राप्तेभवतः नै आतोक्षोपः हेतुपुङ्गुलिम्बैश्चेतयदति
अनुपसर्गादिति नः ज्वलदति ज्वलिति कर्णोभ्योवदति वस्य
विकल्पपञ्चाशत् ॥ ७९ ॥

इदेरित्यादि । कश्चेतयसीतनावान् जनोऽर्थादिरहो वाति
 र्हेतुभिर्जलान् छात् अग्निरिव न भवति बाधुभिश्चेतःयनोवात्
 बर्णहव ज्यो होमिमान्छादिति वा केवलं मदिधानां विरहि
 यां कष्टमित्याह माहभ्योदुःखस्य इदैर्दादभिः यतः उत्तममा
 मोदं पुष्पवन्निनं धायेर्धारयद्भिः कचिदित्रेवेऽपि सामान्य
 मष्टनिरिति न्यायात् उच्येकतीति कर्षणि पठीं बाधित्वा कर्षकि
 येत्यादिना द्वितीया तनोर्देहस्य लिमैर्लेपकारिभिरिव इद
 दाने पचादित्वाद् अहमिव दृश्यते इति तदादिभवत्समाने
 त्यादिना कर्षणि किप् शेर्गन्धुधानुधारणे पुष्टौ दासंश्चक
 त्वात् अयस्यधेन तनद्वयद्वयइति नः यन्त्रित्कृदिक्षातः अलि
 पौष्टप्रभलेपे साक्षिवातीत्यादिना नः मुखादित्वात् नुष् चितक
 ऊक्षाने इत्यस्यात् अभिधानात् नः धेट्टद्वेत्त्य च योगविभाग
 इत्यन्ये साक्षिवातीत्यादौ चेतीति लिपिकरप्रमादात् पतितमि
 त्यन्ये जम्बलजम्बलनलिवोः हुनोभूजसेत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे पचा
 दित्वाद् ॥ ७८ ॥

अवश्यायकशाखावासाहमुक्ताफलत्वयः । कुर्व
 णि चित्तसंस्कारं पञ्चत्यर्णाग्रसंभृताः ॥ ८० ॥

अवश्यायेत्यदि । अवश्यायतइत्यवश्यायः तस्य कषाविन्दवः
 शाखवन्तीत्यासावाः वरणाः श्याय्यते यः कर्त्तरि तयोर्विशेषण
 समासे राजदन्तादिति परनिपातः ते कुर्वन्ति चित्तसंस्कारं संस्रव

तीति संखावः पूर्ववत् । चित्तं संखावं च लक्ष्मिर्निरुद्धं इत्यर्थः पूर्ववत् समासपरनिपातौ कीदृशाश्च लक्ष्मिर्निरुद्धाः अतएव चारमुक्ताफलत्वः दर्शनीयमुक्ताफलानुकारिणः सीताहारश्चमुक्ताफलानि स्मारयन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

अवेत्यादि । अवस्थायकणलावाश्चित्तसंखावं कुर्वन्ति अवस्थायस्य नीहारस्य कणाविन्दवः आसवन्तीति आस्तावाः कर्मधारये गमकत्वात् विशेषणस्यापि परनिपातः सुमतौ दुर्भीष्टस्येत्यादिना पक्षे चः चित्तञ्च तत् संखावं चलञ्चेति पूर्ववत् कीदृशाः चलतां पत्राणां अयेषु संभृताः चलन्तश्च ते पत्रायसंभृताश्चेति वा स्खलीभूतानलितारुह्यर्थः अतएव चारुणः शोभनस्य त्विट् दीप्तिर्येषु ते तथा सीताहारस्त्रितानि मुक्ताफलानि स्मारयन्तीत्यर्थः श्लेङ्गतौ चङि यन्ङित्कृदिष्ठातइति यन् ॥ ८० ॥

अवसायो भविष्यामि दुःखस्यास्य कदा न्वहं । न जीवस्यावहारो मां करोति सुखिनं यमः ॥ ८१ ॥

अवसायइत्यादि । कदा नु काले अहं दुःखस्यानुभूयमानस्य अवसायोऽन्तकरो भविष्यामि येन जीवस्यावहारोऽवहर्त्ता यमो मां सुखिनं न करोति मारयतीत्यर्थः अवसति इति अवसाय षोऽन्तकर्म्मणि अवहरतीत्यवहारः श्लाघ्येति सर्वत्र चः युक् ॥ ८१ ॥

अवेत्यादि । नु प्रश्ने वितर्के वा कदा अहं अस्य दुःखस्य अवसायोऽन्तकरो भविष्यामि येन जीवस्यावहारोऽपकारको भूना

अद्यापि यमोमां दुःखिनं न करोति विना मरुतं न दुःखमपगमि
त्यतीत्यर्थः पायनाग्ने हन् हत्यां आभ्यामेवपूर्वाभ्यां अथवाधेन
तनदावहवदति षः ॥ ८१ ॥

दक्षोऽहं मधुनोलेहैर्दावैरुग्रैर्यथा गिरिः । नायः
कोऽत्र सयेन स्यां वताहं विगतज्वरः ॥ ८२ ॥

दक्षोहमित्यादि । मधुनोलेहैर्भृगैः अहं दक्षो श्याग्रधिति ञः
दावैर्वेनाग्निभिर्ह्रैः प्रचण्डैर्यथा गिरिर्दह्यते तद्वत् अत्र कोनायः
नचतीति नायः उपायः ईक्षितप्रापकः उभयत्र दुन्यौरिति षः
येन नायेन विगतज्वरः विगतपोऽः स्यामिति आश्रंसायांलिङ्
वत खेदे ॥ ८२ ॥

दक्षद्वत्यादि । मधुनोलेहैर्मधुलिहन्निर्भमरैरहं दक्षो कर्मणि
की यथा उग्रैः प्रचण्डैर्दावैर्वेनाग्निभिर्गिरिर्दह्यते तद्वत् अत्र सको
नायोऽभिमतप्रापकउपायः येनाहं विगतज्वरोविगतसन्तापः
स्यां नु प्रप्रे वितर्के वा वत खेदे अस्तेः स्यालोपोऽख्ययोरिति अका
रलोपः लिङ्गोऽज्झादे पचादिनादन् टुदुउपतापे दुगतौ वा
लोम् प्रापणे दुनीभूज्वलेति वैकल्पिकोऽः दवौदावौवनारख्यव
कोद्वत्यमरः ॥ ८२ ॥

समाविष्टं ग्रहेणेव ग्राहेणेवात्तमर्णवे । दृष्ट्वा गृ
हान् स्मरत्येव वनान्तात्मम मानसं ॥ ८३ ॥

समाविष्टमित्यादि । वनान्मान् वनपथ्यन्मान् स्मरस्य कामस्य
गृहमिव उन्मादकत्वात् गेहेकद्विति यहेःकः अर्द्धर्थादिपाठात्
पुंलिंगता स्थितस्येत्यर्थात् योज्यं अन्यथा कथं समानकर्तृकत्वं
मानसञ्चेतः ज्योतिषियहः ग्राहेणैवाप्तमर्णवे अर्णः यामीधं
यचास्तीति केशादोऽन्वतरस्यामिति तच्चाण्येवाक्षीपस्येति भूमनि
न्दाप्रशंसास्वित्यादौ वः सलोपस्येति अर्णवे समुद्रे वर्तमानेन
ग्राहेण कुम्भीरादिना आत्तं गृहीतं आङ्पूर्वस्य दाजोऽचउप
सर्गात्तः ॥ ८३ ॥

समेत्यादि । वनान्मान् वनस्वरूपान् तत्समीपदेशान् वा दृष्ट्वा
स्थितस्य मम मानसं ग्रहेण सूर्यादिना समाविष्टमिव आस्पदीकृत
तमिव इत्यर्थः उपहितत्वात् समुद्रे ग्राहेण कुम्भीरादिना आत्तं
गृहीतमिव अतिगभीरघ्नोकमग्रत्वेऽपि कामपोडितत्वात् स्थित
स्येत्यध्याहारेणैककर्तृकत्वे पूर्वकासे त्वाच्वनान्मान् कीदृशान्
स्मरस्य गृहानिव यहेः सूर्यादौ अन् जलजनौ घञ् निलयेऽलि
जिह्वाभिधानात् गृहाः पुंलि च भूचेद्वन निकाय्यनिलयालयादित्य
मरः आङ्पूर्वदाजः क्ते ग्यचक्षवेति पक्षे तादेशः अर्णोऽजलं विद्यते
अस्येति केशादित्यात् वः मनोपादित्यात् सलोपः मनएव मानसं
स्वार्थे णः केचित्तु मनएव जानातीति व्यवहारात् मनसएव
दर्शनकर्तृत्वं विवक्षितमित्युक्त्वा स्थितस्येति नाध्याहरन्ति अन्तः
प्रान्तेऽन्तिके नाग्रे स्वरूपेऽपि मनोहरद्विति विश्वः ॥ ८३ ॥

वाताहतचलच्छाखा मर्त्तकाश्च शाखिनः । दुः
सहाधी परिशिष्टाः कण्ठगिरलिगाथकैः ॥ ८४ ॥

वातेत्यादि । हा कष्टं एते शास्त्रिनः नर्त्तका इव शिल्पिनिम्बुन्
दुःखदादुःखेन सञ्चलन् इति ईषदित्यादिना खलु नर्त्तकैः साधर्म्यं
माह वाताहतिचलच्छायावाताहतिभिः चलन्त्यः शाखावाङ्मल
ता इव चेपान्ते अलबोभमरागायका इव गच्छन्तैश्च परिचि
ताः परिवेष्टिता इति ॥ ८४ ॥

वातेत्यादि । एते शास्त्रिनो दुःखदादुःखेन सञ्चलन्ते ईषदुःखो
रिति खलु ही विषादे नर्त्तका इव नृत्यन्तीति नृत्तनरनज इति
षकः नृतादेः शिल्पिनि कष इति परः स्वमते शिल्पिविशेषोऽर्थाद्
म्यते नर्त्तकसाधर्म्यमाह वाताहतिचलच्छायाः वातस्याहतिभि
श्चलन्ती शाखा वाङ्मल्ये चेषां अलबोभमरा एव गायकागा
यनास्तैः परिचिताः परिवेष्टिताः गायन्तीति गोणनट्यकाविति
यकः गायतेरैतौ लोघे इति वृत्तावुक्तत्वात् गैंगाने इत्यस्यैव
ग्रहणं नतु गाङ्गः कणङ्गिः शब्दायमानैः ॥ ८४ ॥

एकहायनशारङ्गगती रधुकुलोत्तमौ । लवकौ
शत्रुशक्तीनामृष्यमूकमगच्छतां ॥ ८५ ॥

एकहायनेत्यादि । रधुकुलोत्तमौ रामलक्ष्मणौ अथमूकम
गच्छतां गतवन्तौ लङ्ङि रूपं हायनः संवत्सरः स एकीयस्य भारं
गच्छन् गच्छन् तस्यैव गतिर्ययोः प्रीतिगामित्वात् हसन् प्रीतिकालयो
रिति हाधातोर्णुट् आतोयुक्तौ शत्रुशक्तीनां लवकौ अपनेतारौ
मुह्यन्तः सममिहार इति कुन् तस्मिन्मिहारग्रहणं बाधुकारित्वा
पल्लवार्थ ॥ ८५ ॥

एकेत्यादि । एतद्वचनानन्तरं दधुकुलस्य उत्तमो मेढो राम
लक्ष्मणौ च्छमूकं पर्वतं अगच्छतां कीदृशौ एकहायनशारङ्ग
गती एकोहायनोवत्सरोवयोयस्य तादृशस्य शारङ्गस्य हस्तिन
इव सृगखेव वा गतिर्गमनं चयोः शीघ्रगामित्वात् जहातेर्जनटि
हायनोनिपातितः हाडोरूपमित्यन्ये मृगशक्तीनां लवकौ हेदकौ
लुनातेः प्रुदुसुखत्वेऽकः इत्यकः घ्रादेः शोधुकारिण्यर्थेऽकरति
परः शारङ्गघातके मृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे ॥ ८५ ॥

तौ वालिप्रणिधी मत्वा सुग्रीवोऽचिन्तयत्कपिः । ब
न्धना विगृहीतोऽहं भूयासं जीवकः कथं ॥ ८६ ॥

तावित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ वालिनः प्रणिधी चरौ मत्वा
सुग्रीवः कपिरचिन्तयत् चिन्तितवान् प्रणिधीयते नियुज्यते कार्ये
षु प्रणिधिः उपसर्गेधोःकिः बन्धुना भ्रात्रा विगृहीतो विरोधितः
सन् कथं जीवकोभूयासमिति आशंसायां लिङ् जीवेराशिविदुम् ।
इति निरूपपदद्वन्द्वधिकारः ॥ ८६ ॥

तावित्यादि । रामलक्ष्मणौ वालिनः प्रणिधी चरौ मत्वा
सुग्रीवः कपिरचिन्तयत् बन्धुना वालिना विगृहीतो विरोधितो
ऽहं कथं जीवकोभूयासं प्रणिधीयते कर्मणि प्रयुज्यतेऽचिविति
दासंशकत्वात् किदोऽन्तर्गैरित्यनेन भावविहितोऽपि किः कृद्धोः
कभावदत्युक्तेरच कर्मणि बोध्यः केचित्तु कभावेऽमीदृश्यात्
मण्डूकमुताधिकारादच कभावदत्यनुवर्तते दृष्टौ तु कारकानु

पदेभ्योऽपि करमनादात् इत्याहुः आश्रयति जीवतेरक्तः । इति
निष्पपदाधिकारः ॥ ८६ ॥

सञ्जुलावौ मन्वानौ राघवौ मलयं गिरिं । जगाम
सपरीवारो व्योममायमिवोत्थितं ॥ ८७ ॥

इतः प्रभृति तत्रोपपदं सप्तमीस्थमिति अस्योपपदस्थानेन कृतो
दर्शयन्नाह सदत्यादि । संसृयीवः सपरीवारः सपरिकरः उपसर्ग
येति दीर्घः कपोनाममनुव्यत्नात् मलयं गिरिं जगाम राघवौ
सञ्जुलावौ सञ्जुन् लुनातीति कर्षण्यण् सञ्जुणां मुन्मूलकाविति मन्वा
मोऽवगच्छन् मनुवोधनश्चादात्मनेपदिनस्तनादिभ्यः व्योम
मायमिवोत्थितं व्योम आकाशं मिमीत इति क्वावामश्चेत्यण् नभः
परिहृत्तुमिवोत्थितं कियत्प्रमाणमस्तीति ॥ ८७ ॥

अथ सोपपदाधिकारः । चक्षात् पराद्वातीः प्रत्ययास्तदुप
पदं सदत्यादि । संसृयीवो राघवौ सञ्जुलावौ सञ्जुणां श्वेदकौ
मन्वानः परीवारैः परिजनैः सह मलयं गिरिं जगाम व्योम
मायं आकाशस्य परिमाणं कुर्वीषमिव उत्थितं अतिदैर्घ्यादियमु
न्निष्ठा सञ्जुन् लुनातीति व्योम भातीति च ङात्पण्यनञ्जित्कृदिति
आतोयन् मनदकुबोधे कित्वाभ्यं दिक्वाभ्यनादिः परिपूर्वाद्
ओचक् परिकारस्य दीर्घत्वमभिधानात् ॥ ८७ ॥

अर्जुनं मारुतिं दूतं विषमस्थः कपिदिपं । शोकाप
नुदमव्यग्रं प्रायुक्तं कपिकुञ्जरः ॥ ८८ ॥

ब्रह्मदमित्यादि । कपिकुञ्जरः सुधीः वनमन्त्रं दूतं मनुजं
प्रस्थापितवान् वृक्षारकनायकुञ्जरैरित्यादिना कर्मधारयः कः
वृत्तान्तं ज्ञातुमित्यर्थात् प्रायुक्त इति प्रोपाभ्यामुजेरित्यात्मने
पदं रधादित्वात् अम कपिकुञ्जरः किञ्भूतः विषमे दुर्गपर्वते तिष्ठ
तीति विषमस्यः सुपिस्वइति कः मारुतिं कीदृशं ब्रह्मं कस्यापि
ददातीति ब्रह्मदः आतिऽनुपसर्गेकइति कः श्रेष्ठत्वमाह कपिदिपं
कपिश्रेष्ठं दाभ्यां पिवतीति दिपः कपिरथ विषदव उपमितं व्या
घ्रेत्यादिना कर्मधारयः पुनः कीदृशं शोकापमुदं शोकमपमुदति
तुन्दशोकयोरिति कः अव्ययं सुचितमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

ब्रह्मदमित्यादि । कपिकुञ्जरः सुधीवोमारुतिं वनमन्त्रं दूतं
प्रायुक्तं प्रस्थापितवान् वृत्तान्तं ज्ञातुमित्यर्थात् कीदृशः वि
षमस्यः विषमे लक्ष्मी तिष्ठतीति वनमनादिति कः एवभूतोऽपि
महासत्त्वत्वादव्ययोऽप्यकुलः यदा विषमे दुर्गस्थितः अतएव अ
व्ययः अक्षोभितमनाः कीदृशं मारुतिं ब्रह्मं ददातीति ब्रह्मदं सुख
दायकं पूर्ववदुः ब्रह्मज्ञातसुखानिर्भेत्यमरः कपिदिपं कपिश्रेष्ठं
शोकमपमुदति शोकापमुदं जगृह्णाप्रीनुदइति कः कपिदिपदव
कपिः कुञ्जरदव गमकत्वात् विशेषणस्यापि परनिपातः दाभ्यां
पिवतीति दिपः पूर्ववत् उः कुञ्जोदन्नोविद्यतेऽस्येति मधादित्वात्
रः मुञ्जकुञ्जे त्रिकुञ्जेऽपि दन्तैऽपि दन्तिनमिति विभक्तः मा
रुतस्यापत्यमिति वाङ्मात्रकइति लिङ्गः आत्मनेपिदन्तुत्वात् मन्त्रं
नुमानपि मारुतिरिति कोषः अव्ययमिति कश्चित् पाठः तादृश
स्य दूतस्य व्यस्यत्वात् युजेर्ध्या रधादित्वात् अम् मन्त्रोऽप्यविति
मादेव ॥ ८८ ॥

विश्वासप्रदवेशोऽसौ पथिप्रज्ञः समाहितः । चित्तं
संख्यो जिगीषूणामुत्पपात नभस्तलं ॥ ८९ ॥

विश्वासेत्यादि । असौ मादतिर्नभस्तलमुत्पपात विश्वासे प्रद
दातीति विश्वासप्रदः प्रेदाश्च इति कः विश्वासप्रदोवेषोयस्य भित्तु
वेष इत्यर्थः वेद्यते आत्मानेनेति अकर्त्तरि चकारके घञ् विषया
प्तावित्यस्य रूपं पन्थानं प्रजानातीति पथिप्रज्ञः समाहितः अभ्रा
न्चित्तः इदञ्च मया तत्र वक्तव्यमिति जिगीषूणां जेतुमिहतां चि
त्तसंख्यः चित्तं संख्याति परिहिनत्तीति समिख्यइति कः ॥ ८९ ॥

विश्वासेत्यादि । असौ मादतिर्नभस्तलमुत्पपात कीदृशः विश्वा
सप्रदोवेषोयस्य सतथा भित्तुवेशत्वात् शैविशप्रवेशे घञि वेशः वि
षिर्लिजोऽय्याप्तावित्यस्य मूर्द्धन्यान्तस्य रूपमित्यन्ये पन्थानं प्रजा
नाति इति जगृशाप्रीति कः समाहितः अभ्रान्चित्तः जिगीषूणां
जेतुमिहूनां स्वपक्षाणां परपक्षाणाञ्च चित्तं संख्याति परिहिन
त्तीति हनजनादिति डः संपूर्वस्य ख्यालख्यातावित्यस्य प्रयोगा
नास्तीति घे वदन्ति तन्मते चचिडोरूपं तदा चचिडः कशाजख्या
जरे इत्यत्र अरदति विषयसप्तमी ॥ ८९ ॥

सुरापैरिव घूर्णद्भिः शाखिभिः पवनाहतैः । कृष्यमू
कमगाङ्गुजैः प्रगीतं सामगैरिव ॥ ९० ॥

सुरापैरित्यादि । मादतिर्नभस्तलमुत्पपात शाखिभिरुपलक्षितं
घूर्णद्भिः कम्पमानैः पवनाहतत्वात् अतएव सुरापैरिव मत्तैरिव

गायौष्टमित्यत्र सुरापीध्वोरिति टक् प्रगीतं प्रगीयतेऽचेति अधि
करणे क्तः कैर्मृगैः सामगैरिव सामवेदपाठकैरिव गायन्तीति
टक् ॥ ८० ॥

सुरापैरित्यादि । समाहतिर्ष्वयमूकमगात् कीदृशं शास्त्रिभि
रुपलक्षितं कीदृशैः पवनेनाहतैः अतएव घूर्णद्भिः कम्पमानैः घूर्ण
मशभ्रमणे शतुः अतएव सुरापैर्मद्यपैरिव सुरां पिवन्तीति हन
जनादिति डः भृङ्गैः प्रगीतं नादितं गीयते यचेति भ्रौव्यगत्येति
आधारे क्तः छद्मेः कभावदत्युक्तेः अपवादेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तिः कचि
दिति न्यायात् कामुकसङ्गार्थक्येन इत्यनेन षष्ठीप्राप्तेः साधनहेत्वि
त्यादिना कर्त्तरि तृतीया भावकान्तादर्शनादित्यादिति भृङ्गक
र्त्तकसङ्गीतयुक्तमिति वार्थः प्रकृतं गीतं यचेति वा सामगैरिव
सामवेदं गायन्तीति हनचरगटक् ॥ ८० ॥

तं मनोहरमागत्य गिरिं वर्महरौ कपिः । वीरौ
सुखाचरोऽवोचद्भिर्बुभुक्षार्चविग्रहः ॥ ८१ ॥

तमित्यादि । अयमूकं गिरिमागत्य कपिर्वीरौ रामलक्ष्मणौ
अवोचत् उक्तवान् कीदृशं मनोहरं रस्यन्नात् मनोहरतीति हर
तेरनुद्यमनेऽच् वर्महरौ कवचं हर्तुं समौ संभाव्यमानवयसावि
त्यर्थः वयसिचेत्यच् सुखाचरः सुखाचरणशीलः आङ्गिताकीका
इत्यच् भिबुः परित्राट्वेशः न कपिरूपः यतोविश्वासप्रदवेश
इत्युक्तं भिचार्यविग्रहः भिच्चाग्राम्यशरीरः छद्मत्वादित्यर्थः
भिचामर्हतीत्यच् ॥ ८१ ॥

तमित्यादि । तं शब्दमूकं गिरिं आगत्य आनन्त कथिर्हनुमान्
 बीरौ रामलक्ष्मणौ अबोधत् कथितवान् गिरिं कीदृशं रम्यमात्
 मनोहरं हरतीति हरः पचादित्यादन् मनसोहरः मनोहरः
 कीदृशो तौ वर्णहरौ कञ्चधरौ पूर्ववदन् कपिः कीदृशः सुखाह
 रः सुखकारी अथोत्तमोः पूर्ववदन् परं तु अवहने कर्मणः
 परात् हजोऽन् वयोवोधकवहने च आरुमूर्त्त्यास्तु ताद्रीच्छएवे
 त्याजः तन्मते मनोहरतीति मनोहरणं वहने तु भारहारह
 त्यादि बोध्यं वर्णं हर्तुं समौ वर्णहरौ अथ सम्भाव्यमानं वयो
 मम्यते तद्व्याप्तित्यर्थः सुखमाहर्तुं श्रीलक्ष्मण सुखाहरः भिक्षु
 र्भक्तिरूपः भिक्षुश्रीलोकान् भन्मिषाग्रं वज्रः भिक्षार्थवियहः भिक्षा
 योग्यशरीरः भिक्षुकवेषपरिग्रहात् गतुं शानरमूर्तिः विश्वासप्र
 दवेशदत्युक्तं भिक्षामर्हतीति भिक्षार्थः पचादित्यादन् ॥ ८९ ॥

बलिनावमुमङ्गीर्त्तं युवां स्तम्भेरभाषिव । आचक्षा
 यामिथः कस्माच्छङ्करेणापि दुर्गमं ॥ ९० ॥

किमवोचदित्याह बलिनेत्यादि । युवां अमुं अङ्गीर्त्तं कस्मात्
 कारणादिषुः प्राप्तौ दृष्टगतावित्यस्मादर्थमानसामोये भूते लट्
 स्वर एतदाचक्षायां कचयत् शीटि रूचं बलिना बलवन्तौ यत्
 शंकरेणापि महादेवेणापि दुर्गमं दुःखेन नम्यते काविव स्तम्भे
 रभाषिव यथा मत्तद्विषौ प्राप्नुतस्तदत् स्तवकरणधारित्यच्
 कर्त्तरि हस्तिन्यभिधेये हस्तिस्त्वकधारिति वचनात् शंकरइति
 शमि धातोरित्यच् ॥ ९० ॥

वशीत्यादि । किञ्चोचदित्याह युवां यमुं अग्नीन् अश्वमुक्
कक्षात् कारणात् इयः प्राप्नुयः इत्यग्नौ भूतशानीये की अभि
धायात् इतत् युवामाचक्षाणां कथयतं प्रार्थनायां गो अग्नीन्
कीदृशं ब्रह्मरेण महादेवेनापि दुर्ममं दुःखेन गम्यतइति ईषदुः
खरिति खल् अतएवात्र गमनात् युवां वसिषौ वसमसि यषो
रिति नैकाजादिति इन् अचातिग्रयेन अश्वर्योवोचः । तथा च
भूमविन्दाप्रमंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽसि विपक्षायां
भवन्ति मतुवाइवइति स्वमेरमाविव वसिषौ यथा प्राप्नुय
स्तदत् स्वमेरमतइति पचादित्याहन् अभिधानात् धनम्यलुक्
वसिन्येव कूटः शं कल्याणं करोतीति ब्रह्मरः सकुष्टइति टः
अभिधानात् संज्ञा गम्यते ॥ ८२ ॥

व्याप्तं गुहाशयैः क्रूरैः क्रव्याद्भिः सनिशाचरैः ।
तुङ्गशैलतक्ष्णैर्मानुषाणामगोचरं ॥ ८३ ॥

उक्तष्टाधिकारः ।

व्याप्तमित्यादि । दुर्गमत्वदर्शनाय इदमुच्यते कीदृशमग्नीन्
क्रव्यमपकमांशं मलयद्भिः सिंहादिभिः सनिशाचरैः राक्षससहि
तैर्व्याप्तं क्रव्येचेति विट् गुहाशयैः गुहायां शेरने इति कीदृशेऽधि
करणेऽच् तुंगाः उचाः शैलाः त्रिजायां भवत्ये तदवलीकृतं
व्याप्तं अतएव मानुषाणामगोचरं अगम्यं गोचरसंचरेत्त्वदिना
निपातितः ॥ ८३ ॥

व्याप्तमित्यादि । दुर्गमत्वं दर्शयन्नाह अद्रीन् कीदृशं कथ्यमङ्गि-
किरातादिभिः सिंहादिभिर्व्याप्तं कथं मांसमदन्तीति किप् कथ्य
शब्दादहः पक्षी किप् अपक्षेऽण्किपाविति परः स्वमतैः पक्षापकवि-
शेषानुक्तौ न क्षतिरर्थानतिशयत्वात् कीदृशः गुहाशयैः गुहायां
श्वेतइति पक्षादित्याहन् प्रीत्येऽधिकरणादनेति परस्मै च कुरै
निर्दयैः कठिनैर्वा सनिशाचरैः राक्षससहितैः पुनः कीदृशं तुङ्गशै-
लतटस्थं तुङ्गैः शैलैस्तटभित्तं कथं सर्वतोव्याप्तं अतएव मानु-
षाणामगोचरं अगम्यं । दिषन् वनेचरापाणामित्यारभ्य चरा-
देष्टव्यादिप्रकरणस्य प्रागुक्तत्वात् अत्र तस्यागदत्यत आह उक्त-
व्याधिकारइति ॥ ८३ ॥

सत्वमेजयसिंहाख्यान् स्तनन्धयसमत्विवौ । कथं
नाडिन्धमाम्मार्गानागतौ विषमोपलान् ॥ ८४ ॥

सत्वमित्यादि । युवामिमान् मार्गानागतौ सत्वमेजयसिंहाख्यान्
सत्वमेजयन्ति ये सिंहाः एजेः खश् अरुर्दिषेति मुम् तैराख्यान्
व्याप्तान् सिंहपक्षं तदङ्गिस्त्रोपलक्षणाच्च हिनस्तीति सिंहः पृषो-
दरादित्यादृषविपर्ययः नाडिन्धमानिति उच्चनीचाधिरोहणान्मु-
कुम्भमुज्जिन्शसैर्नाडिन्धमन्तीति नाडीमुज्जोद्येति खश् खित्यनध्यय-
येति इत्यः विषमोपलान् उन्नतपाषाणयुक्तान् स्तनन्धयसमत्वि-
वौ वालवसुद्धमारौ सामर्थ्यं पुनर्युवयोरचिन्त्यं स्तनं धयतः
पिवतः नासिकास्तनयोरिति खश् अरुर्दिषेदिति मुम् ॥ ८४ ॥

अथ खशाद्यधिकारः सत्वमित्यादि । युवा कथं दमान् मा-
गान् आगतौ एतत् मृतमिति वक्ष्यमाणश्लोकोन्माद्यः कीदृशान्

बलमेजयसिंहाख्यानं तन्मान् प्राप्तिनएजयन्ति कथयन्ति भीषय
नीति जावत् खड्गेजेरिति खड्गं खित्वायाजिति मन् तादृशाये सिं
हासौराख्यानं खात्तान्दिनसीति सिंहः प्रत्यादिमादन् तिपात
नात् वर्षविपर्ययः नास्तिन्वमान् मुहुर्मुहुर्वासी निःसासैर्धमन्ति
उपतापयन्तीति नाडीशुनीखनेत्यादिना खड्गं स्थादानपेया
दिना भीषमादेशः पूर्वेषु मन् इत्यस्य विषयोपलान् उल्लतानत
प्रसारयुक्तान् युवां कीदृशौ स्तनन्धयसमत्वौ स्तनन्धयति पिब
तीति स्तनन्धयोवालकः पूर्ववत्खड्गं मन् च तेन समा लिट् दीप्ति
र्यथोः एतेन सौकुमार्यं दर्शितं स्तनन्धयश्चन्देनार्थान् तद्दीप्तिरप
लक्ष्यते दीप्तौ तत्समत्वमुचितं परम्परया धर्मिसाम्यं धर्मसाम्यं
वा गम्यते ॥ ८४ ॥

उत्तीर्णो वा कथं भीमाः सरितः कूलमुदङ्गाः । आ
सादितौ कथं व्रतं न गजैः कूलमुद्गजैः ॥ ८५ ॥

उत्तीर्णवित्यादि । कथं वा केनोपायेन युवां सरितोनदीर
त्तीर्णो भीमास्त्रासकरी यतः कूलमुदङ्गाः कूलमापूर्य्य वदन्त्यः
उदिकूलइति खड्गं गजैः कूलमुद्गजैः कूलं भिन्दद्भिः कथं नासा
दितौ न व्यापादितौ इति व्रतं कथयतं ॥ ८५ ॥

उत्तीर्णवित्यादि । कथं वा युवां सरितोनदीरत्तीर्णौ तद
णमपि गतिः तेन गत्यर्थादेत्यादिना कर्त्तरि क्तः कीदृशीः कूलमु
दङ्गाः कूलान्यापूर्य्य वदन्ति कूलं तीरमपि जलानि प्रापयन्ति वा

अतएव भीमास्त्रासकरोः मजैर्हस्तिभिः कथं वा युवां नासादितौ
 न प्राप्नो न मारिताविति भावः कर्षयि कः कीदृशैः कूलमुद्रुजैः
 मन्ततया कूलं भिन्दन्निः एतद्युवां भूतं कथयतं सभयच कूला
 दुद्रुमुदहरति खम् खित्यव्याजिति मन् ॥ ८५ ॥

रामोऽवोचद्वनूमन्तमावामभ्रंलिहं गिरिं । ऐव वि
 दन्पितुः कामात् पान्तावत्पञ्चामुनीन् ॥ ८६ ॥

रामदत्त्यादि । हनुर्वदनैकदेशः सोऽस्यासीति निन्दायां मतुप्
 अन्येषामपि दृश्यतदिति दीर्घः हनूमान् हनुमानपीति विशदार्थं
 नात्दैर्घ्यं तस्य किल जातमात्रस्य आदित्यरथं गृह्णतो हनुदयं
 भग्नमिति श्रूयते तं रामोऽवोचत् उक्तवान् तत् किमित्याह हे
 विदन् यद्यमुं गिरिमावामैव आगतौ तत् पितुः कामादभिप्रा
 यात् आङ्पूर्वादिषोडशडि रूपं अभ्रंलिहमुषैस्तरं अभ्रंलेटीति
 वहाभ्रंलिहदति खम् किं कुर्वाणौ पान्तौ रचनौ मुनीन् अन्त्यं
 पञ्चान् अल्पसन्तुष्टान् अल्पं पचन्तीति मितनखेति मितेत्यर्थ
 यद्व्यात् खम् चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा ॥ ८६ ॥

रामदत्त्यादि । रामो हनूमन्तं अवोचत् पर्वताघातभग्नत्वात्
 कुलिता हनूरस्यासीति निन्दायां मतुः हनूश्ब्दात् तन्वादेर्वा
 इति पाथिकऊप् उतोऽयुङ्-रज्वादेरित्यस्य प्रत्युदाहरणे रज्वा
 दौ तु हनुरिति कश्चित्पुस्तके दृश्यते तच्च किपिकरप्रमादा

दिति केचित् नाज्जस्यर्थेऽचोर्धदति केचित् हनुमान् हनुमानपीति
विशददर्शनाद्वैक्यमेव किमुक्तवानित्याह हे विदन् आवां पितुः
कामादभिजापादसु गिरिं ऐव आगतौ दृष्टोऽपीव चदादि
त्वात् अपोषुक् अभ्रंलिहमाकाशं सीडि प्राप्नोतीति तृभृदृष्टी
त्यादिना अभिधानादनाशपि खः खितीति मन् अभिभानात्
गुणाभावः आवां कीदृशौ मुनीनां पाम्नौ रक्षन्तौ पाक्षरक्षणे
शतः कीदृशान् अक्षयपचान् खल्यसक्तुष्टान् दरिद्रान् वा घटीक्षा
रीत्यादौ मितनखमानादित्यचार्यस्यैव ग्रहणं तेनाख्यग्रह्यात्
पचः खश् अखं यथास्यान्तथा पचानिति केचित् मुनिरक्षणेन
दुष्टहिंसाप्रवृत्तयोरावयोः कुतः सिंहादिभयं तादृशोऽख सरिदु
त्तरणमपि नाशक्यमिति पूर्वप्रश्नेषु सर्व्वचोत्तरं सूचितं ॥ ८६ ॥

अमितम्यचमीशानं सर्व्वभोगीणमुत्तमं । आवयोः
पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि ॥ ८७ ॥

कः पुनः पिता यदादेवादागतावित्यतआह । अमितम्यचमि
त्यादि । आवयोः पितरं दशरथनामानं भुवि विख्यातं विद्धि जानी
हि ऊह्यन्त्येहेधिः अमितं पचं महामन्त्रिणं पूर्व्ववत् खश् मुमुक्षु
ततो नम्रमासः ईशानमीश्वरग्रीवं खामिनमित्यर्थः ताद्रीक्षित्या
दिना आलक्ष्य सर्व्वभोगीणं सर्व्वसत्त्वभोगाय हितं आत्मन्विश्रम
नेति खः भोगशब्देऽत्र शरीरवाची अटकुष्मादिना खलं ॥ ८७ ॥

अमितमित्यादि । कः पिता यदादेवादागतावित्याह आव

योः पितरं दृष्ट्वा रघुं विद्धि जामीहि ऊह्योहिभिः कीदृशं अमित
 मयं प्रचुराक्षप्रदं घटीखारीत्यादिना खड्गं खड्गान्नज्जसमायः ईशा
 नं ऐश्वर्ययुक्तं ईशसकृदेत्यर्थं ज्ञानः सर्वभोगाय सर्वशरीराय
 हितं भुञ्जतेऽनेनेति भोगः शरीरं ततोविकारसंघेत्यादिना हि
 तार्थं ईशः पुण्योऽदानोऽत्यादायतदादित्यस्य योगविभागात्
 एतं ज्ञानं श्रेष्ठं भुवि ज्ञातं पृथिव्यां प्रसिद्धं सर्वज्ञातत्वात्
 ॥ ८७ ॥

कलेन दयितारण्याद्रक्षसांनुदेन नः । असुर्य
 मश्रया मूर्त्या हता तां मृगयावहे ॥ ८८ ॥

यदि पितुरादेशादागतौ किमत्र गमनेनान्वेषयथ इत्याह ।
 कलेनेत्यादि । नोऽस्माकं दयिता अरण्याद्रक्षसेन हतौ कीदृ
 शेन अरुन्नुदेन मर्षसृष्टा विध्वंसोस्तुददति खड्गं मुम् असुर्य
 मश्रया आदित्यगोपया मूर्त्या शरीरेणोपलक्षिता असुर्य
 ललाटयोरिति खड्गं तां हतां मृगयावहे गवेषयावः मृगश्रवे
 षणे स्तार्थकथनः युवयोः पौरुषान्वितत्वात् कथं हतेत्याह
 कलेन कथना ॥ ८८ ॥

कलेनेत्यादि । पितुराश्रया दण्डकागमनेऽपि कथं अत्राग
 मनमित्याह अस्माकं दयिता अरण्याद्रक्षसा हता कथं युव
 योरपि हतेत्याह कलेन कथना नतु बलात् कीदृशेन रक्षसा
 अरुन्नुदेन मर्षसृष्टा घटीखारीत्यादिना खड्गं खित्यव्याजिति
 मन्त्यादेः सोलोपः अस्मदएकले वडलविवक्षा तां हतां मृगया

वहे अन्वेषयावः खगत्कङ्कमार्गेण मार्गणमन्वेषणं मूर्त्या चरी
रिणोपललिता विवेषणे तृतीया कीदृश्या असूर्य्यमप्यवा सूर्य्य
मपि न पश्यन्त्या अतिगोप्ययेत्यर्थः पूर्व्वेण खञ्ज् स्यादानेत्यादिना
दृष्टेः पञ्चादेशः सूर्य्येण सह समायोगमकलात् ॥ ८८ ॥

प्रत्यूचे मारुतीराममस्ति वालीति वानरः । शमये
दपि संग्रामे योललाटन्तपं रविं ॥ ८९ ॥

तं पुनः कस्य वेत्यत आह । प्रत्यूचे इत्यादि । रामं मारुतिः प्र
त्यूचे प्रत्यूक्तवान् अस्ति वालीति नाम्ना कपीश्वरः यः संग्रामे युद्धे
ललाटन्तपं सर्व्वेषामुपरि वर्त्तमानं पूर्व्ववत् खञ्ज् शमयेत् परा
जयेदिति सम्भावने लिङ् वालिशब्देनाम्नाः इदन्तश्च तथा च
वाली वालिश्च कथ्यते इति शब्दभेदः ॥ ८९ ॥

प्रत्यूच इत्यादि । मारुतिर्हनूमान् रामं प्रत्यूचे किम्यत्यूचे इत्या
ह वालीति नाम्ना वानरोऽस्ति यः संग्रामे प्रवृत्ते रविं सूर्य्यमपि
शमयेत् पराजयेत् प्रौढासम्भावनेति स्त्री कीदृशं रविं ललाट
न्तपं सर्व्वेषामुपरिवर्त्तनं मध्याह्नकालीनमपि प्रचण्डमपीत्यर्थः
यद्वा सूर्य्योऽपि चेत्तस्य ललाटं तपति तदा तमपि शमयेत् सुत
रामेवान्वावकारिणमित्यर्थः षटीस्वारीत्यादिना खञ्ज् ॥ ८९ ॥

उग्रमश्वेन सुग्रीवस्तेन भ्राता निराकृतः । तस्य
मित्रीयतोदूतः संप्राप्नोऽस्ति वशम्बदः ॥ ९० ॥

उग्रमश्वेनेत्यादि । तेन भ्रात्रा उग्रमश्वता पापं विजानता
उग्रमश्वेनेत्यादिना निपातितं यच्च सुग्रीवो निराकृतोऽभिभूतस्तस्य

हि दूतः प्राप्ताऽस्मि वज्रम्बदः वज्रमनुकूलं वदतीति वज्रम्बदः
प्रियवज्रेवदः खञ् कीदृशस्य मिचीयतोमित्रमिहृतः सुपञ्चात्मनः
कञ् ॥ १०० ॥

उद्यमित्यादि । तेन भ्रात्रा वालिना सुग्रीवो निराकृतः देशा
निःसारितः कीदृशेन उद्यम्यश्वेन पापं पश्यता उद्यद्वह्निना वा
घटीखारीत्यादिना खञ् तस्य सुग्रीवस्य दूतोऽहं सञ्जातोऽस्मि
आगतोऽस्मि कीदृशस्य मिचीयतः आत्मनोमित्रमिहृतः तथा
भवन्तमेव कोऽम्बराद्यस्येति क्वः अवर्णस्य ईस्य ततः शङ्कः वज्रमनु
कूलं वदतीति वज्रम्बदः प्रियवज्रादित्यादिना खः अस्मीति क्रिया
पदं अस्मदर्थेऽव्ययं वा ॥ १०० ॥

प्रियम्बदोऽपि नैवाहं ब्रुवे मिथ्या परन्तप । सख्या
तेन दशग्रीवं निहन्तासि दिषन्तपं ॥ १०१ ॥

किन्तेन सख्येनेति चेदाह प्रियंवद इत्यादि । प्रियम्बदतया
लोकोमिथ्या वहति अहं प्रियम्बदोऽपि पूर्ववत् खञ् परंतप शत्रू
णामुपतापद दिषदिति खञ् वार्चयमपुरन्दरौ चेत्यमागमोनि
पात्यन्ते नैवाहं मिथ्या ब्रुवे वदामि तेन सुग्रीवेण सख्या मित्रेण
दशग्रीवं निहन्तासि हनिष्यसि हन्तेर्लुटि रूपं कीदृशं दिषन्तपं
शत्रूणामुपतापयितारं पूर्ववत् खञ् ॥ १०१ ॥

प्रियमित्यादि । किन्तेन मित्रेणेत्याह तेन सुग्रीवेण सख्या त्वं
दशग्रीवं हन्तासि निहनिष्यसि हन्तेर्डी कीदृशं दिषन्तपं शत्रूणा
मुपतापकं हृभृद इत्यादिना दिषच्छब्दान्तपोऽभिधानादसंज्ञा

यामपि खः मनीषादित्वात्तलोपे खित्यव्याजिति मन् विष्वा दे
 टीति दिपः कृगृशाप्रीजुडरति कः तस्मान्तपः खः प्रियम्बदत्ता
 नृषा ब्रवीषि चेदाह हे परन्तप ब्रूणामुपतापक प्रियम्बदे
 ऽपि सन् नैव मिथ्या ब्रुवे वदामि परन्तपेति रामसम्बोधनात्
 द्विषन्तपमिति रावणविशेषणात् दयोः साम्यमुक्तं तेन तज्जयाय
 रामस्य मित्रान्तरापेक्षा युक्तेति भावः प्रियम्बदइति प्रियवन्नादि
 ति खः परन्तपेत्यत्र द्विषन्तपवत् खः ॥ १०१ ॥

वाचंयमोऽहमनृते सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । एहि सर्व्वं
 सहं मित्रं सुग्रीवं कुरु वानरं ॥ १०२ ॥

वाचंयमइत्यादि । वाचंयमपुरंदरौचेत्यमागमोनिपात्यते
 तस्मात् सत्यमेतत् पूर्व्वोक्तं ब्रवीमि ते तुभ्यं तादर्थ्यं चतुर्थी यत
 एवं तस्मादेहि आगच्छ सुग्रीवं वानरं मित्रं कुरु कीदृशं सर्व्वसहं
 सर्व्वं सहतइति पूःसर्व्वयोरिति खच् ॥ १०२ ॥

वाचमित्यादि । न मिथ्या ब्रुवइति प्रागुक्तं द्रढयन्नाह अहं अ
 नृते असंख्ये वाचंयमोमौनी तस्माद् सुग्रीवं निहन्तासि इति यदु
 क्तं एतत्तुभ्यं सत्यमेव ब्रवीमि तादर्थ्यं चतुर्थी तस्मात् एहि आग
 च्छ सुग्रीवं वानरं मित्रं कुरु कीदृशं सर्व्वसहं सर्व्वकार्य्यक्षमं तृभृ
 दइत्यादिना अभिधानादसंज्ञायामपि खः वाचंयमइति वाचा
 शब्दात् यमः पूर्व्ववत् खः खित्यव्याजिति मन् इत्यस्य परे तु वाक्
 शब्दोपपदेन साधयन्ति ॥ १०२ ॥

सर्व्वकषयशःशाखं रामकल्पतरुं कपिः। आदा
यार्भकषं प्रायान्मलयं फलशालिनं ॥ १०३ ॥

सर्व्वकषेत्यादि। रामः कल्पतरुरिव यस्तमादाय दृष्टीत्वा
कपिः प्रायात् गतः कीदृशं रामं सर्व्वकषयशःशाखं सर्व्व कषयि
व्याभुवन्ति यानि यशांसि सर्व्वकृतेत्यादिना खश् तान्येव शाखा
यस्य फलशालिनमभिमतफलसम्पादनात् अभ्यंकषमुच्चैस्तरं
मलयं पूर्व्ववत् खप् ॥ १०३ ॥

सर्व्वमित्यादि। रामएव कल्पतरुः तमादाय कपिर्हनुमान्
मलयं प्रायात् प्रगतः रामं कीदृशं सर्व्व कषयि व्याभुवन्ति
सर्व्व पापं नाशयन्ति वा यानि यशांसि तान्येव शाखायस्य तं फल
शालिनं अभिमतफलसम्पादनात् मलयं कीदृशं अभ्यंकषं आ
काशव्यापकं अत्युच्छ्रितत्वात् फलशालिनमिति मलयस्य विशेष
णात् अमापहारकत्वं सूचितमिति केचित् प्रियवशाद्भयर्त्तीत्या
दिना खः ॥ १०३ ॥

मेघंकरमिवायान्तमृतुं रामं क्लमान्वितः। दृष्ट्वा मे
ने न सुग्रीवोवालिभानुं भयङ्करं ॥ १०४ ॥

मेघंकरमित्यादि। राममायातं दृष्ट्वा सुग्रीवोवालिभानु
मिव भयंकरं भीतिजनकं न मेने न बुद्धवान् मेघर्त्तीत्यादिना
खप् क्लमान्वितोऽस्मानोवालिभानुना पीडितत्वात् कीदृशं रामं
मेघंकरं ऋतुमिव प्रावृट्कालमिव पूर्व्ववत् खप् ॥ १०४ ॥

मेघमित्यादि । राममागतं दृष्ट्वा सुग्रीवोभाकुमिव दासिनं भय
ङ्करं भीतिजनकं न मेने न मन्यतेस्य कीदृशः क्रमेणान्वितः स्थाणुः
रामं कीदृशं मेघङ्करं मेघोत्पादकं चतुमिव वर्षाकालमिव वर्षा
कालस्य सूर्याच्छादकत्वेन ज्ञान्मश्रमभयापहारित्वात् साम्यं
प्रियवशाद्भयवर्त्तिमेघादिति खः ॥ १०४ ॥

उपाग्न्यकुरुतां सख्यमन्योन्यस्य प्रियङ्करौ । चेमङ्क
राणि कार्याणि पर्यालोचयतां ततः ॥ १०५ ॥

उपाग्न्येत्यादि । उपाग्नि अग्निसमीपे रामसुग्रीवौ सख्यमकु
रुतां इतः प्रभृत्यावयोः सख्यमिति अन्योन्यस्य प्रियङ्करौ चेमप्रियम
द्रेष्वण्वेति चकारात् खच् ततः सख्यकरणान्नरं चेमङ्कराणि
हितजनकानि यथा कार्याणि पर्यालोचयतां निरूपितवन्तावि
त्यर्थः । पठपुटेत्यत्र चुरादिकाख्ये धातौ लोप्यते तस्य लङ्
रूपं ॥ १०५ ॥

उपाग्न्येत्यादि । रामसुग्रीवौ उपाग्नि अग्निसमीपे सख्यं मैत्रीं
अकुरुतां धीतां अग्निसाक्षिकं सख्यमिति भावः अन्योन्यस्य प्रिय
ङ्करौ प्रियं कुरुतइति चेमप्रियमद्रात्कुर्वेति खः विकारसंघेति
सखिशब्दात् भावे यः ततः सख्यानन्नरं परस्परस्य चेमङ्कराणि
कुशलजनकानि कार्याणि पर्यालोचयतां निरूपितवन्तौ लो
प्युक्तासीत्यस्य ध्यां रूपं पूर्ववत् खः ॥ १०५ ॥

आश्रितश्ववमुत्क्रुष्टं वल्लिगतं श्रयितं स्थितं । वक्र
मन्यत काकुत्स्थः कपीनां खेच्छया कृतं ॥ १०६ ॥

आशीत्यादि । आश्रितश्ववमन्नं आश्रितैर्भुवःकरणभावयौ
रिति खच् उत्क्रुष्टं किलकिलायितं वल्लिगतं धावनं तथा श्रयितं
स्थितञ्च कपीनां खेच्छया कृतं एतत्काकुत्स्थोवक्रमन्यत साधि
तवान् पुण्यभाजदमे यदेषां खेच्छाविहारिणां खेष्टिनं अस्माकन्तु
शोकमन्तप्तानां न किञ्चिदस्तीति सर्वत्र भावे मिष्टा ॥ १०६ ॥

आश्रितमित्यादि । आङ्पूर्वाद्भातेः कः आश्रितस्यदत्ते
भोजनस्य भवनं आश्रितश्वं भावधेलाघिताद्भवदति खः उत्क्रुष्टं
वक्रकरणं वल्लिगतं ममत्वं श्रयितं श्रयनं पूशीधृषेत्यादिना गुणः
स्थितं श्वस्त्रानं दोषोमास्यामिति छिः सर्वत्र भावे कः कपीनामे
तत्सर्वं खेच्छया कृतं काकुत्स्थोवक्र ममन्यत सुतवान् पुण्या
एते खेच्छयैव ध्वहरन्ति अस्माकन्तु शोकमन्तप्तानां न किञ्चि
दस्तीति भावः स्वभावसिद्धत्वादाहार्यशोभारहितत्वात् प्रशंसा
वा ॥ १०६ ॥

ततोवल्लिन्दमप्रस्थं कपिर्विश्वम्भराधिपं । सुग्रीवः
प्राप्रवीद्रामं वालिनोयुधि विक्रमं ॥ १०७ ॥

ततइत्यादि । ततः कार्यलोचनानन्तरं सुग्रीवोऽब्रवीत् लङ्
प्रवर्दट् किमुक्तवान् वालिनोयुधि विक्रमं शौर्यमिति प्रधान

कर्णं राममित्यकथितं कीदृशं रामं बलिन्दमप्रख्यं विष्णुतुल्यं
बलिं दमयतीति संज्ञायां भृगुवृज्जीत्यादिना खच् अमन्तस्य भिल
हस्तले तथा विश्वं विभर्त्तीति विश्वम्भरा तस्या अधिपं अधिपाती
त्यधिपः आतश्चोपसर्गइति कः ॥१०७॥

ततइत्यादि । कार्यलोचनानन्तरं सुग्रीवः कपिर्युधि संग्रामे
वालिमोविक्रमं रामं प्राब्रवीत् रामं कीदृशं बलिन्दमप्रख्यं बलिं
दमयतीति बलिन्दमस्त्रिविक्रमस्त्रेण तुल्यं तृभृदइत्यादौ अन्य
दमोग्रहणं अरिन्दमइत्युदाहरणे कर्मोपपदेन सूचितं केव
लस्य दमेरन्तर्भूतअर्थत्वात् सकर्मकत्वमिति केचित् सकर्मको
ऽपि दमिर्दृश्यतइति गोचीचन्द्रेणोक्ता दमिमा परिसंघातानिति
निदर्शितं विश्वं विभर्त्तीति विश्वम्भरा पृथ्वी पूर्ववत् खः तस्या
अधिपं स्वामिनं अधिपातीत्यधिपः हनजनादिति डः ॥१०७॥

वसुम्भरायां कृतस्त्रायां नास्ति वालिसमोवकी । इ

दयङ्गममेतत्त्वां ब्रवीमि न पराभवं ॥१०८॥

इति खजधिकारः ॥

वसित्यादि । वसुम्भरायां पूर्ववत् खच् वालिना समोऽन्योवकी
बलयुक्तोनास्तीति इदयङ्गमं मम स्वानुभवं ब्रवीमि मम स्वानु
भवं हि वसु इदयङ्गममित्युच्यते तेन संज्ञायामित्यधिकृत्य
गमयेति खच् न पुनस्त्वां पराभवमभिभवं ब्रवीमि ॥१०८॥

वस्त्रित्यादि । कृत्स्नायां समस्तायां वसुभरायां पृथिव्यां
 वालितुल्योवलवान् नास्ति वसु धरतीति तृभृष्टइत्यादिना खः
 एतन्तु हृदयङ्गमं आत्मानुभूतमेव त्वां ब्रवीमि हृदयं गच्छतीति
 पूर्ववत् खः अनुभूतस्थितं संज्ञा न पुनस्त्वां पराभवं न ब्रवीमि
 तस्माद्भवतः पराभवं न त्वां वदामि तेन नास्ति वालिसमोवलीति
 प्रागनुभूतं कथितं न तु त्वत्तोऽधिकोऽयमिति सम्प्रति ज्ञापितं ।
 इति खग्रधिकारः ॥ १०८ ॥

दूरगैरन्तगैर्व्याणैर्भवानत्यन्तगः श्रियः । अपि संक्र
 न्दनस्य स्यात् क्रुद्धः किमुत वालिनः ॥ १०९ ॥

एवमपराक्रमोऽसौ तत्र किं त्वं करिष्यसीत्याह दूरगैरित्या
 दि । यतोभवान् क्रुद्धस्त्वं संक्रन्दनस्यापि शक्रस्यापि नन्दादि
 भ्योऽप्युः वाणैः करणभूतैः दूरगैः दूरं गच्छन्तीति अन्तगैः कार्यं
 समापकैः अन्तात्यन्तेत्यादिना उः श्रियोऽलक्ष्म्याः अत्यन्तगः वि
 नाशयिता स्यात् अत्यन्तं पर्यवसानं गच्छतीति किं पुनर्वालिनोऽल
 क्ष्म्या अत्यन्तगोभवान् विनाशयितेति ॥ १०९ ॥

दूरगैरित्यादि । रामं प्रोत्साहयन्त्याह भवान् क्रुद्धः सन् सं
 क्रन्दनस्य इन्द्रस्यापि श्रियोऽलक्ष्म्यावाणैरन्तगोभवेत् किं पुनर्वा
 लिनः श्रियः सुतरामेतल्लक्ष्म्यानाशयिता स्यात्वाणैः कीदृशैः
 दूरगैर्दूरपातिभिः अन्तगैः कार्यसमापकैः दूरमन्तश्च गच्छ
 तीति हनजनाद्गमादेर्उः दितिगवर्भं संक्रन्दितवान् इति नन्दा
 दित्वादयः ॥ १०९ ॥

वरेण तु मुनेर्व्वाली सञ्जातोदस्युक्षोरणे । अवार्थ
प्रसरः प्रातरुद्यन्निव तमोपहः ॥ ११० ॥

वरेणेत्यादि । मुनेस्तु वरेण दस्युहः दस्यून् शत्रून् बध्नादिति
आशिषिह्नदति उः अतोरणे अवार्थप्रसरोऽनभिभवनीयगतिः
सञ्जातः कदव तमोपहदव तमोपहः आदित्यः तमोऽपहन्ती
ति अपेक्षेयतमसोरिति उः प्रातः प्रभाते उद्यन् उद्गहन् उत्पू
र्व्वदिणः शतरि दृष्टो यण् अवार्थप्रसरस्तदसावपि सर्व्ववाक्यं
सावधारणं भवतीति प्रातरप्युद्यन्नावार्थप्रसरंवेति तेन सर्व्वका
ले अस्यावार्थप्रसरत्वं सिद्धं नतु प्रातरेवाद्यन्नावार्थप्रसरइति
॥ ११० ॥

वरेणेत्यादि । रामस्याथवसायं जिज्ञासुः पुनरपि वालिवि
क्रममाह मुनेर्व्वरेण तु दस्युहः सवाली रणेऽवार्थप्रसरः संजातः
काले उद्यन् तमोपहः सूर्य्यदव दस्यून् शत्रून् हन्तीति ह्नजना
दिति उः हन्तेराशिषिउदति परे तन्मते वाली दस्यून् बध्नादिति
मुनेर्व्वरेण अवार्थप्रसरोजातः स्वमते आशीरर्थानुक्तौ न हतिः
वरेण दस्युहन्तृत्वे आशीर्गम्यतएव अवार्थोऽखण्डनीयः प्रसरो
गतिर्यस्य सतथा स्रगतौ अनिरूपं उत्पूर्व्वस्थिणः शतरि उद्यन्
तमोऽपहन्तीति पूर्व्ववत् उः तमःक्षेत्रार्थेभ्योऽपपूर्व्वहन्नेर्इति
परः ॥ ११० ॥

अतिप्रियत्वान्न हि मे कातरं प्रतिपद्यते । चेतो
वालिबधं राम क्लेशापहमुपस्थितं ॥ १११ ॥

इति डाधिकारः ॥

अतीत्यादि । हे राम मदीयं चेतोवालिबधं कर्माभूतमुपस्थितं
प्राप्तं न हि प्रतिपद्यते नैव प्रत्येति यस्मात् कातरं व्याकुलं वालि
नोऽतिबलयुक्तत्वात् कीदृशं बधं क्लेशापहं दुःखस्योन्मूलकं पूर्ववत्
अतिप्रियत्वाद्वालिबधस्य यस्य हि यन्प्रियं तत्सिद्धमपि असौ न
प्रत्येति ॥ १११ ॥

अतीत्यादि । हे राम वालिबधस्यातिप्रियत्वात् मे मम चेतो
वालिबधमुपस्थितमुपपन्नमपि न प्रतिपद्यते न प्रत्येति यतः कातरं
वालिभयाद्वाकुलं उपस्थितेऽपि प्रिये कातरस्य प्रतीतिर्नास्तीति
भावः वालिबधं कीदृशं क्लेशापहं दुःखस्योन्मूलकं अतएवास्या
तिप्रियत्वं क्लेशमपहन्तीति पूर्ववत् उः ॥ १११ ॥

शीर्षघातिनमायातमरीणां त्वां विलोकयन् । पति
घ्नीलक्षणेपेतां मन्येऽहं वालिनः श्रियं ॥ ११२ ॥

उपस्थितोऽस्य बधइति कथं ज्ञायतइत्याह शीर्षेत्यादि ।
अरीणां शीर्षघातिनं कुमारशीर्षयोर्णिनिः निपातनात् शिरसः
शीर्षभावः आयान्तं विलोकयन् वालिनः श्रियं पतिघ्नीलक्षणेपे
तामहं मन्ये पतिं हन्ति यल्लक्षणं तेनोपेतामिवेतीवार्थोऽच द्रष्ट
व्यः अमनुष्यकर्तृकेचेति टक् गभहनेत्युपधालोपः होहन्तीरिति
कुलं ॥ ११२ ॥

ग्रीर्षेत्यादि । वालिवधस्योपस्थितत्वं दर्शयन्नाह आगतं त्वं
विलोकयन्नहं वालिनः मिथं पतिप्रसन्नचणोपेतां मन्ये मिथ्ये
वालिपत्नीत्वेन निरूपणात् पतिहन्तृचिह्नयुक्तत्वात् वालिवधो
गम्यते पतिं हन्तीति हनचरगष्टक् हनगमित्युल्लोपः हनोऽङ्गो
घ्नः अमनुष्यकर्तृकाङ्क्षन्तेष्टगिति परः तां किम्भूतं अरीणां ग्रीर्षं
घातिनं शिरश्छेदित्वं यहादित्वादिन् कुमारग्रीर्षाभ्यां हन्तेर्णि
क्षिति परः उत्प्रेक्षाव्यञ्जकोऽत्र मन्ये शब्दः अन्यथास्थितस्यान्यथा
कथनात् ॥ ११२ ॥

शत्रुघ्नान्युधि हस्तिघ्नोगिरीन् क्षिप्यन्नहन्निमान् । शि
ल्पिभिः पाण्डिषैः क्रुद्धस्त्वया जय्योऽभ्युपायवान् ॥ ११३ ॥

शत्रुघ्नानित्यादि । किञ्च युधि संधामेवास्ती त्वया जय्यः शक्यो
जेतुं यदि युष्मदस्त्राणां शक्तिर्दृष्टा ताञ्च द्रष्टुमिच्छामीति वक्ष्यन्ता
णभिप्रायः लय्यजय्यौ शक्यार्थ इत्ययादेशनिपातनं कीदृशः अभ्यु
पायवान् युद्धोपाययुक्तः किं कुर्वन् क्रुद्धः क्षिप्यन् गिरीन् दिवादि
त्वाच्छत्रान् अहन्निमान् देवनिर्मितान् शत्रुघ्नान् शत्रून् हन्तीति
अमनुष्येति टक् हस्तिघ्न इव हस्तिघ्नः हन्तुं शक्तः शक्तौ हस्तिकपा
टयोरिति सूत्रस्य मनुष्यकर्तृकार्थारम्भकत्वात् वाली चामनुष्यः
शिल्पिभिर्युद्धकुशलैः वानरैः सह क्षिप्यन् सहार्थस्य गम्यमा
नत्वात् सहस्योमे हतोया पाण्डिषैः पाण्डिवादकैः ते हि हस्तिबुद्धे
ऽन्वस्य वाद्यस्त्रासम्भवात् हस्तिमुखमेव वादयित्वा गिरीन् प्रहर
णान् क्षिप्यन्ति पाण्डिषताडयौ शिल्पिनीति कर्त्तरि निपातनं
॥ ११३ ॥

अनुग्राहानित्यादि । प्रत्ययजनककर्मादारा रामविक्रमं ज्ञातु
 मिच्छन् महतामयतः साक्षात् स्वाभिप्रायकथनायुक्तत्वात् क्लेशेन
 रामं सुवसेवाह ईदृशोऽपि वाञ्छी त्वया जय्यः जेतुं प्रकथः पण्या
 वद्येत्यादिना निपातः कीदृशः अभ्युपायवान् युद्धोपाययुक्तः
 कुम्भन् सन् गिरीन् क्षिप्यन् क्षिप्यैः मुदि कीदृशान् अकृत्रिमान्
 देवनिर्मितान् एतेन स्वभावसिद्धमुच्छ्रितत्वं सूचितं अनुग्राहान् क्षिप्य
 माणागिरयः अनु गन्ति अनु हन्तुं गिरीन् क्षिपतीति भावः पति
 भवत् टक् पुनः कीदृशः हस्तिभ्यः हस्तिनं हन्तीति पूर्ववत् टक्
 हस्तिकपाटाभ्यां हन्तेः प्रकौ टगिति परः तेन हस्तिनं हन्तुं शक्तं
 इत्यर्थः स्वमते अर्थादेव शक्तिर्गम्यते शिल्पिभिर्युद्धकुशलोर्वानरै
 रुपलक्षितः पाणिधैः पाणिवादकैः युद्धे तेषां वाद्यान्तराभावात्
 हर्षेण हस्तयुगमेव वादयन्ति विशेषणे तृतीया शिल्पिभिः सह
 गिरीन् क्षिप्यन् इति वाच्यमन्वः एतेन तत्सदृशास्तस्य हाया अपि
 सन्तीति सूचितं पाणिभ्यां पाणी हन्तीति पाणिधेनिपातनात्
 ॥ ११३ ॥

आढ्यङ्करणविक्रान्नामहिषस्य सुरदिषः । प्रियङ्ग
 रणमिन्द्रस्य दुष्करं कृतवान् वधं ॥ ११४ ॥

आढ्य । अनाढ्यमाढ्यं करोत्यनेनेति आढ्यसुभनेत्यादिना
 करणे स्थुन् आढ्यङ्करणं विक्रान्तं यस्य वाहिनः अनाढ्यः सन्
 विक्रान्तेनाढ्योभूतइत्यर्थः महिषस्य सुरदिषोदुन्दुमेव वधं मरणं
 यः कृतवान् दुष्करं कृत्वा अयं प्रियङ्करणमिन्द्रस्य तुष्टिकरं अप्रि
 यं प्रियङ्करोत्यनेनेति पूर्ववत् स्थुन् ॥ ११४ ॥

आकाशमित्यादि । किञ्च वाञ्छी युधि महिषस्य देवस्य चोर्मधं
कृतवान् कीदृशः अनाद्याः क्रियते धनं तादृशं विकारं
विक्रमोद्यते सतथा अनाद्याः सन्नपि विक्रमेणाकाशभूत इत्यर्थः नञ्
पलितेत्यादिना खनट् बध् कीदृशं इन्द्रस्य प्रियङ्करं प्रीति-
कृष्टाप्रोति कप्रत्यये प्रियः प्रीतिमान् महिषभयेन प्राप्तप्रियः
प्रियः क्रियते अनेनेति पूर्ववत् खनट् प्रीतिजनकमित्यर्थः यदा
इन्द्रो लोकानामप्रियः आसीत् प्रभुवधाद्यमसात् पुत्रकृतप्रभु-
धेन तु प्रियः क्रियत इत्यर्थः यतो दुष्करं कष्टसाध्यं एतेन इन्द्रा
दप्यधिकोऽयं बलीति सूचितं ॥ ११४ ॥

प्रियभावुकतां यातस्तं क्षिपन् योजनं मृतं । स्वर्गे
प्रियभविष्णुस्य कृत्स्नं शक्तोऽप्यबाधयन् ॥ ११५ ॥

प्रियमित्यादि । तमेव सुरदिवं मृतं पादाङ्गुलेन योजनमध्वानं
क्षिपन् क्षिपेसौदादिकस्योभयपदिनोरूपं प्रियभावुकतां यातस्तं
या स्वर्गे प्रियं भविष्णुस्य आसीत् कर्त्तरि भुव इत्यनेनाद्यादिषूपपदेषु
क्षिणुच्छुक्जैः शक्तोऽपि समर्थोऽपि कृत्स्नं लोकमित्यर्थात् अवा-
धयन् अपीडयन् बधसंयमन इति चौरादिकः तस्य शतरि रूपं
सर्पदृशस्त्वया शक्यो जेतुं यदि लदस्त्राणां सामर्थ्यं दृष्टमित्यभिप्रा-
येणाब्रवीत् सुयीवः ॥ ११५ ॥

प्रियमित्यादि । तं मृतं, महिषं पदाङ्गुलेन योजनं अध्वानं
क्षिपन् प्रेरयन् प्रियभावुकतां प्राप्तः प्राक् यस्याप्रियः आसीत्
दुष्टवध्नात् तस्यापि प्रियभावं प्राप्तः बाधितुं शक्तः समर्थोऽपि

कल्पं लोकं अवाधयन् अपीकृत्य स्वर्गस्य प्रिययासीत् तस्मापि
त्रियोभूतः भुवोर्वेक्षित्युक्तमाविति स्वर्गे क्षित्युक्तजो बधक्
कथ्ये किन्तासुरादिः योजनसङ्केताच्च योजनाकारितदेशोक्त्य
ने सदाध्यादित्याप्ताविति योजनान् द्वितीया एवं सुवीरः प्राज्ञ
वीर्याममिति प्रागुक्तेन समन्वयः ॥ ११५ ॥

जिज्ञासोः शक्तिमस्त्राणां रामोन्यूनधियः कपेः ।
अभिनत् प्रतिपत्त्यर्थं सप्त व्योमस्युग्रस्तद्वन् ॥ ११६ ॥

रामोऽपि तदभिप्रायं विदन् यत्कृतवान् तदाह । जिज्ञासोरि
त्यादि । अस्त्राणां शराणां शक्तिं जिज्ञासोः ज्ञातुमिहोः कपेः सु
वीरस्य न्यूनधियः स्वल्पबुद्धेः यतः प्रमाणात्तरेणापरिज्ञानात् प्र
त्यक्षेण ज्ञातुमिहमीति प्रतिपत्त्यर्थं संप्रत्यक्षार्थं रामः सप्त तद्वन्
तासान् पङ्क्त्या क्षितान् एकेन शरेणाभिनत् व्योमस्युग्रः सृष्टो
ऽनुद्वेगे किम् ॥ ११६ ॥

जिज्ञासोरित्यादि । यदि तवास्त्राणां भेदकत्वं दृष्टं ज्ञातदा
त्यवाप्तादृशोवाप्ती जेतुं शक्यत इति सम्भाव्यत इति सुवीराभिप्रा
यं रामोऽपि ज्ञातवान् यतो न्यूनबुद्धेरत एवास्त्राणां शक्तिं ज्ञातु
मिहोः कपेः सुवीरस्य प्रतिपत्त्यर्थं संप्रत्यक्षार्थं रामः सप्त तासान्
अभिनत् भिदैर्यीरुधादित्यात् अन् व्योमस्युग्रः अस्तुक्षितानि
त्यर्थः व्योमस्युग्रस्तीति चास्तुचिति किम् उदकवर्जमुपपदात्
स्युग्रः किमिति शरः ॥ ११६ ॥

ततोवालिपशौ बध्ये रामत्विजितसाध्वसः । अभ्य
भूजिलयं भ्रातुः सुयीवोनिनदन् दधृक् ॥ ११७ ॥

ततइत्यादि । ततस्तरुभेदादनन्तरं सुयीवोभ्रातुर्निसवम
अभूत् अभिभूतवान् कीदृशः दधृक् धृष्टः अतिगित्वादिना निषा
तितं धृषेः किन् द्विर्वचनं किन्प्रत्ययस्य कुरिति कुलं खकारः चर्ष
ककारः यस्यादालिनि पश्चादिव बध्ये बधार्हे रामेण अलिजा
याजकेन जितसाध्वसः अपनीतसाध्वसः तस्माद्दधृक् अतौ यजति
अतुं वा यजति अतुप्रयुक्तो वा यजतीति अतुपूर्वार्थमेः किन् यजा
दित्वात्प्रसारणम् इदमलिकम्बुनिर्व्वचनं कठितस्य बाजघट
षु प्राज्ञेषु किन्प्रत्ययस्य कुः निनदन् किसकिसाशब्दं कुर्व्वन्
॥ ११७ ॥

ततइत्यादि । प्रत्ययानन्तरं सुयीवोनिनदन् शब्दं कुर्व्वन्
भ्रातुर्वालिनो निषवन् निवासं अभूत् अभिभूतवान् भूत्यापि
वेति सेर्लुक् वालिनि पश्चादिव बध्ये सति रामेणैव अलिजा याज
केन जितमपनीतं साध्वसं भयं यस्य येन वा सतया अतएव द
धृक् धृष्टः अतौ यजतीति चासुसिति किप् यदस्य पाद्योस्ति जिः
अकिति कङ् ध्रुवप्रागल्भ्यं किपि दधृक् इदञ्जुमवागित्यादिना
निधीतः अलिजा पश्यरपि हन्वतइति भावः ॥ ११७ ॥

गुह्यायानिरगादाली सिंघोमृगमिव युवन् । भ्रा
तरं युद्धियः संख्ये वोषेणापूरयन्दिशः ॥ ११८ ॥

गुहावाद्यत्यादि । तस्य शब्दमाकर्ष्य गुहायानिरगादाली
निर्गतः इषोगा लुङि गातिष्येति सिचोलुक् भ्रातरं युवन् अभि
गच्छन् युअभिगमने अस्यादादिकस्य वर्त्तमानसामीप्ये छटः शत
रि उवङादेशे रूपं संख्ये युङ्गे भियोयुङ् भित्तीयोक्ता कर्षणि
छत् भोति युञ्जित्यर्थः युजेः पूर्वव किन् युजेरसमासइति नुम्
संयोगान्तलोपः किन्प्रत्ययस्य कुः ऊकारः कः कमिव सिंहेष्टुग
मिव युवन् घोषेण दिश्रआपूरयन्दिशन्ति तादिति दिश्रः पूर्व
वत् किन् ॥ ११८ ॥

गुहेत्यादि । सुयीवस्य शब्दं श्रुत्वा वाली गुहायाः सकाशात्
निरगात् निर्गतः इषोगाव्यां भ्रूसापिवदेणइति सेर्लुक् सिंहे
यथा मृगं द्यौति तद्वत् भ्रातरं युवन् आभिमुख्येन गच्छन् युस
भिसर्पणे भविष्यत्सामीप्ये की अभिधानात् संख्ये युङ्गे भियोयुङ्
भयस्य प्रयोक्ता भयप्रदइत्यर्थः युजेः क्तिप् युजिरोऽसेनुन्घा
विति नुण् कित्यादौ युजेः पृथक्पहणात् प्राक्कङ् क्तोर्नुः ऊपेन्नम्
नोरिति ऊः स्यान्तस्य लुप् घोषेण शब्देन दिश्रआपूरयन्दिश
तीति दिक् चासुसिति क्तिप् ॥ ११८ ॥

व्यायच्छमानयोर्मूढोभेदे सदृशयोस्तयोः । वाण
मुद्यतमायंसीदिह्वाकुकुलनन्दनः ॥ ११९ ॥

व्यायच्छेत्यादि । तयोर्व्यासिसुयीवयोर्ध्यायच्छमानयोः कल
हायमानयोः सदृशयोः समानयोः भेदे पृथक्ते मूढोभ्रान्तः सन्

इच्छाकुकुलनन्दनो रामो वाणमुद्यतं सञ्जीकृतमायंसीत् उपसंह
तवान् समदाङ्भ्यो यमो यन्वदति तङ् न भवति अकर्चभिप्राय
स्वात् तत्र कर्चभिप्रायदति वर्त्तते आङो यमश्च न इत्यनेनापि न
स्यात् सकर्चकत्वात् तत्राकर्चकादिति वर्त्तते समानपूर्वस्य दृष्टेः
समानान्ययोश्चेत्युपसंख्यानात् त्यदादिस्वित्यादिना कञ् दङ्गु
वतुस्विति समानस्य सभावः ॥ ११६ ॥

व्याधेत्यादि । इच्छाकुकुलनन्दनो रामस्तयोर्वालिमुगीवयो
भेदे विवेचने मूढः भ्रान्तः सन् वालिबधाद्योद्यतं कृतसम्भानमपि
वाणं सुगीवबधश्चक्रेत्या आयंसीत् संहतवान् यमरमणमातदिति
इमं सनौ कीदृशयोस्तयोः व्यायङ्मानयोः कलहायमानयोः युध्य
मानयोर्वा आत्माङ्गुठादठाचाहनयमदति न मं सहशयोरा
कृत्या अन्योन्यं तुल्ययो मूढत्वे हेतुरयं समानो दृश्यत इति त्यदा
दिना टक् समानेदं किमद इति समानस्य सादेशः ॥ ११६ ॥

चक्षुमूकमगात् क्लान्तः कपिर्मृगसंहगद्गुतं । कि
ष्किन्भाद्रिसदात्यर्थं निष्पिष्टः कोष्णमुच्छसन् ॥ १२० ॥

चक्षुमूकमित्यादि । कपिः सुगीवः किष्किन्भाद्रिसदा वालिना
किं किं दधातीति किष्किन्भा गुहा आतोऽनुपसर्गेकः पारस्करा
दिदर्शनात् पूर्वस्य सुडागमोमलोपः षत्वञ्च निपात्यते तदुपस
क्षितोऽद्रिः किष्किन्भाद्रिः तत्र सीदतीति सत्सुदिषेत्यादिना किप्
तेनात्यर्थं निष्पिष्टत्वात् क्लान्तः सन् चक्षुमूकं द्रुतमगात् समानो
वपदात् दृष्टेः पूर्ववत्किन् कोष्णमीषदुष्णमुच्छसन् कवञ्चोष्ण
इति चकारात् कोः कादेशः ॥ १२० ॥

अथेत्यादि । कपिः सुग्रीवः किष्किन्धाद्रिसदा वसिष्ठा अत्यर्थं
निष्पिष्टः पीडितः अतएव क्लान्तः सन् कोष्णं ईषदुष्णं सचक्रुषन्
द्रुतं ग्रीवं अथमूकं अगात् गतवान् मृगसदृक् पलायने द्रुतगम
नात् मृगतुल्यः किपि सदृक् सदृशवत् किष्किन्ध्यामरोभिरिष्यत
इति इन्धेर्न्यन्तात् अञ्जसमट इति अल् निपातनात् किषीः किष्का
देशः किं किं दधातीति किष्किन्धेत्यन्ये किष्किन्धामूर्द्धन्यषकार
वती चकारोपात्तापि किष्किन्धेति श्रौपतिः किष्किन्धा गुहा
तदुपलक्षितोऽद्रिस्तत्र सीदतीति आसुसिति किप् ॥ १२० ॥

छत्वा वालिद्रुहं रामो मालया सविशेषणं । अङ्ग
दस्त्वं पुनर्हन्तुं कपिनाङ्गाययद्रणे ॥ १२१ ॥

छत्वेत्यादि । वालिद्रुहं सुग्रीवं वालिनं द्रुह्यतीति संतिष्ठत्या
दिना किप् मालया सविशेषणं सचिह्नं छत्वा भेदपरिज्ञानार्थं
रामः अङ्गदस्त्वं वालिनं अङ्गदं सूतइति पूर्ववत्किन् श्रोसुपोतिः
यथादेशः तं रणे हन्तुं कपिना सुग्रीवेणाङ्गाययत् अभिभवं
कारितवान् ह्यतेर्हेतुमन्त्रिचि शब्देत्यादिना पुक् ॥ १२१ ॥

छत्वेत्यादि । वालिद्रुहं सुग्रीवं वालिभेदज्ञानाय मालया
सविशेषणं सचिह्नं छत्वा रामोऽङ्गदस्त्वं वालिनं रणे हन्तुं कपिना
सुग्रीवेण पुनराङ्गाययत् आङ्गानमकारयत् चोऽजौमेरित्यादौ
अस्मादनेकम्हायब्रह्मायकादेति वर्जनात् व्यन्तस्य कर्त्तुः कर्पेर्न
कर्त्तृत्वं शब्दासाङ्केत्यादिना यन् अङ्गदं सूते जनयतीति चासु
सित्यादिना किप् कव्याद्यमेकाचइति वत्त्वं वालिने द्रुह्यतीति
पूर्ववत् किप् ॥ १२१ ॥

तथोर्वानरसेनान्योः संप्रहारे तनुच्छिदं । वालि
नोदूरभाग्रमोषाणं प्राणादमत्यजत् ॥ १२२ ॥

तथोरित्यादि । वानरसेनान्योः वानरस्वामिनोः एरमेकाच
इति यच् संप्रहारे युद्धे प्रवृत्ते रामोवाणमत्यजत् वालिनस्तनु
च्छिदं तनुं शरीरं हिनन्तीति पूर्व्ववत् किप् क्वेति तुक् प्राणादं प्रा
णापहारिणं प्राणानन्तीति प्राणादं अदोनञ्चइति विद् दूरभाक्
दूरमवस्थितोरामोदूरं भजतइति भजोऽपि ॥ १२२ ॥

तथोरित्यादि । तथोर्वानरसेनानामोश्वरयोः संप्रहारे युद्धे
प्रवृत्ते सति दूरभाक् दूरदेशस्थितोरामोवालिनस्तनुच्छिदं
अतएव प्राणादं प्राणभक्षकं वाणं अत्यजत् क्षिप्रवान् मेनां नयति
तनुं शरीरं हिनन्ति प्राणानन्तीति च चासुषिति कप् अन्तेरनन्त
त्वात् किविति परः दूरं भजतइति ढाङ्गजसद्वद्वोविण् ॥ १२२ ॥

वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरारिपुघातिनं । बान्ध
वाक्रोशिनोभेजुरनाथाः ककुभोदश ॥ १२३ ॥

वालिनमित्यादि । रिपुघातिनं रिपून् हन्तुं शीलमस्येति सुष्य
जातौ णिनिः तं वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरादश्च ककुभोदश्च
दिशोभेजुः अनाथाः सन्तः स्वामिनोहतत्वात् बान्धवक्रोशिनोवा
न्धवाइव क्रोशन्तीति कर्त्तर्युपमानइति णिनिः ॥ १२३ ॥

वालिनमित्यादि । वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरादश्च ककुभो
दिशोभेजुः पलायिताइत्यर्थः रिपुघातिनं विपुं हन्तीति यहादि

त्वाणिन् बान्धवाक्रोशिनः बान्धववत् आक्रोशन्तः क्रन्दन्तः कर्त्तुं
रूपमानेष्पितृति परः स्वमते यहादित्वाणिन् इवार्थस्य गम्य
मानत्वं अनाथाः वालिनाग्नेन स्वामिरहिताः ॥ १२३ ॥

धिग्दाशरथिमित्यूचुर्मुनयो वनवर्त्तिनः । उपेयु
र्मधुपायिन्यः क्रोशन्त्यस्तं कपिस्त्रियः ॥ १२४ ॥

धिग्दाशरथिमित्यादि । येषां सत्यन्यस्थाने वृत्तौ च वनएव
वर्त्तितुं शास्त्रतोनिग्रमः ते वनवर्त्तिनो मुनयः व्रतइति णिनिः
धिगिर्म दाशरथिमित्यूचुः उक्तवन्तः धिमानपराधेऽपि वालिनो
दृष्टं हतमिति कपिस्त्रियस्य वालिनमुपेयुः मधुपायिन्यः आभी
ष्येन मधु पिवन्त्यः वड्डलमाभीष्येइति णिनिः क्रोशन्त्याहा
नाथेति रुदन्यः ॥ १२४ ॥

धिगित्यादि । दाशरथिं रामं धिगिति वनवर्त्तिनो मुनयऊचुः
महतमन्यासक्तघातित्वानौचित्यात् धिक्प्रमथेत्यादिना दाश
रथेर्द्वितीया वने वर्त्तन्तइति यहादित्वात् णिन् कपिस्त्रियः क्रोश
न्त्यो हा नाथेति क्रन्दन्त्यस्तं वालिनं उपेयुरूपगताः उपपूर्वस्थेण
छाउचि रूपं मधुपायिन्यः मधूनि पीतवत्यः यहादित्वात् णिन्
यन्झित्कृदिति यन् परमते तु आभीष्ये तु णिन् पुनः पुनर्मधु
पिवन्ति स्त्रियः आभीष्यार्थस्य णिनोक्तत्वात् न द्वित्वं स्वमतेऽप्य
भिधानादेव ॥ १२४ ॥

राममुच्चैरुपालब्धं शूरमानी कपिप्रभुः । ब्रणवेदन
या ग्लायन् साधुमन्यमसाधुवत् ॥ १२५ ॥